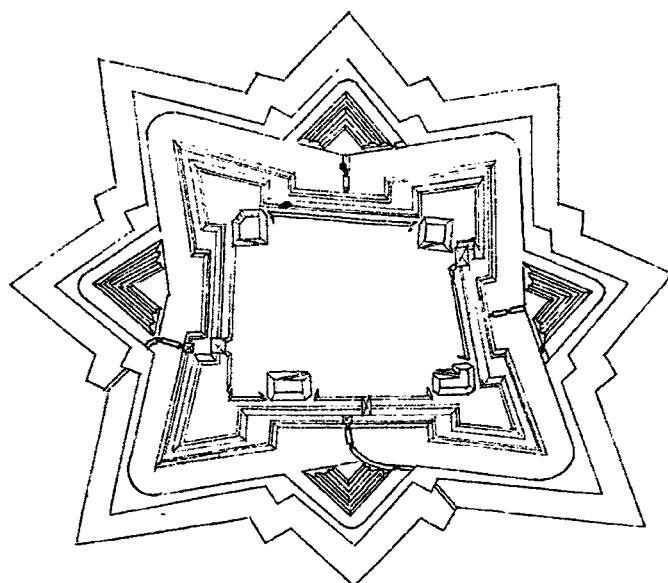

PODRAVINA

Časopis za multidisciplinarna istraživanja
Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje
A Semi-annual Issue

Uredničko vijeće Editorial board

Dr. sc. Neven BUDAK (Zagreb), Tomislav ĐURIĆ (Varaždin), dr. sc. Dragutin FELETAR (Koprivnica/Zagreb), Ernest FIŠER (Varaždin), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), dr. Ivan GOLUB (Zagreb), dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), dr. sc. Karl KASER (Graz), dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), Mario KOLAR (Koprivnica), dr. sc. Juraj KOLARIĆ (Zagreb), dr. sc. Milan KRUHEK (Zagreb), Željko KRUŠELJ (Koprivnica), mr. sc. Julio KURUC (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica), dr. sc. Géza PÁLFFY (Budimpešta), dr. sc. Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb) dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), mr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), dr. sc. Jaroslav VENCALEK (Ostrava), dr. sc. Sabolcs VARGA (Pečuh), mr. sc. Dinko VRGOĆ (Koprivnica), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Maribor), dr. sc. Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE (Osijek)

Uredništvo Editorial Staff

Dr. sc. Dragutin FELETAR, dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ,
dr. sc. Andrej HOZJAN, dr. sc. Lučka LORBER, dr. sc. Hrvoje PETRIĆ

Odgovorni urednik Editor-in-chief

Dr. sc. Dragutin FELETAR

Urednik Editor

Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, e-mail: h.petric@inet.hr

Prijelom Layout

Saša BOGADI

Tajnik uredništva Staff secretary

Petar FELETAR

Nakladnik Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor, Obrtnička 17, p.p. 132
tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Za nakladnika Journal director

Petra SOMEK

Dodatne adrese uredništva Additional mailing address

Dr. sc. Dragutin FELETAR, 48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
+385-48-626-780, +385-98-249-804
Dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, 48000 Koprivnica, Vinka Vošickog 5
+385-48-671-989, +385-98-622-548

Sunakladnici Co-publishers

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA
Časopis izlazi uz pripomoć Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH

Priprema Prepress

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica

Na naslovnici Front cover

Starinska seoska kuća pokrita slamom - Torčec, srušena 1995.

Tisk Print by

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica, 400 primjeraka, studeni 2010.

K A Z A L O

TEMA BROJA: STJEPAN BRODARIĆ

Hrvoje PETRIĆ

- O POSJEDIMA OBITELJI BRODARIĆ (S POSEBNIM OSVRTOM NA
STARIJU POVJEST JEREŠINA/HEREŠINA)
*ON BRODARIĆ FAMILY ESTATES (WITH A PARTICULAR REVIEW
OF EARLIER HISTORY OF JEREŠIN/HEREŠIN)* STR. 5

Peter KASZA

- REMARKS TO THE BIOGRAPHY OF ISTVÁN BRODARICS
NAPOMENE UZ BIOGRAFIJU STJEPANA BRODARIĆA STR. 17

Teréz OBORNI

- KING JOHN I OF SZAPOLYAI'S DIPLOMAT: ISTVÁN BRODARICS
*STJEPAN BRODARIĆ, DIPLOMAT NA DVORU KRALJA IVANA
ZAPOLJE* STR. 23

Szabolcs VARGA

- STJEPAN BRODARIĆ KAO BISKUP PEČUHA (1532-1537)
STJEPAN BRODARIĆ AS THE BISHOP OF PECS (1532-1537) STR. 34

Zoltán GÖZSY

- VERISSIMA HISTORIA
„CANCELLARIUS, QUI APUD REGEM ERAT“ (STJEPAN BRODARIĆ) .. STR. 39

OSTALI ČLANCI

Dražen NEMET

- PRIKAZ JANUSA PANNONIUSA U DJELU ANTONIJA BONFINIJA
RERUM UNGARICARUM DECADES
*DEPICTION OF JANUS PANNONIUS IN ANTONIO BONFINI'S
RERUM UNGARICARUM (HISTORY OF HUNGARY)* STR. 45

Mario NOVAK, Siniša KRNZAR

- PRIZI POZNAVANJU UVJETA I KVALITETE ŽIVOTA U
RANONOVOVJEKOVNOM PODRAVSKOM SELU - NA PRIMJERU
TORČECA KRAJ KOPRIVNICE
*LIVING STANDARDS AND QUALITY OF LIFE IN PODRAVINA
VILLAGES OF THE EARLY MODERN PERIOD: A CASE STUDY OF
THE VILLAGE TORČEC, NEARBY KOPRIVNICA* STR. 59

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER

- PERŠIĆEV MLIN U VIRJU - NASTAJANJE, RAZVOJ I KRAJ OD 1912.
DO 1948.
*PERŠIĆ MILL IN VIRJE: CONSTRUCTION, DEVELOPMENTS AND
ITS END (1912-1948)* STR. 89

Petra SOMEK

OSNOVNI TIPOVI RURALNIH KUĆIŠTA I KUĆA U PODRAVINI

BASIC TYPES OF RURAL ENCLOSURES AND HOUSES

IN PODRAVINA STR. 127

Valentina PAPIĆ, Renata HUSINEC

PRILOG POZNAVANJU NJEMAČKO-HRVATSKIH JEZIČNIH
DODIRA NA PODRUČJU KRIŽEVACA

CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING GERMAN-CROATIAN
LANGUAGE CONTACT IN KRIŽEVCI STR. 150

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA / REVIEWS

OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES STR. 162

UPUTE SURADNICIMA / A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS STR. 178

U OSAMNAESTOM BROJU ČASOPISA PODRAVINA SURAĐUJU:

Doc. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb, Lučićeva 3

Dr. sc. Petar KASZA, Odsjek klasična filologije, Sveučilište u Szegedu, Egyetem u. 2, Mađarska

Dr. sc. Terez OBORNI, MTA Institut za povijest, Budimpešta, Uri u. 53, Mađarska

Dr. sc. Szabolcs VARGA, Teološki fakultet, Pečuh, Papnövelde u. 1-3, Mađarska

Dr. sc. Zoltan GÖZSY, Institut za povijest, Filozofski fakultet, Pečuh, Rokus u. 2, Mađarska

Mr. sc. Dražen NEMET, Branimirova 25, Zagreb

Dr. sc. Mario NOVAK, Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb, Kovačićeva 5

Mr. sc. Siniša KRZNAR, Institut za arheologiju, Zagreb, Budakova 1d

Prof. dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Zagreb, Aničeva 25

Elizabeta WAGNER, Draškovićeva 23, Zagreb

Valentina PAPIĆ, Visoko gospodarsko učilište, Križevci

Renata HUSINEC, Visoko gospodarsko učilište, Križevci

Petra SOMEK, časopis Meridijani, Samobor, Obrtnička 26

Tomislav KRZNAR, Šcererova 17, Zagreb

Sandra KANTAR, Visoko gospodarsko učilište, Križevci

Višnja MATOTEK, I. osnovna škola, Čakovec

Prof. dr. sc. Dragutin FELETAR, član suradnik HAZU, Trg mladosti 8, Koprivnica

Petar FELETAR, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb, Vukelićeva 6

Mario KOLAR, OŠ Đuro Ester, Koprivnica

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and technical information, Moscow
2. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA, History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
3. ELSEVIR, Bibliographic databases, Amsterdam-Norwich
4. THE HISTORY JOURNALES GUIDE, Deutschland

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa »Podravina« je klasificirana oznakom a2 te se uzima u obzir pri izboru u znanstvena zvanja autora (Narodne novine 84 od 11. srpnja 2005.).

O POSJEDIMA OBITELJI BRODARIĆ (S POSEBNIM OSVRTOM NA STARIJU POVIJEST JEREŠINA/HEREŠINA)

ON BRODARIĆ FAMILY ESTATES (WITH A PARTICULAR REVIEW OF EARLIER HISTORY OF JEREŠIN/HEREŠIN)

Hrvoje Petrić

Odsjek za povijest povijest /
Department of History
Filozofski fakultet /
Faculty of Humanities and Social Sciences
Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
Hrvatska / Croatia
h.petric@inet.hr

Primljeno: 5. 7. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 911.37 (497.5-3)

SAŽETAK

U radu se obrađuju posjedi obitelji Brodarić, a posebna je pozornost usmjerena na selo Herešin kraj Koprivnice i Poljanu kraj Križevaca u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Glavnina posjeda ove obitelji je uglavnom bila koncentrirana u okolini Koprivnice i Križevaca. Ti su posjedi predstavljali gospodarsku snage između 12 i 21 dima (fumus). Oni su bili osnova na kojoj je Stjepan Brodarić (István Brodarics) mogao započeti svoju karijeru. Većina ih je propala u osmanskih osvajanjima, a oni najveći dio obnovljenih sela na njima pripao je Vojnoj krajini. Jedini posjed koji je ostao plemički i u ranome novom vijeku je bio Herešin, no on se više nije nalazio u vlasništvu obitelji Brodarić.

Ključne riječi: Obitelj Brodarić, Stjepan Brodarić (István Brodarics), srednji vijek, rani novi vijek, Herešin, Poljana

Key words: Family Brodarić, Stjepan Brodarić (István Brodarics), Middle Ages, early modern period, Herešin, Poljana

Srednjovjekovni posjed obitelji Brodarić Jerošin (Jarošin ili Jerešin), koji se u izvorima spominje od 1478. do 1520. godine, odgovaralo bi najvjerojatnije današnjem selu Herešin sjeveroistočno od Koprivnice. Tome razmišljanju u prilog ide činjenica da je u svim poreznim popisima s kraja 15. i početka 16. stoljeća popisan u neposrednoj okolini Koprivnice. Postoji još jedan Jerešin smješten južno od današnjeg Zrinskog Topolovca, između Koprivnice i Bjelovara. I autori koji su do sada pisali o Herešinu slažu se s time da je srednjovjekovni Jerošin najvjerojatnije

Medieval estates (Brodarić family) Jerošin (also Jarošin, or, Jerešin) mentioned in the historic records for the period 1478 to 1520, probably would apply to today's village of Herešin, northeast of Koprivnica. This hypothesis is substantiated by tax regulations from the late 15th and early 16th century, listing this village in vicinity of Koprivnica. There is another Jerešin, however, south of today's Zrinski Topolovac, between Koprivnica and Bjelovar (today: NW Croatia). Even the authors, who previously have written about Herešin, agree that the medieval Jere-

Posjedi obitelji Brodarić
Brodarić family estates

identičan današnjem Herešinu.¹ Selo Herešin stanovnici susjednog Peteranca i danas zovu Jerešin.

Jerošin se prvi puta spominje 1478. godine kada su zapisani plemići Pavao i Juraj Brodarić „de Jarosin“.² Posjed je bio u vlasništvu obitelji Brodarić pa ne treba čuditi što se u Jerešinu oko 1480. godine rodio Stjepan Brodarić (István Brodarics) koji će se proslaviti kao diplomat, povjesničar i biskup.³

¹ Ranko Pavleš, *Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo. Povijest, topografija, organizacija*, Koprivnica 2001., 110-111; Ivan Magić, *Herešin kroz povijest*, Koprivnica 2001., 17. Zahvaljujem kolegi Ranku Pavlešu na sugestijama prigodom oblikovanja završne verzije ovoga rada.

² Kamilo Dočkal, *Srednjovjekovna naselja oko Streze*, Starine, 46, Zagreb 1956., 168.

³ Ivan Kukuljević-Sakcinski, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb 1886, 20-40; Emilij Laszowski, *Prilog za životopis Stjepana Brodarića*, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonско-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, sv. 18, Zagreb 1916, 303-304; Stjepan Brodarić, *Mohačka bitka* 1526. (prijevod Stjepan Sršan), Vinkovci 1990., 5.

šin is probably the identical to today's Herešin¹. Even today's villagers call Herešin, their village – Jerešin.

Jerošin was first mentioned in 1478, when noted nobility Pavao and Juraj Brodarić added «de Jarosin» to their names². The estate was owned by Brodarić family, so it's no wonder that Stjepan Brodarić was born in Jerešin around 1480, who later came to be known as a diplomat, a historian and a bishop³. Stjepan's brother, a diplomat of his own, Matija Brodarić also came to fame, but we have no records for his birthplace⁴.

Their relative, Kuzma Brodarić, is mentioned in the records for the year 1538, as a Vienna university student⁵.

One of the records for year 1485, describing the acquisition of Bregi estates (nearby Koprivnica) by a Zagreb bishop, mentions a

¹ Ranko Pavleš, Koprivnica and Đurđevečko nobility (Koprivničko i đurđevečko vlastelinstvo, Povijest, topografija, organizacija, Koprivnica, 2001, p.110-111; Ivan Magić Herešin throughout history (Herešin kroz povijest), Koprivnica, 2001, p.17; gratitude to a colleague Ranko Pavleš on comments and suggestions give in final version of this paper.

² Kamilo Dočkal, Medieval settlements around Streza (Srednjovjekovna naselja oko Streze), Starine, 46, Zagreb, 1956, p.168.

³ Ivan Kukuljević-Sakcinski, Famous Croats of the past ages (Glasoviti Hrvati prošlih vjekova), Zagreb, 1886, p.20-40; Emilij Laszowski, Contributions for Stjepan Brodmare's biography (Prolog za životopis Stjepana Brodarića), Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonско-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, sv.18, Zagreb, 1916, p.303-304; Stjepan Brodarić, The Battle of Mohacs (Mohačka bitka) 1526, (translated by Stjepan Sršan), Vinkovci, 1990, 5

⁴ Danica Pinterović, Matija Brodarić, Croatian lexicon of biographies (Hrvatski biografski leksikon) 2, Zagreb, 1989, p.352.

⁵ Hrvoje Petrić, Students at western universities as proof of mobility for western part of medieval Slavonia –case study of Koprivnica's Podravina by the end of 16th century (Studenti na zapadnim sveučilištima kao pokazatelj mobilnosti stanovništva zapadnog dijela srednjovjekovne Slavonije – na Primjeru koprivničke Podravine do kraja 16.stoljeća), Podravina 4, Koprivnica, 2003, p.192.

Treba spomenuti i Stjepanovog brata, također diplomata Matiju Brodarića, za kojeg nema podataka o mjestu rođenja.⁴ Njihov rođak Kuzma Brodarić se 1538. godine spominje kao student sveučilišta u Beču.⁵

U jednom spisu iz 1485. godine, kada zagrebački biskup ulazi u posjed Bregi kraj Koprivnice, spominje se kao jedan od susjeda Ivan Slivarić iz Jerešina (de Jarosin). Ovaj podatak može biti jedna od potvrda da se Jerešin stvarno nalazio u blizini Bregi i Koprivnice te da se podaci o ovom posjedu ne odnose na današnje istoimeno selo kraj Zrinskog Topolovaca.⁶

Godine 1495. Jerešin (Jarosin) posjeduje plemić Ivan (Johannis) sa 7 poreznih dimova.⁷ U poreznim se popisima ne spominju drugi suvlasnici ovoga posjeda pa je očito cijeli Jerešin bio u vlasništvu plemića Ivana. Nemoguće je utvrditi da li je taj Ivan identičan Ivanu Slivariću ili je to bio pripadnik obitelji Brodarić ili pak netko treći.

Godine 1507. plemić Matija Brodarić je u posjedu Jerešinu (Yeresyn) držao 6 dimova. On je svoj jerešinski posjed (Jarosyn) 1513. godine proširio na 9 poreznih dimova koji broj zadržava 1517. i 1520. godine, a kao suvlasnik se javlja Franjo Brodarić sa 3 dima, njegov je dio Jerešina (Jerosyn) 1517. i 1520. godine smanjen na 2 porezna dima.⁸

⁴ Danica Pinterović, Matija Brodarić, *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Zagreb 1989., 352.

⁵ Hrvoje Petrić, Studenti na zapadnim sveučilištima kao pokazatelj mobilnosti stanovništva zapadnog dijela srednjovjekovne Slavonije (Na primjeru koprivničke Podravine do kraja 16. stoljeća), *Podravina*, 4, Koprivnica 2003., 192.

⁶ Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Privilegia, vol. I, no. 45; Ranko Pavleš, Vlasnički odnosi oko srednjovjekovnih Bregi (Mikrotopografija dijela Podravine), *Scientia Podraviana*, 16, Koprivnica 2002., 11. Obitelj Slivarić (Zlywarych) je imala posjede na više mjesta u Križevačkoj županiji (npr. Podgorya, Cherzthwecz itd.).

⁷ Josip Adamček, Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću* (dalje: Popisi), Zagreb 1976., 13.

⁸ Popisi, 27, 60, 95, 128.

neighbor Ivan Slivarić of Jerešin (de Jarosin). This record could be yet another reaffirmation that Jerešin was indeed near Bregi and Koprivnica, and that historic data on this estate do not describe another settlement of the same near Zrinski Topolovac⁶.

In 1495 Jerešin (Jarosin) was owned by count Ivan (Johannis) with 7 taxed 'chimneys' (dim)⁷. As tax ledgers do not mention any other landlords or co-owners, it's obvious that the entire Jerešin was owned by count Ivan.

Therefore, it's impossible to establish whether this Ivan was the same Ivan Slivarić, or it was a Brodarić family member, or somebody else.

In 1507, noble Matija Brodarić had 6 'chimney' estates in Jerešin. He later on expanded his lands in Jerešin (Jarosyn) in 1513 to 9 taxed estates; the same number of taxed lands he held in 1517 and 1520, yet in Jerešin (Jarosyn) estates were now co-owned with Franjo Brodarić, who first had 3 'chimney' taxed lands, and later reduced to 2 taxed lands only⁸.

Brodarić family also held Poljana estate near Križevci, which was lost in 1532, when the Ottoman armies swept through. In the same year, Stjepan Brodarić went to Čazma, and learned from the people fleeing the Ottomans, that his estate Poljana was burned down to the ground; however, he didn't feel a

⁶ Roman Catholic Archdiocese of Zagreb (nadbiskupijski arhiv), Zagreb, Privilegia, vol I, Ranko Pavleš, Ownership relations in medieval estates of Bregi – microtopography of Podravina parts (Vlasnički odnosi oko srednjovjekovnih Bregi-Mikrotopografija dijela Podravine); *Scientia Podraviana* 16, Koprivnica, 2002, 11.family Slivarić (Zlywarych) had estates in several different parts of Križevci county (ie,Podgorya,Cherztwecz, etc).

⁷ Josip Adamček, Ivan Kampuš, Taxation listings in Croatia in 15th and 16th century-abbrev. Listings (Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću-dalje:Popisi), Zagreb, 1976, p.13

⁸ Taxed land listings 27,60,95,128.

Obitelj Brodarić je također držala i posjed Poljanu kraj Križevaca, koji je propao pri prolasku osmanske vojske 1532. godine. Te je godine Stjepan Brodarić boravio u Čazmiti te je od izbjeglica saznao kako je Poljana spaljena no nije previše žalio jer je tamošnja kurija bila trošna. Zanimljivo je da je Poljanu Stjepan Brodarić nazivao svojim „domom očinskim“.⁹ To je navelo Ranka Pavleša na misao da taj podatak „može značiti da je tamo i rođen“ Stjepan Brodarić, „a ne u Herešinu“.¹⁰ Stjepan Brodarić 1532. piše da se u Poljani nalazi kuća koja je bila očinska, a sada je bratova (očito brata Matije Brodarića), dakle nije bila u njegovom vlasništvu, što se vjerojatno odnosi i na čitav posjed. Ostaje otvoreno pitanje znači li izraz "Polyana mea" da je on za Poljanu bio emocionalno vezan tj. da je tamo odrastao ako možda i nije tamo rođen. Trebalo bi ubuduće iznova preispitati izvore koji govore o mjestu rođenja Stjepana Brodarića. Pri Brodarićevoj vezi s Poljanom, zapisanom 1532. otvaraju se još neka pitanja: Zašto mu je tamo očinski dom ako obitelj nosi pridjevak po Herešinu? Zašto ništa ne kaže o Herešinu u blizini kojega je u isto vrijeme prešla drugi dio osmanske vojske?

Dio Poljane tj. 8 od 14 dimova (fumus) ili 57 posto posjeda je 1495. držao Pavao Brodarić.¹¹ Dio posjeda Poljane (5 dimova) 1507. i 1512. (6 dimova) imala je obitelj Brodarić u svome vlasništvu. Dio posjeda Poljana je 1513. godine (smanjen na 5 dimova) je ostao u obiteljskom vlasništvu i taj dio 1517.

great loss, for the manor was already shabby and in poor condition; interesting enough, Stjepan Brodarić called Poljana estate his 'paternal home'⁹. This made a historian Ranko Pavleš believe, that «this could mean Stjepan Brodarić was born in Poljana, not in Herešin»¹⁰. In 1532, Stjepan Brodarić wrote that in Poljana there was a house, once paternal, now fraternal (obviously Matija Brodarić's brother); the house was not his, then, and the same could apply to the entire estate. The unresolved question remains, whether the Latin term 'Polyana mea' (My Poljana) means emotional attachment, somewhere he grew , but perhaps not born there. In future, we should research the historic records that might hide the birthplace of Stjepan Brodarić. Questioning Brodarić's ties to Poljana, recorded in 1532, we have more nagging questions: Why he had 'paternal home', if his family name bore de Jerešin(Herešin) title? Why doesn't he speak of nearby Herešin, the place also ran over by the Ottoman's second wave?

Parts of Poljane estates, namely, 8 out of 14 taxed 'chimney' lots of land in 1495 were owned by Pavao Brodarić¹¹. Some portions of the estate (5 'chimney' lots) in 1507 and 1512 (6 'chimneys') were owned by Brodarić family in her family name. In 1513, the land parts were cut down to 5, and family owned it in 1517 in the title of Matija Brodarić. His esta-

⁹ Stjepan Brodarić piše. "De Polyana mea nihil dico, ubi domum paternam, nunc vero fraternal, exustam esse." Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Hrvatski saborski spisi), 2, Zagreb 1917, 466; Ranko Pavleš, Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurdica i Treme oko Križevaca, Cris, IX, Križevci 2007, 27-28.

¹⁰ Ranko Pavleš, Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo, 111.

¹¹ Popisi, 15.

⁹ Stjepan Brodarić wrote: «De Polyana mea nihil dico, ubi domum paternam, nunc vero fraternal, exustam esse» – Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Croatian parliament archives); 2, Zagreb, 1917, p.466; Ranko Pavleš, Medieval estates in Poljana, Đurdica and Trema near Križevci (Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurdica i Treme oko Križevaca), Cris, IX, Križevci, 2007, pp.27-28.

¹⁰ Ranko Pavleš, Nobility of Koprivnica and Đurđevac (Koprivničko i đurđevečko vlastelinstvo), p.111.

¹¹ Taxed land listings 15.

drži Matija Brodarić. Njegovi su posjedi 1520. smanjeni na 4 dima.¹²

Franjo Brodarić je 1513. zabilježen kao vlasnik 1 dima posjeda Prašnica (Prazncha), a kako se 1512. kao vlasnik istog broja dimova na tom posjedu spominje Franjo (bez prezimena) možemo pretpostaviti kako jer riječ o pripadniku obitelji Brodarić.¹³ Posjed Prašnica je bio u blizini Poljane, koja je bila glavno središte posjeda Brodarića u okolini Križevaca.¹⁴

Brodarići su zapisani i kao držaoci četiriju sela na biskupskim posjedima – Cwlpowcz i Hemovcu (biskupova čazmanska provincija), Lipovcu (ivanička provincija) i Kebelu (dubravska provincija). Godine 1513. Brodarići su popisani kao posjedinici Hemovca (Hemowcz) i to 5 od 6 dimova. Isti broj dimova je popisan 1517. i 1520. godine.¹⁵ Hemovec je identičan s današnjim selom Đurđic u župi Ivanska.¹⁶ Godine 1507. i 1512. Brodarići su držali posjed Lipovec (Lypowcz) u Križevačkoj županiji koji je obuhvaćao 1 porezni dim. Taj Lipovec vjerojatno odgovara današnjem naselju Lipovec Lonjski kraj Ivanić Grada. Od godine 1513. se u Lipovcu spominju drugi vlasnici.¹⁷ Prema trenutno istraženim podacima nije jasno da li obitelj Brodarić, koja je zapisana kao držaoc poreznih dimova na biskupovim posjedima Lipovec i Hemovec, ima veze s obitelji Brodarići koja je sjedišta posjeda imala u Jerešinu (Herešinu) i Poljani.

Još se dva posjeda vežu uz obitelj Brodarić. Stjepan Brodarić je 1512. zapisan kao

¹² Popisi, 26, 52, 58, 93, 122.

¹³ Popisi, 52, 58.

¹⁴ Ranko Pavleš, Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurđica i Treme oko Križevaca, 28.

¹⁵ Popisi, 55, 90, 125.

¹⁶ Josip Buturac, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501., Starine, 59, Zagreb 1984., 94; Stjepan Razum, Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine, Tkalčić, 7, Zagreb 2003, 444.

¹⁷ Popisi, 23, 49, 54, 90, 124.

tes in 1520 were cut down to 4 'chimney' lots¹².

In 1513, Franjo Brodarić was a registered owner of 1'chimney' land lot of Prašnica (Prazncha) estate; as in 1512 records show another Franjo (without his family name), we can only assume that he was a member of Brodarić family¹³.

Prašnica estates were close to Poljane estates, which was the central household seat for Brodarić estates in vicinity of Križevci¹⁴.

Brodarić family was also recorded as owners of 4 villages in bishop estates – Cwlpowcz and Hemovec (bishop's land in Čazma), Lipovec (Ivanić province) and Kebel (Dubrava province). In 1513, Brodarić family owned 5-6 'chimney' land lots in Hemovec (Hemowcz). The same number of taxed lands was listed in tax listings for the years 1517 and 1520¹⁵. Hemovec is identical to today's village of Đurđic in Ivanska parish¹⁶. In the years 1507 and 1512, Brodarić family had estate Lipovec (Lypowcz) in Križevci County, with 1 'chimney' land lot. This Lipovec estate probably fits description of today's settlement Lipovec Lonjski near Ivanić Grad. From 1513, Lipovec records include other owners¹⁷. According to currently researched records, it's not clear whether Brodarić family, recorded as 'chimney' taxed land owners in bishop lands Lipovec and Hemovec, was linked to Broda-

¹² Taxed land listings 26,52,58,93,122.

¹³ Taxed land listings 52,58.

¹⁴ Ranko Pavleš, Medieval estates in Poljane, Đurđica and Trema nearby Križevci (Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurđica i Treme oko Križevaca), p.28.

¹⁵ Taxed land listings 55,90,125.

¹⁶ Josip Buturac, Index of Zagreb Archdiocese parishes in 1334 and 1501 (Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501., Starine, 59, Zagreb, 1984, p.94; Stjepan Razum, Index of Zagreb Archdiocese clergy in 1501 (Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine), Tkalčić, 7, Zagreb, 2003, p.444).

¹⁷ Taxed land listings 23,49,54,90,124.

vlasnik imanja Cwlpowcz (2 dima), a iste godine obitelj Brodarić drži i posjed Kebel (1 dim). Kao vlasnik Kebela je 1513. popisan Matija Brodarić,¹⁸ očito ista osoba koji ima imanja i u Herešinu i u Poljani. Cwlpowcz (možda Cwepowcz) je nestali posjed koji nisam uspio pronaći na današnjem terenu, dok Kebel najvjerojatnije odgovara današnjem selu Kabal kraj Dubrave. Iako je uz ovaj posjed vezano ime Stjepana Brodarića, nemoguće je reći da li je riječ o piscu, biskupu i diplomatu Stjepanu Brodariću ili nekom njegovom nepoznatom imenjaku i prezimenjaku.

Ostaje otvoreno pitanje kakav su status imali Brodarići na posjedima zagrebačkih biskupa, a isto se odnosi i na druge plemeće koji su posjedovali imanja na biskupovoj zemlji. Nije jasno da li su oni imali samo obveze davanja dijela priroda od tih posjeda biskupu ili su imali i obavezu vojne službe tj. imali status predijalaca.

Prigodom sklapanja mira između kralja Ferdinanda Hasburgovca i kralja Ivana Zapoli je 1530. godine, naloženo je da se obnovi i posjed Matije Brodarića Bulschyncz.¹⁹ Taj se posjed nalazio u blizini današnjeg sela Cirkvena (između Križevaca i Bjelovara).²⁰ Moguće je prepostaviti kako je Matija Brodarić stekao ovaj posjed darovnicom od kralja Ivana Zapoli (čiji je pristaša bio), ali ga je držao tek kratko vrijeme.

Posjedi obitelji Brodarić su uništeni najvjerojatnije još u prvoj polovici 16. stoljeća tijekom osmanskih prodora. Prašnica i Cwlpowcz (Cwepowcz) više nisu obnavljani, a tijekom 17. stoljeća došlo je do obnove sela Kabel i Poljana dok je ponovno utemeljeno selo na mjestu Hemovca dobilo ime Đurđić.

¹⁸ Kod zapisa Cwlpowcz se možda radi o krivom čitanju nestalog posjeda Cwepowcz. Popisi, 50-51, 56.

¹⁹ D. Pinterović, Matija Brodarić, *Hrvatski biografski leksikon*, 352.

²⁰ Ranko Pavleš, *Srednjovjekovna topografija Cirkvene, Žabna i njihove okolice, Cris, XI, Križevci* 2009., 23.

rić family with central estates in Jerešin (Herešin) and Poljane.

Another 2 estates are linked to Brodarić family, as well. In 1512, Stjepan Brodarić was recorded as the estate owner of Cwlpowcz (2 'chimney' lots); the same year records show that Brodarić family had 1 'chimney' lot in Kebel estate. Records of 1513, however, indicate that Kebel is owned by Matija Brodarić¹⁸, obviously the same land owner with registered lands in Herešin and Poljane. Cwlpowcz (perhaps Cwepowcz?) is 'lost' estate that the author could not identify in today's terrain, while Kebel probably fits description of Kabal village nearby Dubrava. Although this estate is linked to Stjepan Brodarić, it's impossible to say whether it's Stjepan Brodarić – writer, bishop and diplomat – , or some unknown namesake.

The question remains – what legal status Brodarić family had in the estates of Zagreb bishops; the same applies to other noblemen who owned estates in the bishop lands. It's unclear, whether they only needed to pay yield in grains to the titled owner (bishop), or with the use of lands came the obligation to provide military service

On occasion of the 1530 Peace Treaty between Ferdinand and Ivan Zapoli (aka John Szapolyai, aka Zápolya János, aka Szapolyai János) the ottoman vassal King of Hungary, it was ordered that war-destroyed estate Bulschyncz¹⁹, owned by Matija Brodarić, be rebuilt. This estate was in vicinity of today's village Cirkvena (between Križevci and Bjelovar)²⁰. It's possible to assume that Matija Brodarić acquired this estate by King

¹⁸ Listing of Cwlpowcz estates may refer to the incorrectly spelled (lost) estate of Cwepowcz; listings 50-51, 56.

¹⁹ D. Pinterović, Matija Brodarić, Croatian Lexicon of biographies (*Hrvatski biografski leksikon*), p.352.

²⁰ Ranko Pavleš, Medieval topography of Cirkvena, Žabna and their countryside (*Srednjovjekovna topografija Cirkvene, Žabna i njihove okolice*), Cris, XI, Križevci, 2009, p.23.

Ta su naselja ušla u sastav Slavonske vojne krajine (Varaždinskog generalata). Obnovljeno selo Lipovec (Lonjski) se spominje kao dio vlastelinstva zagrebačkog biskupa.²¹ Kako je Herešin tijekom 17. stoljeća obnovljen kao jedini samostalni posjed od nekadašnjih Brodarićevih imanja, na proces njegove obnove i razvoj obnovljenog sela u prvim desetljećima toga stoljeća ču se detaljnije osvrnuti.

Ukoliko bi zbrojili dimove (Tablica 1) koje je posjedovala obitelj Brodarić (uvrštavajući i o Brodarićevim podacima iz biskupskih provincija) moguće je utvrditi i gospodarsku osnovicu iz koje je Stjepan Brodarić mogao graditi svoju karijeru. Godine 1495. Brodarići su posjedovali samo 8 poreznih dimova. Godine 1507. je broj dimova povećan na 12, a vrhunac doživljava 1513. godine kada je popisan 21 porezni dim u Brodarićevom vlasništvu. Nakon te godine dolazi do postupnog smanjenja broja Brodarićevih poreznih dimova (1517. – 19. a 1520. – 18 dimova).

Jedini posjed koji je ostao plemićki i u ranome novom vijeku je bio Herešin, no on se više nije nalazio u vlasništvu obitelji Brodarić. Selo Herešin (s promijenjenim imenom u odnosu na srednjovjekovni naziv Jerešin) sjeveroistočno od Koprivnice se spominje od 1659. godine kada ima 7 kućedomaćina.²² Iako za to nema pouzdanih podataka u izvorima, moguće je prepostaviti da je obnovljeno najvjerojatnije nekoliko godina ranije.²³ Do kraja 17. stoljeća, Herešin je imao 11 kućedomaćina, tj. povećao je svoje stanovništvo za približno 50 posto.²⁴

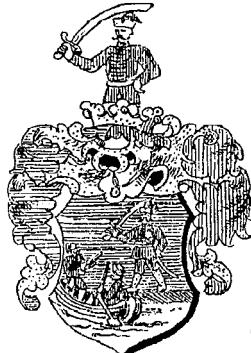
²¹ Hrvoje Petrić, *Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću: okoliš, ljudi i naselja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2008.

²² Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije (dalje: NAZ, KV), Prot. 89/Ia, 29, 41-42; Rudolf Horvat, *Poviest slob. i kr. grada Koprivnice*, Zagreb 1944, 95.

²³ Ivan Magić, *Herešin kroz povijest*, 18.

²⁴ NAZ, KV, Prot. 91/III, str. 170.

BRODARICH de JEROSYN.

Grb obitelji Brodarić
Arm Broradić family

Ivan Zapolja's charter. However, he held the lands only for a brief period.

Brodarić family estates were probably destroyed in the first half of 16th century during the Ottoman raids. The estates Prašnica and Cwlpowcz (Cwepowcz) were no longer rebuilt, however, the estates Kabel and Poljana were rebuilt during 17th century. Once destroyed Hemovec was rebuilt and renamed to Đurđić. These settlements were included in the Military border of Slavonia (Varaždin Generalate). The rebuilt village Lipovec (Lonjski) is mentioned as a part of Zagreb bishop estates²¹. As Herešin was in 17th century rebuilt as the only self-sustaining estate of the then Brodarić estates, we will include a more comprehensive study of its rebuilding and development.

Putting together 'chimney' (Tab. 1) land lots owned by Brodarić family, adding acreage (and including their lands from bishop's provinces), we can establish economic basis that Stjepan Brodarić used as a starting point for his political career. In 1495, Brodarić family owned only 8 'chimney' land lots. In 1507, it was increased to 12, with its peak in 1513 to the total of 21 'chimney' land lots,

²¹ Hrvoje Petrić, *Military border' Varaždin Generalate and Križevci County in 17th century: environment, population and settlements*, doctoral thesis, (Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću: okoliš, ljudi i naselja), Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb, 2008.

Leander Brozović smatra da je koprivnička gradska općina imala svoje kmetove u Herešinu koje je početkom 18. stoljeća prodala vlastelinu Cinderiju.²⁵ Na žalost, Brozović svoju tvrdnju nije argumentirao potvrdom u izvorima. Za ovakav način razmišljanja postoje analogije, npr. varaždinska gradska općina je u 17. stoljeću imala svoje kmetove u Knegincu.²⁶ Iz urbara slobodnog kraljevskog grada zagrebačkoga Gradeca sastavljenoga 1615. godine vidi se da su na području njegove gradske općine kmetovi živjeli u čak trinaest sela. U idućim desetljećima broj sela naseljenih kmetovima je porastao.²⁷

U arhivu Križevačke županije postoji nedatirani popis poreza koji je najvjerojatnije nastao u 18. stoljeću. Iz njega se vidi da je Herešin bio posjed naseljen kmetovima u podravskom kotaru Križevačke županije (Luke Švagelja). On govori i kakvo je stanje bilo ranije pa se može vidjeti da su vlasnici dijelova Herešina bili Antun Porger, Juraj Kos i Franjo Marković, da bi kasnije vlasnicima cijelog dobra postali plemići Ignjat Cinderi i Matija Švagelj.²⁸ Ovo je selo s najvišom okolicom još od srednjega vijeka činilo maleno feudalno dobro, koje se kao svojevrsni otok nalazilo unutar Koprivničkog vlastelinstva.²⁹ Iako o tome izvori šute, moguće je pretpostaviti privatno vlasništvo nad Herešinom u kontinuitetu od srednjega vijeka.

U okolini Koprivnice se 1635. neko zemljište površine 9 jutara prepustilo kraljev-

owned by the Brodarićs. After this peak, it was gradually decreased: 19 in 1517, 18 in 1520.

The village Herešin (name changed from the medieval Jerešin), northeast of Koprivnica is first mentioned in 1659, with the total of 7 households²². Although insufficiently substantiated by written records, it's safe to assume that these households had been renewed a few years earlier²³. By the end of 17th century, Herešin had 11 households, or rather, increased its population by some 50 percent²⁴.

Leander Brozović believed that Koprivnica municipality had its serfs in Herešin, selling them in early 18th century to the landlord Cinderi²⁵. Unfortunately, Brozović did not corroborate his claim with any document or record. There are analogies to verify this thinking, for example, in 17th century Varaždin municipality had serfs in Kneginac²⁶. From feudal urbar ledgers of royal free city Gradec, drafted in 1615, it's obvious that on this territory serfs lived in as many as 13 villages. In the next decades, the number of villages with settled serfs, increased²⁷.

²² Zagreb Archdiocese: Canonic visitations (Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije; NAZ,KV), Prot.89/Ia,29,41-42; Rudolf Horvat, History of royal free city Koprivnica (Poviest slob.i kr.grada Koprivnice), Zagreb,1944,p.95.

²³ Ivan Magić, Herešin throughout history (Herešin kroz povijest), p..18.

²⁴ Zagreb Archdiocese, Canonic visitations (NAZ,KV), Prot. 91/III,p.170.

²⁵ Leander Brozović, Records on Koprivnica history (Grada za povijest Koprivnice), Koprivnica, 1978, p.96.

²⁶ Hrvoje Petrić, Territory of today's municipality/ parish Kneginac, Gornji Kneginac municipality, historic-geographic monograph (selected topics), /Prostor današnje općine i župe Kneginac, Općina Gornji Kneginac, Povjesno-zemljopisna monografija (izabrane teme), Gornji Kneginac,-Samobor/, 2004, pp.64-66.

²⁷ Lelja Dobronić, City serfs in historic archives and monuments of Zagreb (Gradski kmetovi, u: Povijesni spomenici grada Zagreba), 19, Zagreb, 1953, XVI.

²⁵ Leander Brozović, *Grada za povijest Koprivnice*, Koprivnica 1978., 96.

²⁶ Hrvoje Petrić, Prostor današnje općine i župe Kneginac, *Općina Gornji Kneginac. Povijesno-zemljopisna monografija (izabrane teme)*, Gornji Kneginac – Samobor 2004., 64-66.

²⁷ Lelja Dobronić, Gradski kmetovi, u: *Povijesni spomenici grada Zagreba*, 19, Zagreb 1953., XVI.

²⁸ Hrvatski državni arhiv Zagreb (HDA), Križevačka županija, Conscriptiones, kut. 750 (1684.-1758.), no. 5, 10.

²⁹ Ranklo Pavleš, *Koprivničko i Đurđevečko vlastelinstvo*, karta na kraju knjige.

skom fisku jer civilni podanici nisu donijeli dokaze da je pravno pripadalo njima.³⁰ Zbog sličnih prava kraljevski je fisk iste 1635. zadržao prava na zemljište u Herešinu (Jerešinu), na sjenokoše u Sigetu i Petrovcima te na krčevinu zvanu Križanje.³¹

Primjerice 1673.-1675. vlasnici Oštarije i Herešina (infra Caproncza, Ostarije et Heresin) bili su pripadnici obitelji Dvorničić. Podložnici su imali kmetski status (coloni), a plaćali su 1 rajske forint kraljevske dike.³² Nije jasno gdje su se točno nalazile Oštarije, ali se one još 1629. godine spominju kao vlasništvo obitelji Gabrijela Dvorničića (infra Caproncza, Ostarya, Gabrielis Duornichich).³³ Iz ove je obitelji znameniti humanist Baltazar Dvorničić Napuly. Dvorničići nisu bili jedini koji su imali posjed u Herešinu. Godine 1667. spominje se kao vlasnik posjeda u Herešinu (in Ieresin) drnjanski vojvoda Mihael Moyses.³⁴

Herešinčani nisu imali vlastitu kapelu već su se morali brinuti o kapeli Sv. Emerika koja se nalazila na prostoru današnjeg Starigrada. Godine 1659. zabilježeno je kako tu kapelu moraju održavati stanovnici Herešina zajedno sa žiteljima Jagnjedovca i Brega.³⁵ Koprivnički župnik je, kako je zapisano 1680. godine, od žitelja Herešina dobivao 2-3 voza drva, a kada je o Božiću obilazio kuće svakoj je kući dobivao jedan groš.³⁶

Treba još odgovoriti na pitanje od kuda su se sve doseljavali stanovnici u Herešin?

³⁰ HDA, Generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata (USVG), vol. 1, fol. 95.

³¹ HDA, Generalkomanda, USVG, vol. 1, fol. 96v-97.

³² HDA, Popisi dimnice, Prot. 3-V/b, no. 28 – Popisi kraljevske dike iz 1673.-1675. godine.

³³ HDA, Popisi dimnice, Prot. 2-V/b, no. 5 – Popis dimova iz 1629. godine.

³⁴ *Protocollo Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini (Zapisnici Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina)*, 7, Varaždin 1997., 336.

³⁵ NAZ, KV, Prot. 89/Ia, 29, 41-42.

³⁶ NAZ, KV, Prot. 90/II, 153.

In Križevci county archives, there is a non-dated ledger of taxes dues, most probably from 18th century.

From this ledger it's obvious that Herešin was an estate settled with serfs in Podravina part of Križevci County (Luka Švagelj). He speaks of the former and present situation what things had been, listing the owners of Herešin parts as Antun Porger, Juraj Kos and Franjo Marković; later on, the complete ownership was registered by the nobility Ignat Cinderi and Matija Švagelj²⁸. This village, with its immediate surroundings, from medieval times was a small feudal estate, a sort of an island within Koprivnica nobility²⁹. Although records don't show, we can assume that Herešin has been in private ownership since the Middle Ages.

In Koprivnica vicinity in the year 1635, some land of 9 acres fell to royal ownership, as royal subjects could not prove their legal title³⁰. Due to similar obstacles, the same year the crown got hold of the title to the lands in Herešin (Jerešin), to hayfields in Sigetec and Petrovci, as well as clearing land called 'križanje' ('crossroads')³¹.

For example, in the period 1673-1675, the owners of Oštarije and Herešin (infra Caproncza, Ostarije et Heresin) were Dvorničić family. Their subjects had serf stats (coloni),

²⁸ Croatian State Archives Zagreb (Hrvatski državni arhiv Zagreb), HAD; Križevci County (Križevačka županija), conscriptions, box 750, (1684-1758), no.5,p.10.

²⁹ Ranko Pavleš, Koprivnica and Đurđevci nobility (Koprivničko i đurđevečko vlastelinstvo), a map at the end.

³⁰ Croatian State Archives Zagreb, Headquarters of Military Border' Varaždin Generalate folder records (Generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata USVG), vol. I, fol.95.

³¹ Croatian State Archives Zagreb, Headquarters of Military Border' Varaždin Generalate folder records (Generalkomanda, Uvezeni spisi Varaždinskog generalata USVG), vol. I, fol.96v-97.

Nemoguće je utvrditi od kuda su se doselile prve obitelji, ali se najvjerojatnije pretežito radi o stanovništvu iz okolnih naselja kojima su se pridružile jedna obitelj iz Zagorja, te jedan prebjeg iz Osmanskog Carstva. Herešinčanke su se udavale za stanovnike iz drugih naselja. Mladenke iz Herešina su oženili: Nikola Šijak iz Kunovca i Mihael Varaždinec iz Varaždina 1661., Michael Louesin iz Peteranca 1665., Mihael Marković iz Subotice 1666., Filip Kozmon iz Torčeca i Stjepan Lončar iz Peteranca 1672. godine. Iako je većina spomenutih ženika u Herešinu ostajala kratko, neki su se tamo zadržali trajno (npr. Marković). Bilo je i primjera udaje iz drugih naselja u Herešin – npr. Helena iz Đurđevca 1665. godine.³⁷

U vremima također nema podataka o mogućem privremenom raseljavanju stanovnika Herešina, ali podatak o samo 7 kućedomačina iz 1659. govori o naseljenosti niske gustoće. Dio stanovništva koje je bilo nasejavano u Herešinu, iseljavao se dalje prema istoku. Vjerojatno je uzrok brzom iseljavanju dijela stanovništva bio relativno nepovoljan kmetski položaj koji su stanovnici Herešina dobili kod naseljavanja. Tako se npr. po jedna obitelj spominje u Komarnici (Novigradu Podravskom) 1659. godine,³⁸ te u Bregima 1661. godine³⁹, a dvije obitelji podrijetlom iz Herešina u Molvama 1665.⁴⁰ K tome treba dodati podatak da je iseljavanja bilo i u 18. stoljeću, npr. u Virovitici je 1699. i 1717. zabilježena jedna⁴¹, a 1736. su zapisane dvije obitelji podrijetlom iz Herešina.⁴²

³⁷ Državni arhiv Varaždin, Župa Koprivnica, Matična knjiga kršetnih, 1661.-1678.

³⁸ NAZ, KV, Prot. 89/la, 84.

³⁹ Državni arhiv Varaždin, Župa Koprivnica, Matična knjiga kršetnih, 1661.-1678.

⁴⁰ NAZ, KV, Prot. 89/la, str. 421; Hrvoje Petrić, Pregled povijesti Molvarske Podravine, Župa i općina Molve – izabrane teme, 88.

⁴¹ Stanovništvo Virovitice i okolnih sela. Matica krštenih i vjenčanih župe Sv. Roka 1686-1717., Osijek 2004., 57, 275.

⁴² To su bili obitelji Petra i Antuna Jeresincza.

and they paid 1 Rhein forint of royal tax³². It's unclear, where exactly Oštarije were situated, but they had been in the historic records as early as 1629, listed as the property owned by Gabrijel Dvorničić (infra Caproncza, Ostarya, Gabrielis Duornichich)³³. This is the family the renowned humanist Baltazar Dvorničić Napuly came from. Dvorničić family were not the only ones to own land in Herešin. In 1667, the records mention Drnje duke Mihael Moyses³⁴, as the landlord of Herešin (in Ieresin) estates.

Herešin people did not have their own chapel, so they attended the church service in the St. Emeric chapel, in today's Starigrad. The records of 1659 show, that the inhabitants of Herešin, Jagnjedovec and Bregi³⁵ jointly cared for the chapel. Koprivnica parish priest, as records of 1680 show, demanded from Herešin inhabitant's 2-3 loads of firewood, and charged 1 coin for Christmas house blessing³⁶.

Another question still needs to be answered: where did the inhabitants of Herešin come from? It's impossible to establish where the first families had come from, but most probably, it was the neighboring areas they came from, joined by a family from Zagorje and a refugee fleeing from the Ottomans. Women from Herešin were marrying men from other settlements. The following men married the local Herešin brides: in 1661, Nikola Šijak from Kunovec and Mihael

³² Croatian State Archives, listing of 'chimney' taxes, Prot.3-V/b,No.28-Listing of royal taxes from 1673-1675

³³ Croatian State Archives, listing of 'chimney' taxes, Prot.2-V/b,No.5 – Listing of 'chimney' taxes from 1629

³⁴ Protocolia magistratus Liberae et Regiae civitatis Varsdini (Records of City Council meetings for Varaždin, the royal free city), 7, Varaždin, 1997, p.336.

³⁵ Zagreb Archdiocese, Canonic visitations (NAZ,KV), Prot. 89/la, 29, pp.41-42.

³⁶ Zagreb Archdiocese, Canonic visitations (NAZ,KV), Prot. 90/II, p.153.

Tablica 1. Posjedi obitelji Brodarić – broj dimova / Brodarić family estates – number of ‘chimney’ (fumus) (1495-1520)

Posjed / Broj dimova po godinama	1495.	1507.	1512.	1513.	1517.	1520.
Poljana	8	5	6	5	5	4
Jerešin	-	6	?	9	9	9
Prašnica	-	-	1	1	-	-
Cwlpowcz	-	-	2	-	-	-
Kebel	-	-	1	1	-	-
Hemovec	-	-	-	5	5	5
Lipovec	-	1	1	-	-	-
Ukupno	8	12	11	21	19	18

Izvor/Source: Josip Adamček, Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1976.

Tablica 2. Popis domaćinstava u Herešinu/ The list of households in Herešin 1700. i 1737.

1700.	1737.
-	Filman, Andreas
Holly, Andrija	
Katličin, Ivan	
Kos, Juraj	
Marković	
-	Maljak, Matija
-	Medimorec, Gregorijan
Pribeg, Jakov	
-	Risca, Martin i Gregorijan
Sokolović, Juraj	
-	Šandor
-	Švenda
Talaić, Blaž	
Talaić, Ivan	
-	Toba
Telesman, Marko	
Tkalec, Andrija	
Zagorec, Martin	

Izvor/Source: NAZ, KV, Prot. 91/III, str. 170; Župni ured Svetog Nikole biskupa Koprivnica.

Varaždinec from Varaždin; in 1665, Michael Louesin from Peteranec; in 1666, Mihael Marković from Subotica; in 1672, Filip Kozmon from Torčec and Stjepan Lončar from Peteranec. Although most of the listed bridegrooms stayed in Herešin for a brief period of time, some of them remained permanently (for example, Marković). There were examples of brides marrying into Herešin households: for example, in 1665, Helena from Đurđevac³⁷.

Historic sources do not provide records on possible temporary resettlement of Herešin population. However, records from 1659 showing only 7 households clearly speak of low settlement density. Some of the population that initially had settled in Herešin moved further east. Probably their short stay in Herešin was due to relatively unfavorable status of serfdom, they were assigned upon arrival. For example, one family settled in Komarnica (today's Novigrad Podravski) in 1659³⁸, one family in Bregi in 1661³⁹, two families – originally from Herešin – settled in Molve in 1665⁴⁰. Moreover, the resettle-

³⁷ State Archives Varaždin, Koprivnica parish, Baptism register, 1661-1678.

³⁸ Zagreb Archdiocese, Canonic visitations (NAZ,KV), Prot. 89/la, p.84.

³⁹ State Archives Varaždin, Koprivnica parish, Baptism register, 1661-1678.

⁴⁰ Zagreb Archdiocese, Canonic visitations

Herešin je, u svakom slučaju, bio civilni plemički posjed zaokružen područjem Slavonske krajine, pod uvjetom da kao njen sastavni dio, uvjetno i barem u funkcionalnom pogledu, smatramo Koprivničko vlastelinstvo i prostor Koprivnice sa selima u kojima su se nalazile krajiške utvrde.⁴³ Slične primjere nalazimo u Hrvatskoj krajini⁴⁴, gdje je bilo manjih posjeda koje su naseljavali privatni vlasnici.

ment to other regions continued in 18th century, for example, in 1736 in Virovitica, in 1699 and 1717 one⁴¹, in 1736 two families originally from Herešin⁴², moved out.

In any case, Herešin was a civilian estate surrounded by the Military Border rule. Yet, as a condition, it had to be counted in the military command, at least in its functional role, including Koprivnica nobility, the territory of Koprivnica and its surrounding villages with Military Border outposts⁴³.

Similar examples can be found in Croatian Military Border⁴⁴, with smaller estates settled by the private owners of the land.

Ive Mažuran, Virovitica pod upravom vojske, dvorske komore i vlastelina (1684-1736), *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica 1986, 151; Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993, 468, 469.

⁴³ Hrvoje Petrić, *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*, Samobor 2005., 198.

⁴⁴ Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, 1, Zagreb 1997, Kartografski prilog, 11.

(NAZ,KV), Prot. 89/la, p.421; Hrvoje Petrić, Historic review of Molve in Podravina – parish and municipality of Molve, selected topics, (Pregled povijesti Molvarske Podравине, Župa i općina Molve-izabrane teme), p.88.

⁴¹ Population of Virovitica and neighboring villages – parish register of baptism and marriages (Stanovništvo Virovitice i okolnih sela; Matica krštenih i vjenčanih župe Sv.Roka, 1686-1717, Osijek, 2004, 57, p.-275).

⁴² Those were family members of Petar and Antun Jeresinecz, Ivo Mažuran, Virovitica under the rule of the military, royal court and nobility in Slavonia) Virovitica pod upravom vojske, dvorske komore i vlastelinstva u Slavoniji 1736.godine, Osijek, 1993, pp.468,469.

⁴³ Hrvoje Petrić, Koprivnica in 17th century: Environment, demographic, social and economic changes in a border town (Koprivnica u 17.stoljeću: Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu), Samobor, 2005, p.198.

⁴⁴ Karl Kaser, Free peasant-soldier (Slobodan seljak i vojnik) 1, Zagreb, 1997, cartography encl. 11.

SUMMARY

This article discusses the properties Brodarić families, and special attention is paid to Herešin village near Koprivnica and Poljana near Križevci (today: North-west Croatia). The bulk properties of this family was mainly concentrated in the vicinity of Koprivnica and Križevci. These properties have been economic power between 12 and 21 “fumus”. They were the foundation on which Stjepan/Stephen Brodarić (István Brodarics) could start their careers. Most of them perished in the Ottoman conquests, and they recovered most of the villages on them went to the Military Border. Only the estate which remained feudal and early modern period was Herešin. Family Brodarić no longer manage it.

REMARKS TO THE BIOGRAPHY OF ISTVAN BRODARICS

NAPOMENE UZ BIOGRAFIJU STJEPANA BRODARIĆA

Peter Kasza

Department of Classical-Philology
and Neo-Latin Studies
University of Szeged
Egyetem u. 2., 6722 Szeged
Magyarország/Mađarska/Hungary
petrusfalx@gmail.com

Primljeno: 5. 5. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 94 (497.5)05 Brodaric

SUMMARY

In the title of my present study I promised a few remarks to the biography of István Brodarics, therefore on the next pages I am going to outline a few results of my researches which mainly have been published in Hungary and in Hungarian-language-periodicals and therefore for the Croatian scholars might be unknown.

Key words: Brodarics' date of birth, origin of *Historia verissima*

Ključne riječi: Brodaricev datum rođenja, porijeklo *Historia verrissima* („*Najistinitiji prikaz bitke Ugra s turskim sultandom Sulejmanom na Mohaću*”, 1527.)

Since I promised remarks to the biography, in the first half of my study I am going to deal with the most important part in every single biography, this is the problem of Brodarics date of birth. Afterwards, as I am convinced that all of us can agree that Brodarics got his fame and reputation due to his report written about the tragical defeat at Mohács in 1526, the second half of the article deals with some aspects of the origin of this text.

So, let us start with the first topic, this is the question of Brodarics date of birth. In case of famous persons it is reasonable to want to know their date of birth and/or their date of death, since lack of this information, apart from other considerations, makes it much more complicated to organise anniversary-conferences like our present one.¹ In case of Brodarics we are lucky that we know exactly at least the date of his death, since he happened to die closely bang on time 470 years ago on 17th November 1539.

On the contrary we do not have any certain information about the date of his birth. From one of his letters written to Thomas Nadasdy in 1532, we do know that he was born on 20th October,² but we have no information about the year of his birth. Samuel Székely, who published the first longer study of Brodarics' life at the end of 19th century, presumed that Brodarics might have been born somewhere about 1490.³ Few years later, however, researches of Endre Veress made it

¹ The present study bases upon a lecture given at a conference *Humanism and Renaissance in Koprivnica and Podravina (Drava valley region)* on 14th November 2009 in Koprivnica.

² Ex Quinquecclisis 20 Octobris, die meo natali 1532. Cf. Kujáni Gábor, *Brodarics István levelezése 1508-1538* [The correspondence of István Brodarics], Történelmi Tár, 1908, 288.

³ Székely Samu, *Brodarics István élete és működése* [Life and activity of István Brodarics], Történelmi Tár, 1888, 2.

clear that Brodarics was already a student at the University of Padova in 1501,⁴ and since an approximately 11-year-old boy could not have been immatriculated as a regular student at any university, Brodarics must have been born before 1490.

At the beginning of 20th century two other researchers started to deal with the questions of Brodarics' biography. Pongrác Sörös, who dedicated an entire monography to Brodarics, due to some kind of misunderstanding, which I do not have space enough to explain now, dated Brodarics' birth to the year 1471.⁵ Few years later Gábor Kujáni tried to find more solid and reliable arguments to specify Brodarics' date of birth.⁶ Both of Kujáni and Sörös started out from one line of Brodarics' epitaph written by the famous humanist, Miklós Oláh.⁷ Oláh in this line mentioned that Brodarics had seen the glorious period of Hungary, and since both Sörös and Kujáni interpreted this as it should refer to the period of King Mathias, they were convinced that Brodarics must have been born much earlier before 1490, this is before king Mathias' death. They were going to specify a closer date based upon two statements. On the one hand, Brodarics remarked in a letter sent to Nádasdy in 1532 that he was slowly going to approach the old age, on the other hand, Miklós Oláh mentioned in 1539 that Brodarics was becoming old. According to Kujáni's argumentation nobody would be considered old before his 70s, therefore, Brodarics must have been close to this age when he died at 1539, so he must have been born at about 1470.⁸

Since nobody after Sörös and Kujáni dealt intensively with Brodarics' biography in the last more than hundred years, all the summaries and encyclopedies kept repeating their data, therefore the year 1470 became an indisputable canon.

Beside the sources used by Sörös and Kujáni, however, there are other documents as well, which does not define exactly Brodarics' year of birth, nevertheless they refer to his age. Scrutinising these, we can get important results. As I have mentioned before, we can prove, that Brodarics in 1501 was already studying in Padova. This academic education started somewhat about 1498-1499 supported by Johannes Jalsyth Brodarics' uncle and Oswald Thuz bishop of Zagreb, and lasted till 1506, when Brodarics returned home. If we accepted the year of birth suggested by Sörös and Kujáni, that would mean that Brodarics was closely 30 years old, when he began to study in Padova, in other words he was not a young man anymore, at least not according to the terminology valid in medieval or early modern age.

⁴ „1501. okt. 5. Super aula prima episcopatus Paduani. Privatum examen in iure canonico et doctoratus domini Andreae Pannonii Quinqueecclesiensis, canonici ecclesiae Zagabriensis. Testes: Magnificus D. Paulus Banfy et D. Blasius Banfy nobiles viri. D. Franciscus Aladar custos et canonicus ecclesiae Albae regalis. D. Franciscus Therek archidiaconus et canonicus ecclesiae Zagabriensis. D. Stephanus Brodaricz canonicus ecclesiae Zagabriensis. D. Sigismundus Raskay archidiaconus et canonicus ecclesiae Strigoniensis. Omnes Paduani studentes.” Cf.: Veress Endre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* [The registers and documents about Hungarian students at the University of Padova], Budapest, 1915, 23.

⁵ Sörös Pongrác, *Jerosini Brodarics István*, Budapest, 1907, 7.

⁶ Cf.: Kujáni Gábor, *A Brodaricsok* [The Brodarics-family], Századok, 1913, 752-763.

⁷ Cf.: Oláh Miklós, *Carmina*, Ed. Iosephus Fógel et Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1934, 57. Hac iacet inclusus gelida Brodericus in urna,/Cui decus et nomen pulchra corona dedit Phoebus in aethereo donec clarescat Olympo,/Dum tenebras densas Cynthia clara fugat, Semper erit Stephani virtus doctrina perennis,/Sancta fides, probitas et pietatis amor. Pontificis sacro vixit decoratus honore,/Cuius in officio sedulus usque fuit. O felix, claros patriae qui vidit honores,/Illiuius ast cladem cernere non voluit. Dum nullam potuit nostris adhibere medelam/Hisce malis, subito migrat ad astra poli.

⁸ Cf.: Kujáni Gábor, *A Brodaricsok* [The Brodarics-family], Századok, 1913, 757-758.

What do these aforementioned other documents say? We know Brodarics embellished coat-of-arms confirmed by Louis II. from 1517,⁹ and the text of this decree in some places refers to Brodarics studies in Italy. According to the text Brodarics was rather a boy (*prima adhuc pueritia*) then a youth, when he travelled to Italy and was only a young man leaving his youth behind (*adolescens et vir, pubertatem egressus*), when he gained the doctoral hat in canon-law.¹⁰ This hint of the coat-of arms can be rounded out with a statement of the French humanist, Jean de Pins, who shared a room and studied together with Brodarics in Bologna between 1503-1505. Jean de Pins writes as well that Brodarics, his fellow student, was still a quite young man, rather a teenager (*adulescentulus*) while studying in Padova at Giovanni Calphurnio.¹¹ Since in the contemporary terminology nobody, being about his 30th year would be called young man, even less youth or teenager, we can take it for granted that Brodarics coming home from Padova in 1506 could not be more than 25 years old, since according to the aforementioned sources he was still a young man (*adolescens*). Accepting this, he could have been 17-19 years old when arrived to Padova about 1498-1499. Concerning the above mentioned, I am convinced that the date of Brodarics' year of birth shoud be modified with ten years, from about 1470 to about 1480.¹²

The sources quoted by Sörös and Kujáni do not contradict this date of birth. Since Brodarics does not mention himself as an already old man, only as a person declining to the old age (*homo iam in senium vergens*). Furthermore, as in the 16th century a man could have been regarded as old not only in his 70s (as Kujáni believed), but already in his 60s, Brodarics in 1532 being only in his 50s could write that tough he still was not old, but was approaching to this age.

Now let us continue this paper with the other topic, with the problems of the origin of Brodarics' report written about the defeat at Mohacs. As it is well known, Brodarics took part in the battle at Mohacs as the chancellor of Hungary on 29th August 1526. He survived, and a bit later – between in the autumn of 1526 and in the spring of 1527 wrote a short report of the battle. His work entitled *Historia Verissima* was printed in the upcoming April 1527 in Cracow.¹³ According to the well known phrase, every book has its own fate (*habent sua fata libelli*) and this statement fits to Brodarics' work as well. Since Brodarics is the only witness who describes the events before the battle and of the battle from Hungarian point of view, every later historical work must be based on his report. Altough no single example remained from the first edition, the *Historia*

⁹ The full text of the coat-of-arms see: Kujáni, *Brodarics István levelezése 1508-1538* [The correspondence of István Brodarics], Történelmi Tár, 1908, 342-344.

¹⁰ *prima adhuc pueritia ad omnium artium altricem Italiam missisti, eam ibi per multos annos variis disciplinis operam impendisti, ut adhuc adolescentes et vir, dum pubertatem egressus non solum Graecis et Latinis litteris non mediocriter eruditus habereris, sed etiam iuris pontificii eam peritiam consequeris, ut te nobilissima orbis terrarum gymnasia ea adhuc aetate eius disciplinae insignibus et ornamenti dignum iudicarunt.* Cf.: Kujáni, *Brodarics István levelezése 1508-1538* [The correspondence of István Brodarics], Történelmi Tár, 1908, 343.

¹¹ *sed neque tamen a me sine piaculo taceri poterit Stephanus Pannonius, cognomento Brodarichus Zagroviensis contubernialis ante et condiscipulus meus iuvenis summo ingenio et incredibili facilitate et memoria praeditus, qui tametsi olim adhuc adulescentulus Patavii Calphurnium plusculos annos audiisset, sic tamen sub hoc nostro communi praeceptore profecerat, ut nisi suorum litteris iussus alio vertisset ingenium, magnum in eo studiorum genere fructum facturum videretur.* Cf. Révész Mária, Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez [Few data to the Hungarian connections of Philippus Beroaldus maior], Egyetemes Philológiai Közlöny, 1941, 164-166.

¹² More about this topic see: Kasza Péter, *Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez* [Dawn of a career. Remarks to the Studies and Family Relationships of István Brodarics], Századok, 2008, 1198-1203.

¹³ Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, ed. Kulcsár Péter, Budapest, 1985.

verissima is indisputably one of the most famous and quoted work in Hungary among the works of the humanist historiography, therefore it is even more surprising that neither historians nor literary – historians dealt with the circumstances of the origin of this work in the last one hundred years.

Looking over the earlier literature on Brodarics, we can see that usually two details are mentioned in connection with the origin of *Historia verissima*. On the one hand Brodarics reported on the immediate antecedents of the tragedy at Mohacs, the course of the battle and the death of the Polish king Sigismund's nephew, Louis II. upon king Sigismund's request or rather his commission.¹⁴ On the other hand he wanted to reply to the famous Viennese humanist, Johannes Cuspinianus' accusations thrown on the Hungarians, which were formulated in his anti-Turkish rousing speech¹⁵ for the German estates and which was printed in Vienna in the end of 1526.¹⁶ Though it would be worth speaking about the real nature of the Cuspinianus' influence as well, concerning the lack of space on the last pages let us concentrate on the so called Sigismund's commission alone.

As I have mentioned, we do not have any single exemplar of the first edition, but in the later ones there is no dedication to king Sigismund, therefore the existence of the commission seems to be supported by the facts that the text was printed in Cracow, and while the author – although in a covert form – blames the Christian rulers for leaving Louis and Hungary alone in the life-and-death struggle against the Ottomans, he finds tricky excuses for Sigismund and the Polish for staying away.¹⁷ However, the final argument for the commission by Sigismund is provided by a certain letter written by Sigismund to Brodarics in September 1526, which sounds as follows:

„Reverendissime in Christo pater. Audientes vestram paternitatem ex tam ingenti naufragio serenissimi nepotis nostri et istius regni Hungariae salvam utcunque evasisse, cepimus non mediocrem voluptatem et in tanto dolore, quo tenemur, quod utique paternitas vestra incolumis sit, cuius in nos fidem et observantiam habemus compertissimam. *Et proinde rogamus illam describere nobis non gravetur, quid certi istic sit, cum de salute ipsius serenissimi nepotis nostri, tum etiam de rebus hostilibus et statu illius regni Hungariae;* nam varii rumores huc quotidie ad nos deferri solent, sitque eius erga nos propensionis et observantiae, qua consuevit. Et bene valeat.”¹⁸

¹⁴ Only this reason is mentioned by Samu Székely (*Brodarics István élete és működése* [Life and activity of István Brodarics], Történelmi Tár, 1888, 257.), and Brodarics' first monographer, Pongrác Sörös (*Jerosini Brodarics István*, Budapest, 1907, 82-83.).

¹⁵ Johannis Cuspiniani *Oratio protreptica ad Sacri Romani Imperii principes et proceres ut bellum suscipiant contra Turcum...* Viennae Austriae. s. a. [1526]

¹⁶ Lajos Hopp mentions both Sigismund's commission and Cuspinianus' *Oratio* among the reasons: Hopp Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban* [The humanist idea of „antemurale” and „conformitas” in the Hungarian-Polish tradition], Budapest, 1992, 80-81; and so does Emma Bartoniek: Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI-XVII. századi történetírás történetéből* [Chapters from the history of Hungarian historiography in the 16-17th century], Budapest, 1975, 9. Besides, based on the Hungarian literature, Marianna D. Birnbaum also mentions these two reasons in her book: Marianna D. Birnbaum, *Humanists in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Los Angeles, 1986, 109.

¹⁷ *Nam de rege Poloniae Sigismundo, patruo regis alia prorsus ratio esse videbatur, quod is foedus cum Turca paulo ante pepigerat exterritum excidium a suis regnis, quando aliter inter tot Christianorum principum dissidia non posset, vel hoc pacto averttere conatus, neque videbatur princeps integerrimus et fidei observantissimus contra confoederatum principem auxilia ulla praestiturus.* Brodericus, *De conflictu...*, 27.

¹⁸ Cf.: *Acta Tomiciana*, VIII, 222. (My italics – P. K.)

As we can see, the letter is quite short. In a few lines, Sigismund is expressing his joy that Brodarics has survived the battle and then the main point is coming: he is asking Brodarics to inform him about the fate of his nephew, Louis, about the activity of the enemy, the Ottomans, and the current situation of Hungary. It is definitely not a classic commission contract but with a little benevolence it can be interpreted as being one.

However, considering it more thoroughly one can note that basically nothing in the letter suggests that Sigismund encouraged Brodarics to write the story of the battle. He rather asked him for information on the given situation, his nephew's fate, the movements of the Turkish troops etc. We could say that the letter rather requested a „political” and not a „historical” report from Brodarics.

But if we read those letters, which were written about the same time in the Polish court, we can come to somewhat surprising discovery. These letter were written partly by Sigismund, partly by other Polish statesmen to various potentates of Hungary from Queen Maria through the voivod of Transylvania John of Szapolya to Baron Burgio.

The first one is a letter written to Maria Habsburg, in which Sigismund is asking her to inform him about Louis' fate and other developments as soon as possible. I am citing it:

„Accepimus infelicissimum nuncium, prostratum esse cum exercitu suo per Turcos serenissimum nepotem nostrum, dominum Ludovicum, tantamque in eo stragem commissam, ut de salute illius maiestatis non sit satis compertum. [...] nosque cum de vita serenissimi conjugis sui tum etiam de rebus omnibus, quam celerius poterit, certiores facere dignetur.”¹⁹

The second and the third extracts are from a letter from the Polish vice-chancellor, Piotr Tomicki to Brodarics and from another one from Sigismund to Baron Burgio. Paying attention to the italicized parts, we can see that both writers are asking the addressees, Brodarics and Burgio for information on Louis's fate and Hungary's situation.

„De interitu serenissimi domini, domini Ludovici, regis, tametsi iam propemodum apud nos conclamatum sit, tamen quia nescio, qui iique non ingrati et propterea non rejecti rumores spar-gantur, fore adhuc nonnullam spem de vita eius maiestatis.

Maiestas domini mei mittit istuc nuncium cum litteris. *Ego plurimum rogo vestram reverendissimam dominationem, ut quicquid certi et explorati cum de his, tum de ceteris habuerit, simul et reliquiae dominorum Hungarorum, quid praesefarant, quidve praetendant, quorsum animus et cogitationes suas dirigant, quid consilii in tam ancipiiti fortuna capiant, quem sibi praeesse destinaverint, me litteris suis facere velit certiorem.*²⁰

„Quia cum de salute illius maiestatis, tam etiam de reliquis rebus, uti se habent, adhuc plane incerti sumus, mittimus istuc nuncium nostrum, ut de omnibus quam primum certiores esse possimus rogamusque tam magnificenciam, ut nobis significare velit, quid cum illius maiestate et statu istius Regni sui agatur.”²¹

Finally here is the fourth one, another letter to Maria Habsburg, in which the italicized part is again really important:

„Quamvis significavit iam nobis maiestas vestra per suum nuncium casum et interitum serenissimi conjugis sui et nepotis nostri desiderantissimi, tamen quia post adventum hic nostrum non cessant varii rumores de illius maiestatis vita et quidem in dies magis invalescere [...] Plurimum rogamus maiestatem vestram, ut tam de vita ipsius serenissimi nepotis nostri quam etiam de

¹⁹ Cf.: Acta Tomiciana, VIII, 213-214. (My italics – P. K.)

²⁰ Cf.: Acta Tomiciana, VIII, 222-223. (My italics – P. K.)

²¹ Cf.: Acta Tomiciana, VIII, 223. (My italics – P. K.)

rebus hostilibus et statu praesenti istius regni Hungariae nobis significare nobisque certum documentum, quid tandem indubie credere debeamus, praestare dignetur, nam et iusta, quae illius maiestati iam paravimus, distulimus exsolvere huiusmodi rumoribus de incolumitate ipsius [...] permoti.”²²

If we compare the italicized and boldfaced part of the last letter to the supposed commission letter addressed to Brodarics, the similarity strikes us immediately:

„Et proinde rogamus illam describere nobis non gravetur, quid certi istic sit, cum de salute ipsius serenissimi nepotis nostri, tum etiam de rebus hostilibus et statu illius regni Hungariae; nam varii rumores hoc quotidie ad nos deferri solent [...]”

I suppose that te quoted texts are self-explanatory. All of them date back into first half of September 1526, when the Polish court did not have reliable information about king Louis's fate. I am convinced that the letters from Poland that I have cited earlier would not be valued differently to what they are: letters requesting information. Based on the correspondence of the time and the wording, we can state that most probably the letter written to Brodarics had the same purpose. *Thus in my opinion, it can by no means be read as a request for creating a historiographical work!*

Since the existence of the commission is not supported by any other sources, it is not mentioned neither in Brodarics's nor in his Polish friends correspondence, I suppose, we can state that king Sigismund did not play any role in the origin of the *Historia verissima*. To the fact that Brodarics really treats the Polish king and the Polish nation in a very subtle way, his circumstances can give sufficient explanation. Brodarics namely in the spring of 1527 was already going to leave the court of Maria Habsburg in Bratislava and the whole Habsburg-party, and was going to go back to Buda to court of the newly elected Hungarian king, John of Szapolya. Since the Polish court had good connection to John of Szapolya, who former was brother-in-law of king Sigismund, Brodarics hoped to be supported and recommended by his Polish friends and the king in approaching the Szapolya-party. Therefore it was in Brodarics's interest not to accuse the Polish king in any way to gain merits in the court the help of which seemed to be crucial for him in those weeks and month.²³

SAŽETAK

U naslovu ove studije obećao sam par napomena o Stjepanu Brodariću, stoga na sljedećim stranicama namjeravam istaknuti rezultate mojih istraživanja, koja su uglavnom bila objavljivana u Mađarskoj, u časopisima na mađarskom jeziku. Stoga će hrvatskim znanstvenicima možda biti nepoznata.

²² Cf.: *Acta Tomiciana*, VIII, 215. (My italics and boldface – P. K.)

²³ More about the problems of the origin of *Historia verissima* see: Kasza Péter, „Because I Can See that Some [...] Tell the Events Differently to How They Happened...” Comments to the Story of the Formation of István Brodarics's *Historia verissima*. *Camoenae Hungaricae*, 2007-2008, 47-63.

KING JOHN I OF SZAPOLYAI'S DIPLOMAT: ISTVÁN BRODARICS

STJEPAN BRODARIĆ, DIPLOMAT NA DVORU KRALJA IVANA ZAPOLJE

Teréz Oborni

MTA Történettudományi Intézet

Úri u. 53

1014 Budapest

Magyarország/Mađarska/Hungary

toborni@tti.hu

oborni@freemail.hu

Primljeno: 14. 7. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 929.52 (497.5)05

SUMMARY

John of Szapolyai needed qualified Humanist diplomats in order to retain his rule. One of his most reliable adherents was Stjepan Brodarić (István Brodarics). He often carried out negotiations in Poland where he had developed close relationship with the royal court. Brodarics also conducted missions in Venice, in the French court and in the Vatican. He participated in the negotiations with Ferdinand of Habsburg, and he played a key role in the conclusion of the Treaty of Várad. It was also him who prepared the marriage between Szapolyai and Isabella of Jagiellon. His contemporaries regarded him as an outstanding diplomat.

Key words: John of Szapolyai, diplomacy, Stjepan Brodarić (István Brodarics), Poland, Ottoman Empire, 16th century, Treaty of Várad (1538)

Ključne riječi: Kralj Ivan Zapolja I., diplomacija, Stjepan Brodarić (István Brodarics), Poljska, Osmansko carstvo, 16.stoljeće, Velikovaradski mir (1538)

The defeat of the Hungarian army by the Ottomans at the battle of Mohács (1526), as it is well-known, had far-reaching consequences. While the expanding Ottoman Empire posed an increasing threat to the entire country, the lack of unified political leadership further aggravated the political difficulties. After the death of Louis II (Jagiellon) at the battle of Mohács, the majority of the nobility elected the former voivode of Transylvania, John of Szapolyai to be king in the same year. However, the others supported Ferdinand I of Habsburg. The source of the conflict between the two kings and their adherents lay in the fact that both of them regarded themselves as the only legal king. In fact, both kings were elected and crowned legally and thus, both of them were legitimate rulers of the Kingdom of Hungary. The extraordinary public legal situation resulted in considerable tension and hostility between the two political parties. The armed clashes broke out as early as 1527 and they lasted with varied success and intensity until the conclusion of the Peace of Várad in 1538. The peace treaty between John I and Ferdinand I brought the civil

Stjepanu Brodariću je 2010. podignuta spomen-ploča u rodnom Herešinu / A memorial to Stjepan Brodaric was erected in his native Herešin in 2010.

kings, and considering which of the rulers could seemingly guarantee more secure future for them, their family and their estates. During the political warfare around the royal election, John I managed to win over several outstanding politicians and advisors who would support him until his death. Of them, there were many people of Croatian-Dalmatian origin, like Tranquillus Andronicus, János Statileo, the young Antal Verancsics, Ferenc Frangepán, or Frater György Utyeszenics (Martinuzzi), the person with the greatest power and influence. Some of these clergymen attended Italian universities, started their career in the court of Louis II, and due to their qualifications they could fulfil courtly tasks and royal commissions. These people, an excellent example of whom was István Brodarics, were familiar with Humanist letter (epistle) and memoir writing as these formed a part of the highly educated intellectuals' everyday life who regarded these activities worthy of people skilled in classical education.³

The widely travelled Brodarics, who had acquired his Humanist education in Padua and Bologna, made an ecclesiastical career⁴ (as was usual in his days), and as the royal chancellor of Louis

war to a temporary standstill. King John's Humanist politician and diplomat, István Brodarics played a key role in making the peace treaty and in the diplomatic warfare of the 1530s.¹

After his ascension to the throne, John of Szapolyai had only a small number of Humanist courtiers and even fewer reliable diplomats.² However, building up his rule required the formation of a royal court with the usual staff, and he was in great need of experienced, educated people capable of conducting diplomatic missions. It was important for the king that in the uncertain conditions his kingship would be acknowledged in as many foreign countries as possible, he was eager to find allies and to establish contacts worthily with other rulers. Obviously, some of these people had worked in the former royal court that had broken up after the battle of Mohács. During the years following the election of the two kings, the majority of the church and political leaders was "on the move". Thus, they changed sides depending on the current military or political successes of the elected

¹ For a summary of the period: Pálffy, Géza, The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century. (CHSP Hungarian Studies Series No. 18.) Boulder, CO 2009.; Idem: Povijest Mađarske – Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.) Zagreb, 2010.

² Barta, Gábor, Humanisták I. János király udvarában. (Humanists in King John I's Court.) In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Ed.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. str.194

³ Kasza, Péter, A szó elszáll. Az írás megmarad? Brodarics István levélírói tevékenységéről. (Words Fly Away. Is Writing Eternal? On the Letter Writing Activity of István Brodarics.) Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica Tomus XIV. Fasciculus 2. Miskolc, 2009. str.193-216

⁴ Kasza, Péter, Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak

II he had carried out diplomatic services even before 1526. He had mainly travelled to Rome and to the Polish royal court on behalf of King Louis and his wife, Mary of Habsburg, as Louis's uncle, Sigismund I of Jagiello ruled Poland at that time (1506-1548).

The death of King Louis brought about a change also in Brodarics's individual life: he had to decide which of the two new kings he would support.⁵ The earlier monographs dealing with the politician's life placed a great stress on the issue, and some of them blamed him for changing sides. Brodarics supported the widowed Mary and Ferdinand until March 1527 but then he left the Habsburgs secretly and sided with John officially. The authors tried to find the reasons motivating him to change sides after a few months of transition. In my opinion this period of sounding out was a normal and completely understandable behaviour in those troubled months, and Brodarics cannot be condemned for it. Obviously, as a high-rank official of the former royal court, first he was on the side of the widowed queen and the Habsburgs: his former office by the king, as well as the uncertainty of the future and the royal election made him support this side. Beside Ferdinand, Sigismund I Polish king also aspired to the Hungarian throne for a while, and the other candidate, John of Szapolyai, the fearful Ottoman-beater voivode of Transylvania had been regarded a really wild and dangerous person in the court of Louis. The aristocrats and church dignitaries having worked in the former royal court were suspicious of John, thus it would be understandable if Brodarics had been afraid of Szapolyai at the beginning.

On the days following the battle of Mohács, like the majority of royal councillors and high-level officials, Brodarics remained with Queen Mary who had fled to Bratislava. However, the situation changed by next spring, because after the coronation of John I (11 November 1526), the country had a legitimate king. Moreover, most of the nobles supported King John who held almost the whole territory of the country in his hands. Ferdinand was elected by a group of aristocrats in December 1526, but he was crowned only in November 1527, thus, in the spring of 1527 it was uncertain whether he would be crowned legally. Brodarics might have thought that John won the rivalry between the two kings. Moreover, although Ferdinand fervently wished the Hungarian throne in his letters and declarations, he did not even come to Hungary, and his acquisition of the territory was uncertain. As Brodarics wanted to continue his ecclesiastical and administrative career, he had to join the king being in the stronger position. Perhaps Ferdinand even made his choice easier when he replaced Brodarics with Tamás Szalaházy as chancellor. Although he was still considered as one of the politicians with the highest rank in the royal court of Queen Mary, Ferdinand's decision clearly indicated his "demotion".⁶ However, he could hope to regain his lost properties and dignity on John's side. Besides, the Polish royal court that Brodarics highly appreciated also preferred John as they had sent a numerous and noted deputation to the assembly electing him as king. Brodarics also had to consider his personal goals, and in

Kérdéséhez. (Dawn of a Career. Data to the Education and Family Relations of István Brodarics.) Századok 142. (2008) str. 1187-1208.

⁵ The data and events related to Brodarics's life are taken from the following works. I will not cite them later. Székely, Samu, Brodarics István élete és működése. (Life and Activity of István Brodarics.) Történelmi Tár 1888. str. 1-34., 225-262. Sörös, Pongrác, Jerosini Brodarics István. (István Brodarics of Jerosin.) Budapest, 1907., Kujáni, Gábor, Brodarics István levelezése. (Correspondence of István Brodarics.) Történelmi Tár 1908. str. 258-292., 321-346., Kujáni, Gábor: A Brodaricsok. (The Brodarics Family.) Századok (1913) str. 753-763., Kujáni, Gábor, Brodarics István szereplése János király oldalán. (István Brodarics's Activity on King John's Side.) Századok (1914) str. 34-51., 107-125.

⁶ Réthelyi, Orsolya: Mary of Hungary in Court Context. PhD Thesis, Central European University, Budapest, 2010. str. 113-115.

the spring of 1527 he saw the future brighter on John's side.⁷ Interestingly enough, Elek Thurzó, one of the most serious supporters of the Habsburgs wrote a letter to Ferenc Batthyány on 22 March 1527 in which he mentioned Brodarics's changing sides. In his letter Thurzó still referred to the politician as the chancellor. He also added that Brodarics had left secretly, and he did not know the reason for his leaving.⁸

Brodarics remained on John of Szapolyai's side in the 1530s, but – as this study will touch upon it later – he seemed to waver several times. His prestige is clearly seen from the fact that the historian Farkas Bethlen regarded it important to stress in his work about the history of Transylvania that John had been crowned with the approval and in the presence of István Brodarics the bishop of Vác and the royal chancellor.⁹

In the beginning, Brodarics was careful in his approach toward King John, and he also used a mediator. It was not a lesser person than the Polish king who turned to János Statileo, King John's envoy in Krakow in the spring of 1527, and recommended Brodarics to the Hungarian ruler. Brodarics had earned his reputation and gained trust in the Polish court earlier. It is clearly indicated by the fact that in a letter written by Sigismund I as early as September 1526, the king asked the Hungarian politician to inform him about the Hungarian affairs as he had gained several pieces of news but he had confidence only in him.¹⁰

Brodarics needed King John in order to continue his career, but it is also true for the other party. Szapolyai also needed the educated man and experienced diplomat familiar with the highest courtly political life and who had outstanding Hungarian and foreign relations. Thus, the king soon entrusted him with a challenging task. Brodarics started his service on John's side in the Polish court, where he was sent with his later permanent colleague, Ferenc Frangepán¹¹ in the autumn of 1527. The goal of their mission was to ask Sigismund I to command Jan Tarnowski to send the 2000 soldiers requested by John of Szapolyai to Hungary. Brodarics and Frangepán were successful, and they could gain even more soldiers.

Brodarics was sent to the Polish court in the early spring of 1528 when he stayed in the Krakowian house of his friend Andrzej Krzycki. They had probably made friends during their university studies in Bologna.¹² At that time Brodarics also "helped" in the Polish chancellery as the

⁷ Sörös, P., István Brodarics of Jerosin, str. 64-77.

⁸ Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. (Források a Habsburg-magyar kapcsolatok történetéhez.) [Correspondence of Elek Thurzó of Bethlenfalva. (Sources on the History of Habsburg-Hungarian Connections.)] I. 1526-1532. Közreadja és bevezetőt írta: Erdélyi Gabriella. Budapest, 2005. (Lymbus kötetek I.) str. 93.

⁹ Bethlen, Farkas, Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526-1538) I-II. könyv. (History of Transylvania. From the Battle of Mohács to the Treaty of Várad.) Ford.: Bodor András. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította: Pálffy Géza. Budapest-Kolozsvár. 2000. str. 58-59. However, Farkas Bethlen was mistaken here as Brodarics was appointed bishop of Vác only in 1537.

¹⁰ A lengyel királyi kancellária Libri legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai II. 1526-1541. (The Documents related to Hungary of the Libri legationum Series of the Polish Royal Chancellery.) Közreadja: Tóth Péter. Miskolc, 2003. str. 34.

¹¹ Ferenc Frangepán (1490?-1543) was a Franciscan friar, from 1528 the archbishop of Kalocsa, and from 1538 the bishop of Eger. He was King John's diplomat and advisor. After John's death he changed sides. Sörös, Pongrác, Frangepán Ferenc, kalocsai érsek, egri püspök. (Ferenc Frangepán, archbishop of Kalocsa and bishop of Eger.) Századok (1917) str. 429-471., 545-576. Sörös, P., István Brodarics of Jerosin, str. 82-84.

¹² Andrzej Krzycki (1482-1537) was a Polish Humanist and poet. He attended the University of Bologna, belonged to the Polish Erasmists and was hostile towards the Reformation. His mother, Anna, was the sister of Pjotr Tomicki Polish deputy chancellor. Krzycki became the canon of Krakow and the secretary of Sigismund's first wife, Borbála Szapolyai in 1512. After her death (1515) he received the title of

wording of a diplomatic instruction by Sigismund I can be connected to him.¹³ Brodarics developed very good relationships with the most influential members of the Polish royal court, including Szydłowiecki chancellor and Pjotr Tomicki deputy chancellor. Their correspondence was continuous and intensive between 1527 and 1532.¹⁴

The 1530s was a decade of desperate and incessant struggle between the two kings, when both of them attempted to remove their rival from the scene. The strongest supporter of the recognition of John's rule was the Polish king who had generously renounced his Hungarian claims to John's benefit and who truly wanted and promoted the peace treaty between John and Fordinád. Thus, it was not by chance that John's diplomacy developed the strongest possible relations with the Polish court. Moreover, there had been a dynastic connection between the two kings as Szapolyai's sister, Borbála was Sigismund's first wife from 1512 to 1515. In those years King Sigismund had significant influence over John and the course of the peace negotiations. Polish diplomats organised and settled several meetings and truce negotiations between the two kings from as early as 1527.¹⁵

John suffered a serious defeat by Fordinád in March 1528, and he had to flee to Poland where he stayed in the castle of Tarnów, close to the Hungarian border. John summoned Brodarics there. Brodarics's trip was financed by Tomicki deputy chancellor, and the two men even met for a short political conversation on the way to Tarnów.¹⁶ Brodarics and his colleague, Ferenc Frangepán tried to persuade King John to negotiate with Fordinád on a possible agreement. They were successful, and in July 1528 they informed Tomicki that they had managed to persuade their ruler to start negotiations.¹⁷ However, John's intention was only temporary as he put forward such demands that the Polish court and Brodarics himself thought Fordinád would not satisfy.

Besides, John began to hope he would be able to inflict a defeat on Fordinád. At the end of October 1528, when John's newly recruited army won a victory in Upper Hungary, Brodarics returned to the country, and John began to recover the country from the Habsburgs.

chancellor in the court of the king's second wife, Bona Sforza. He became the bishop of Przemysl in 1523, although he preferred to stay in the Krakowian court. After the battle of Mohács he backed Sigismund I's claim for the Hungarian throne for a while, and later he became a supporter of the peace with the Ottomans. He was appointed the archbishop of Gniezno in 1535. He corresponded with Melanchton. He sent several of his literary works in Latin to Erasmus. As an extraordinarily educated man with an eccentric taste, he organised a large Humanist court. Halina Kowalska: Andrzej Krzycki. In: Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation. Vol. 2. Eds. Peter G. Bietenholz and Thomas B. Deutscher. University of Toronto Press, 2003. str. 275-278.

¹³ Acta Tomiciana. Tomus Decimus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et Rerum Gestarum; Serenissimi Principis Sigismundis Primi Regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae. Red.: Stanislaw Górski. X. Posnan, 1899. 129 skk.; Sörös P., István Brodarics of Jerosin, str. 86-87.

¹⁴ Pjotr Tomicki (1464-1535) attended the universities of Krakow and Bologna. He was a royal secretary from 1506, the deputy chancellor from 1515, the bishop of Poznan from 1520 and the bishop of Krakow from 1524. He was a Humanist statesman whose name can be connected to the creation of the collection of the copies of the documents of the Polish royal chancellery (Acta Tomiciana). It contains Brodarics and Tomicki's letters. See also: Kasza, P., Words Fly Away,

¹⁵ Bárdossy, László, Magyar külpolitika a mohácsi vész után. (Hungarian Politics after the Disaster at Mohács.) Budapest, 1943. Botlik, Richárd, Az 1531. évi krakkói alku. Titkos megállapodás az I. Fordinád párti erdélyi területek katonai utánpótlásának kérdéséről. (Agreement in Krakow in 1531. A Secret Agreement on the Military Supply of the Transylvanian Territories on Fordinád's Side.) Századok 137. (2003) str. 597-601.

¹⁶ Acta Tomiciana X., str. 273-274.

¹⁷ Ibid. str. 278.

In March 1529 Brodarics resolved upon a strange decision. He left Hungary and went to Tomicki in Krakow. The reason for his travel needs further research. Tomicki not only received him but also applied for Sigismund's support. Brodarics could feel himself at home in the Polish court, he developed his Humanist relations and he received widespread recognition for his work about the battle of Mohács. Brodarics's appreciation in the Polish court is indicated by the fact that one of his poems was introduced by the description of its author as an educated, wise and honest person.

John recalled Brodarics in May 1529 but he only returned to Buda at the end of July, after he had conducted negotiations with Szydłowiecki, the castellan of Krakow and Antonio Rincón, the envoy of the French king.¹⁸ Brodarics's first important diplomatic mission started in December 1529. He should have gone first to Venice, then to the French king, Francis I and finally to the Pope staying at that time in Bologna. He should have advanced John's issue and, if it had been possible, he should have obtained some support. Arriving in Venice after a long and tiresome journey, he received news that the Pope had excommunicated King John on 22 December. The reason behind this papal decision was the diplomatic manoeuvre of Ferdinánd who had accused Szapolyai of conspiring with the pagans and betraying the whole Christendom. Brodarics immediately started his activity in his king's interests. He persuaded the Venetian leadership not to announce the excommunication publicly and attempted to gain military assistance from the Signoria. Meanwhile, he entered into negotiations with the Holy See in order to convince the Pope that Ferdinánd's slanders were not true. However, Ferdinánd's envoy, Andrea Dal Borgo stayed in the papal court in Bologna, and he managed to prevent Clement VII from hearing Brodarics. Thus, the Hungarian diplomat could only submit a written report to the Pope with the support of the English envoy. In the report Brodarics revealed the Hungarian events after the battle of Mohács and his king's point of view.¹⁹ He also explained that his ruler had accepted the sultan's help because this had been the only way to save the country from its complete occupation by the Ottomans. He also added it was Ferdinánd who did not want to come to an agreement.²⁰

The Hungarian envoys did not succeed in obtaining financial assistance from Venice, but they continued their journey to the French king. This delegation included King John's old adherent, the bishop of Transylvania János Statileo/Statilić, and the French diplomat Antonio Rincón also travelled with them.²¹ Their aim was to receive some support from the French king against the Habsburgs, but their mission was fruitless.

Brodarics sent several letters to the Holy See from the French court in May 1530. In these letters he explained John's situation, and attempted to persuade the Pope to lift the penalty. Brodarics denied that the Ottomans had led their campaign against Vienna in 1529 because of King John, and added that Szapolyai had only wanted to defend his country and his kingship.²² It is worth mentioning that one of the young Hungarian Humanists, Antal Verancsics became a trainee

¹⁸ Krzysztof Szydłowiecki (1467?-1532) was Polish royal deputy chancellor from 1509, great chancellor from 1511 to 1515, then voivode of Krakow and castellan of Krakow from 1527. See: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. (Diary of Chancellor Krzysztof Szydłowiecki from 1523.) Sajtó alá rendezte: Zombori István. Budapest, 2004.

¹⁹ Fraknói, Vilmos, János király és a római Szentszék. (King John and the Holy See in Rome.) Századok (1902) str. 697-715., 793-809., 895-911.

²⁰ Sörös P., István Brodarics of Jerosin, str. 93-94.

²¹ A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. (Copies of Charters of the Committee of History of the Hungarian Academy of Sciences.) Ismerteti: Óváry Lipót. II. füzet. Budapest, 1894. str. 35-36. Nr. 159-160.

²² Fraknói V., King John, str.798.

by King John's outstanding diplomats in these years. Verancsics was the provost of Buda and the nephew of bishop Statileo. In the 1530s, Verancsics studied a lot from Brodarics whom he regarded as his master. In the 1540s, Verancsics became the secretary and personal advisor of Szapolyai's widow, but he continued his ecclesiastical career on Ferdinád's side from 1549, where he rose to the highest rank and became the archbishop of Esztergom.

Brodarics managed to return to Buda, although Ferdinád was eager to capture the diplomats sent by King John to the western countries, and he attempted to hinder their journey and their mission. In 1530 Brodarics should have travelled to the Ottoman Porte in Constantinople, but as he arrived home only at the end of July, the king replaced him with Hyeronim Łaski.²³

Meanwhile the armed clashes between the two kings went on in the country. The idea of the division of the rule over the country, that is the territory of the Kingdom of Hungary, stroke John for a while but Ferdinád obviously wanted to rule the whole country. Thus, he tried to occupy Buda but the siege of the capital between October and December 1530 was unsuccessful, his army could not capture it. As a result, the two kings signed an armistice for three months on the basis of the status quo on 21 January 1530, and then it was extended for one more year.

In January-February 1532 Antal Verancsics replaced his master in a mission. First, he went to Venice and then to Rome to meet the Pope, where Verancsics attempted to persuade him to lift the excommunication that was regarded as invalid in Hungary due to a procedural defect. In Rome, like Brodarics himself, Verancsics was supported by the English envoy Gregorius de Casalis and he also stayed in his house. At the same time Brodarics had to conduct a more important mission. He had to travel to Regensburg to the imperial assembly convoked by Charles V, in order to prepare some new negotiations between John and Ferdinád. As the representatives of the two parties could not agree on the scene of the negotiations either, the initiative remained fruitless at that time.

The former armistice between the two kings expired in April 1532. In spring Brodarics was in Transylvania where his task was to convince the hesitant Saxons to support King John. It was here, that he came into contact with Lodovico (Alvise) Gritti, the governor of Hungary appointed by Szapolyai.²⁴ Gritti considered Brodarics as his supporter as both of them were King John's adherents. At that time, in a letter written to Tomicki deputy chancellor, Brodarics pondered over the peace between the two kings. He thought there was a slimmer and slimmer chance of peace, although neither the sultan hindered the treaty. The main reason for the unsuccessful negotiations, as for the earlier ones, lay in the fact that neither of the kings recognised the other's right for the Hungarian throne, and both wanted to rule the whole country.

In the winter of 1532 and 1533 the two kings held negotiations along the river Danube in Megyer, in Óvár and in Bratislava. Brodarics had to participate in them, although they were not successful. Beside Brodarics, King John also appointed Ferenc Frangepán and Łaski as plenipotentiary commissioners for the negotiations at Óvár in February. Szapolyai's envoys requested Ferdinád to hand over the whole country to John. The Habsburg diplomats played for time, and in the meantime they received news that Ferdinád had concluded a peace treaty with the sultan. The negotiations collapsed although Cornelius Schepper, who had a high opinion of John's envoy, mentioned that Brodarics was "vir doctor et doctus", not only a doctor but also an educated man.²⁵ While Schepper, an outstanding diplomat of the Habsburgs, was devoting all his

²³ Pray, Georgius, *Epistulae procerum Regni Hungariae I. Posonii*, 1806. str. 352-354.; Hieronym Łaski

²⁴ Szakály, Ferenc, *Vesztóhely az út porában. Gritti Magyarországon. 1529-1534. (Scaffold in the Dust of the Road. Gritti in Hungary.)* Budapest, 1986.

²⁵ Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. (Hungarian

efforts to coming to a certain agreement, he was informed that John's commissioners by authorisation could have given up the country if they had received sufficient compensation.

John had to face serious diplomatic difficulties in 1534. The reason for them was the execution of his plenipotentiary governor Gritti by the voivode of Transylvania, as Gritti, abusing his power, had formerly killed the popular bishop of Várad Imre Czibak. Since Gritti was the sultan's favourite and a confidential man familiar with the Hungarian affairs, a massive retaliation against John could be expected. The sultan's anger could be controlled through the French king's mediation, where Verancsics had been sent as an envoy. Brodarics had to travel to Ferdinand's court.

In October 1534, negotiations were conducted between John and Ferdinand. However, as Ferdinand analysed the situation in a letter written to Charles V, the Hungarians did not want to agree to the division of the country, and John's adherents would be willing to come to an agreement with him if he had promised he would have helped the country against the Ottomans.²⁶ The envoy of Venice reported at the beginning of 1535 that Ferdinand's ambitions were unambiguously directed towards the acquisition of the whole Kingdom of Hungary.²⁷ At that time Brodarics established contact with the most influential person supporting Ferdinand, the chief justice of Hungary, Elek Thurzó. However, as it was clear from a letter of the archbishop of Lund, Johann von Wese, he did not want to carry out negotiations with Thurzó until Ferdinand handed over the whole country. As his request was refused, they did not meet.²⁸

Nevertheless, the negotiations continued in spring 1535. The head of John's delegation was Brodarics again. He arrived in the imperial capital at the end of February with Elek Thurzó. They were later followed by Ferenc (Franjo) Frangepán (Frankopan) and Werbőczy. Since both kings expected the other to give up his royal title, the negotiations soon broke down. Brodarics had to go back to John's court to receive new authorisation. Brodarics himself met Ferdinand several times and informed him that John would have agreed to hold his royal title until his death and then to cede his power to Ferdinand.²⁹ In 1535 the negotiations collapsed and continued several times but the agreement seemed hopeless as John, who was supported by the Porte again, returned to his earlier point of view to demand the rule over the whole country. Brodarics followed his ruler's orders loyally, and continued his tireless but more and more hopeless travel between Buda and Vienna.

Nevertheless, King John slightly changed his point of view: at the negotiations in Vienna in October 1535, Brodarics and Frangepán put in his request according to which their king wanted to establish contact not with Ferdinand but with the emperor Charles V.³⁰ Ferdinand did not want to agree to it, but Szapolyai's messenger, Antal Verancsics soon brought the credentials in which King John sent Brodarics and Frangepán to the emperor, to Naples.

Historical Monuments from the National Archives of Brussels and the Library of Burgundy.) Összeszedte és lemásolta: Hatvani Mihály. I. 1441-1538. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria I.) Pest, 1857. str. 196.

²⁶ Óváry, L., A Magyar Tud. Akadémia, str. 61. Nr. 297.

²⁷ Ibid. Nr. 298.

²⁸ „[Brodarics] nihil cum illo [Thurzó] tractare voluit penitus nisi Regia Maiestas cedat Regnum in favorem Domini sui. Ita nihil tractatum est...” Johann von Wese to the emperor, 8 December 1534. Brüsseli I. str. 230.

²⁹ Johann von Wese to the emperor, 8 April 1534. Brüsseli I. p.238.

³⁰ Sörös, I., Brodarics of Jerosin, str. 123.

John also added a draft agreement to the credentials. Some of the points of the later Treaty of Várad could be recognised in this document:³¹ John offered to renounce the whole country, including Transylvania but he wanted to use the royal title until his death; he would hand over Buda and Temesvár to the emperor and these could be given to Ferdinánd only after John's death or after the recapture of Belgrade. In return he requested his family estates and some other estates for him and his family under the name "szepesi hercegség" (Ducatus Scepusiensis). Moreover, John wanted to retain 17 counties, the cities in Szepes and some of the mining cities. John also expected financial compensation and a Habsburg wife for himself.

John's delegation first travelled to Rome where they could not meet the Pope as Ferdinánd's envoy, archbishop Wese hindered their mission. Then, in January 1536 the Hungarian envoys went to Naples to the emperor. Charles V did not refuse these points but Ferdinánd's envoy behaved in a hostile manner and attempted to minimise the amount demanded from Ferdinánd as well as to maximise the territories getting under his control. Brodarics hoped that through the emperor's mediation they would soon end the negotiations and conclude an agreement. However, their efforts proved to be fruitless.

It is interesting to mention that during the negotiations carrying out already in Oradea in August 1536 Brodarics and Ferenc Frangepán asked Ferdinánd to accept their services and then they would leave King John though they did not want to work against him in the future.³² However, their offer remained without consequences.

In his letters written to Miklós Oláh at that time, Brodarics hinted at the fact several times that he had not left Queen Mary of Habsburg of his own will, but in a way he had been forced. Brodarics returned desperately to Buda via Vienna but Szapolyai appointed him bishop of Vác as a reward for his efforts (1537).

Brodarics had to travel to Krakow again at the beginning of May 1537 where he prepared the marriage between his king and the Jagiellon princess, Isabella.³³ Then, he went to Kremnica to negotiate with Ferdinánd's envoy, archbishop Wese.

Brodarics and Frangepán offered their services to Ferdinánd for the third time during this meeting. Brodarics said to Wese they had spared no efforts to enter into a peace treaty but John was still unwilling to agree. The main reason for the fruitless negotiations was that they could not agree upon the control over the larger estates, including the Szapolyai family estates. Brodarics added, he had said two years before if there had not been a leap forward, he would have left his king and supported Ferdinánd. However, he claimed that he would not act against John. Neither Wese, nor Ferdinánd expressed great enthusiasm about this offer as it was a bit untrustworthy of two diplomats so far having worked against the Habsburg interests.³⁴ They might have thought it was some kind of machination or misleading manoeuvre. The negotiations went on, but there was no hope for an agreement as neither king was willing to hand over their territories. In October Brodarics and Frangepán also claimed they would change sides if there was no agreement, but their offer remained unanswered.³⁵

The negotiations went on in December. King John mainly insisted on the possession of Transylvania and Kosice, but Ferdinánd's commissioners required their handing over as John had

³¹ Brüsseli I. str. 318. skk.

³² Johann von Wese to the emperor, Oradea, 20 August 1535. Brüsseli I. p.362.

³³ Veress, Endre, Izabella királyné: 1519-1559. (Queen Isabella.) Budapest, 1901.

³⁴ Sörös, P., Brodarics of Jerosin, str. 130-131.

³⁵ Ibid. p.134.

occupied the latter under an armistice. The parties prolonged the armistice for three months at the end of December. Wese was constrained to continue the negotiations as he thought John's demands were exaggerated, while Brodarics insisted on an agreement on the basis of "uti possidetis".

Finally, King John signed the Treaty of Várad on 24 February 1538, and Brodarics had to take the document to Ferdinánd. However, first he had to travel to Krakow to continue the negotiations about the future marriage of John and to propose Princess Isabella.

Brodarics arrived in Krakow in May 1538, where also the engagement took place secretly. Then, he went to Wrocław, where Ferdinánd signed the Treaty of Várad on 10 June. John's six counsellors (the bishops of Eger, Transylvania, Várad and Vác; Péter Perényi and the chancellor Werbőczy) also swore to keep the points of the peace treaty. Ferenc Frangepán promised in writing that he would do his best for the realisation of the peace.³⁶ Brodarics also negotiated with the Pope's envoy, and he asked the Pope to lift John's excommunication. The envoy said that John should initiate this process, and they agreed that Ferenc Frangepán would travel to Rome to submit King John's humble request.³⁷ Finally, the problem was resolved by a letter of Paul III and next year by a papal envoy. They did not mention the excommunication at all, and it was understood that the previous Pope gave the absolution.

After the conclusion of the Treaty of Várad, Brodarics's life became calmer. His main achievement was this treaty, as he had travelled and made all possible efforts for almost a decade to make this agreement. Brodarics retained his relationships with the nobles on Ferdinánd's side and with the Habsburg ruler even after the conclusion of the peace treaty. He also mediated between György Martinuzzi and Ferdinánd.³⁸

His next and last mission was to travel to Krakow in the middle of January 1539, where he went with Péter Perényi, Werbőczy, Boldizsár Balassa and a deputation of almost a thousand members. Their task was to escort their future queen, Isabella to Hungary. On 31 January 1539, a symbolic wedding was held in the throne hall of the palace in Krakow. Then, they left for Hungary. The wedding took place in Székesfehérvár on 2 March 1539 but the celebrations were held in Buda on the following days.

Later Brodarics was not entrusted with any more important tasks. The Pope recognised the bishops appointed by John, including the bishop of Vác. Brodarics still corresponded with his old friends, Miklós Oláh and Statileo, he even wrote letters to the Vatican. The provost of Buda, Verancsics held high opinion of Brodarics whom he regarded as his second father.³⁹

This essay can only summarize Brodarics's diplomatic activity, but it reveals that he was one of the leading characters of King John's diplomacy. He was an educated Humanist and a politician who could be used for "varied" tasks. He conducted the tasks he was charged with conscientiously, he spoke many languages and was familiar with negotiations in foreign diplomacy. His contemporaries regarded him as a trustful diplomat. However, he did not agree with his king's measures several times, but he attempted to fulfil them. There are many issues in his life that need further research, one of them is the question why he wanted to leave King John's side on more

³⁶ Ferenc Frangepán's letter to Pope Paul III, 1541 s.d. Pray, G., *Epistolae II.*, str. 97.

³⁷ Sörös, P., István Brodarics of Jerosin, str. 138-139.

³⁸ Károlyi, Árpád, Fráter György levelezése. (Correspondence of Frater György.) Budapest, 1881.

³⁹ „Stephanus Brodericus Vaciensis episcopus alter meum parens nondum convaluit. Medici existimant ejus aegritudinem diuturnam fore, et tandem in proxime hieme vitae plurimum timent, quod omnes vehementer dolemus.” Antal Verancsics's letter to the bishop of Krakow Pjotr Gamrat. Buda, October 1526. Verancsics Antal összes munkái VI. köt. Vegyes levelek 1538-1549. (Complete Works of Antal Verancsics. Vol. 6. Mixed Letters.) Közli: Szalay Antal. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores IX.) Pest, 1860. str. 44.

occasions. Brodarics was mainly the expert of maintaining relations with the Holy See, and carrying out negotiations and diplomatic missions with the Habsburgs. Szapolyai was represented by Łaski and Andronicus in Constantinople, while Brodarics, Frangepán and Statileo conducted diplomatic tasks in the western countries. Brodarics's activity also reveals that, like many of his contemporaries, he was a perfect Humanist "courtier".⁴⁰ He was one of the men appearing in the late medieval and early modern royal courts who – as a result of their qualifications, education and origin –, apart from their armed skills, could fulfil various administrative tasks.⁴¹ The royal court characterises and symbolises the king and also the country for a certain measure. As King John faced with several difficulties in ruling his territories, the primary task of his court was to organise the military defence and secure his rule in the fields of public law and diplomacy. His court was the centre controlling the political life of the country rather than the centre of Humanist scholars and officials. However, although rather modestly, it could be characterised as one of the late Renaissance European royal courts.⁴²

Brodarics was a member of the intellectual elite in King John's court, his ruler always relied on his opinion and knowledge. He fulfilled his tasks with considerable efforts. He would probably have done so, if he had had to serve Ferdinánd, by chance.

SAŽETAK

Kralj Ivan Zapolja I. trebao je kvalificirane diplomate, kako bi održao svoju vladavinu. Jedan od njegovih najvjernijih pristaša Stjepan Brodarić, koji je u kraljevo ime često vodio pregovore s Poljskom, gdje je s tamošnjim kraljevskim dvorom razvio bliske veze. Brodarić je također vodio misije u Veneciji, na francuskom kraljevskom dvoru, te u Vatikanu. Učestvovao je u pregovorima s Ferdinandom Habsburškim, te odigrao ključnu ulogu u zaključenju Varadskog mirovнog ugovora. Brodarić je bio taj, koji je ugovorio brak kralja sa Anom Jagelović. Njegovi su ga suvremenici smatrali izuzetnim diplomatom.

⁴⁰ Asch, Ronald G., Introduction: Court and Household from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries. In: Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650. Ed.: Ronald G. Asch, Adolf M. Birke, Oxford, 1991. str. 1-31.; Kubinyi, András, Királyi udvar a késő középkori Magyarországon. (Royal Court in Late Medieval Hungary.) In: Idővel paloták...Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest, 2005. str. 13-32.

⁴¹ Vígh, Éva, Bevezetés. Udvar és udvari etika a XVI-XVII. századi Itáliaban. (Introduction. Court and Cortly Ethics int he 16-17th Century Italy.) In: Idem: Az udvari élet művészete Itáliaban. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Vígh Éva. Budapest, 2004. str. 30-31.; Klaniczay, Gábor, Az udvari kultúra és a civilizáció folyamata. (Courtly Culture and Civilisation.) In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. str. 44-46.

⁴² For the history of the Hungarian royal court: Almási, Gábor, A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. (Respublica Litteraria and the Imperial Court int he Second Half of the 16th Century.) Aetas 20 (2005/3) str. 5-37; Pálffy, Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd udvarában. (Hungarian Nobility in Ferdinand I's Court.) Történelmi Szemle 45 (2003/1-2) str. 45-59.; Pálffy, Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. (Viennese Court and the Hungarian Estates in the 16th Century.) Történelmi Szemle 41 (1999/3-4) str. 331-367.

STJEPAN BRODARIĆ KAO BISKUP PEČUHA (1532-1537)

STJEPAN BRODARIĆ AS THE BISHOP OF PECS (1532-1537)

Szabolcs Varga

College of Theology of Pécs,
7621 Pécs, Papnövelde u. 1-3
Magyarország/Mađarska/Hungary
szavarga@gmail.com

Primljeno: 16. 1. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK / UDC 314.8 (497.5-3)

SAŽETAK

Ovaj rad se bavi aktivnostima pečuškog biskupa Stjepana Brodarića. Zahvaljujući svojim izvanrednim slavonskim odnosima 1532. je imenovan biskupom. Zbog svojih diplomatskih obveza malo je boravio u Pečuhu, biskupijom je upravljao njegov brat Matijaš Brodarić. Ali ni on nije mogao spriječiti stalne napade susjednih zemljoposjednika, Balinta Töröka i Pavla Bakića, pa je Stjepan 1537. imenovan biskupom Vaca.

Ključne riječi: crkvena povijest, pečuška biskupija, Baranja, obitelj Brodarić, Ivan Zapolja

Key words: church history, Roman Catholic Diocese of Pécs, Brodarić family, John of Szapolyai

U ovom radu bih želio sažeti godine života Stjepana Brodarića, prvo svećenika, diplomata i humaniste koje je proveo kao biskup Pečuha. Tražim odgovore na pitanja kako je dobio biskupsku nominaciju i da li je aktivnost iznimnih humanističkih svećenika toga doba ostavilo nekog traga na oličju grada.

Stjepan Brodarić je u svojim ranim godinama došao u grad Pečuh, no nemamo podataka o tome da li je prije svojih studijskih „peregrinacija“ pohađao neke studije u ovome gradu.¹ Poslije godina provedenih u Italiji od 1508. radi u kancelariji pečuškog biskupa Đurđa Satmarija, od 1512. je tajnik², a nekoliko godina kasnije izvori ga spominju kao pečuškog kanonika i kao rektora kapele Svetog Andrije. Najkasnije 1522. ga imenuju pečuškim upraviteljem, vjerojatno na preporuku Satmarija. U ovim godinama je često boravio u Pečuhu i ozbiljno se zanima za izdavanje djela prijašnjeg poznatog pečuškog biskupa Janusa Pannoniusa.³ Moguće je da je pri njegovom velikom zanimanju veliku ulogu igrala činjenica da je i Janus Pannonius također vukao korijene iz Križevačke županije, te je i u njegovom životu Pečuh bio grad od presudnog značaja. Potonja situacija nije slučajna jer su Slavoniju u ovoj dobi tisuće niti povezivale sa baranjskim gradom.⁴ Brodarić od 1521. gotovo neprestano vrši diplomatsku službu, tako da je veoma malo vremena mogao provoditi doma. No unatoč tome, za svoje zasluge 1524. prima imenovanje za

¹ O podrijetlu i mladenačkim godinama najnovije: Kasza Péter: Egy karrier hajnalá. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez. Századok 142 (2008/5) 1187–1209.

² Farbaky Péter: Szatmári György, a mecénás. Bp. 2002. (Művészettörténeti Füzetek 27.) str. 21.

³ Ibid.

⁴ Varga Szabolcs: Connections between Slavonia and Southern Transdanubia in the first part of the 16th Century. Podravina vol. VI broj 12 (2007) str. 117–136.

glavnog upravitelja biskupije u Pečuhu te ostaje na ovom položaju sve do jeseni 1526., sa malim prekidom.⁵

Osobno je sudjelovao u Mohačkoj bitci nesretnog ishoda, nakon čega se prvo pojavljuje pored kraljice Marije, no pošto mu ovdje usluge ne uzimaju za ozbiljno, pristaje na stranu Zapolje. U međuvremenu također gubi svoj upraviteljski ured. Idućih nekoliko godina uglavnom boravi u inozemstvu, te u zamjenu za svoje usluge Zapolja mu 1530. poklanja Srijemušku biskupiju.⁶ U tim godinama pored Rima posjećuje još Pariz i Regensburg, te sklapa priateljstvo s najpriznatijim humanistom te dobi, nizozemskim Erazmom Roterdamskim. Na habsburškim područjima je mogao nastaviti vršiti poslaničke funkcije, jer je sve do kraja bio u kontaktu s plemićima koji su bili Ferdinandove pristaše. Suvremenici ljetopisci su ga smatrali osobom koja se ne voli upuštati u konflikte i čiji je glavni cilj bio sklapanje mira.⁷

Brodarić 1532. godine dolazi opet u bliski kontakt s Pečuhom, kad mu Zapolja dodjeljuje titulu Pečuškog biskupa. Zapolja ga je iz više razloga izabrao za vršenje ove funkcije. Pri svojoj odluci uzeo je u obzir porijeklo, obrazovanje, jezično znanje i habit odabranika. Kralj ga je očigledno uzimao za ozbiljno, jer ovaj stalum nije dobio samo za zamjenu za svoje dvorske usluge. Međutim, zbog ratnih uvjeta, Papa nije potvrdio njegovo proglašenje, tako da je bio samo izabrani biskup (*electus episcopus*).⁸ Unatoč tome neumorno je radio na stvaranju mira.

Brodarić je ured preuzeo u vrlo teškom stanju. Na čelu sa zagrebačkim biskupom Šimunom Erdödyjem slavonsko pleme se sve manje pouzdaje u Zapolju, a u Zagrebu i Varaždinu su stacionirani Ferdinandovi sljedbenici. Nije slučajno da mađarski plemić Toma Nadaždi, u proljeće iste godine kani pohod protiv Slavonije, i za to od Brodarića traži vojnu podršku.⁹ No od toga nije bilo ništa, jer nije bilo dovoljno novaca za naoružanje vojske, a osim toga Zapolja je imao više povjerenja u mirovne pregovore. To je ujedno mogao i biti glavni razlog zašto je Brodarić imenovao za biskupa, koji je već i ranije u nekoliko navrata pokazao svoje diplomatske kvalitete.

Drugi uzrok je bio taj da je njegova obitelj bila dobro poznata u južnim dijelovima od Drave, gdje su već desetljećima bili u službi Zagrebačke biskupije. Iako im je rodovnica do današnjih dana i dalje neizvjesna iz raspršenih izvora imamo nekoliko podataka o bližim srodnicima. Među njih spada Pavao Brodarić, koji se 1478. u jednom ediktu spominje kao kraljevski povjerenik, i 1495. posjeduje 8 poreznih dimova u Poljanama, gdje je obitelj pretežno prebivala. U nekim slučajevima se skupa spominje sa Jurjem koji je spadao među čazmanske zemljoposjedne plemiće, koji je koncem stoljeća nestao iz izvora. Također je u službi zagrebačkog biskupa Osvalda Tuza bio Nikola, koji se kao upravitelj Garića suprostavio jurisdikciji, a 1507. su mu u čazmanskom okrugu Grymouczu zabilježili 4 posjeda. Obitelj je tada u rukama imala još i Lipovec (Križevačka županija), 5 posjeda u Poljanama, a Matija koji se po prvi put pojavljuje i posuđuje obiteljski prenom Herešin posjeduje 6 dimova. Poljane su tada maloplemičko selo, gdje živi više plemičkih obitelji, a unutar zidina se nalazila i jedna ubožnica. Ovdje je živio i Petar Fintić, koji je dugo vremena bio sudac Križevačke županije.

⁵ 1526. godine se mijenja s Ladislavom Makedonskim [Ladislaus de Macedonia], i tako postaje srijemske biskup, ali krajem srpnja ponovo potpisuje svoja pisma kao upravitelj Pečuški. Sörös Pongrác: Jerosini Brodarics István (1471–1539). Bp. 1907. str. 46.

⁶ Pray, Georgius: *Epistolae procerum Regni Hungariae. Pars 1. Posonii, 1806. 352.*

⁷ Bartoniek, Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéból*. Budapest, 1975. str. 11.

⁸ Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum V. Posonii, 1801. str. 160–236.*

⁹ Kujáni, Gábor: Brodarics István levelezése 1508–1538. *Történelmi Tár (új folyam) 9 (1908)* 280-281.

Obitelj je dakle, potkovana sa praktičnim poznavanjem pravnih problema, spadala među ono aristokratsko društvo, koje je rado prihvaćalo uloge u županijskim uredima, i koje su bile neophodne za dobro i neometano funkcioniranje uprave. Srećom obitelj je na takvom mjestu dobila manje posjede gdje nije dominirao veliki posjed te ih nijedan aristokrat osim Zagrebačkog biskupa nije obavezivao na familijarne dužnosti. Po popisu iz 1507. 16 kmetskih kućanstava je imalo istu toliku imovinu kao i jedna maloplemićka obitelj, tako da možemo razumjeti zašto Stjepan nije imao iza sebe jaku obiteljsku potporu u godinama nakon Mohačke bitke. Situaciju ne mijenja ni činjenica da se 1512. u rukama Stjepana nalaze 2 dima Kulpovc, u Matije 1 dim Kebela, a na obiteljskom imenu su 5 dimova Hemovca, koji se također nalazi u Čazmanskoj županiji. Stjepanu poznajemo brata i sestru, Matiju i Borbalu, izvore o njima možemo naći kod Kasza Pétera.¹⁰

Još bih nadovezao da je po svemu sudeći 1513. Matija bio glava obitelji, u svojim rukama je imao Jarošin i Poljanu, a – prije nego je postao administrator pečuške biskupije – bio je sudac Zagrebačke Županije 1531.¹¹ To pokazuje da je u njega imao povjerenja i Šimun Erdödy Zagrebački biskup, bez čijeg odobrenja zasigurno ne bi dobio ovu službu, ta posjedi su mu bili u Križevačkoj Županiji. Njegov sin je bio Franjo koji je već prije 1526. bio punoljetan i po prvi put se spominje 1513. kao posjednik Pražnice i Jarošina. Međutim, ne znamo ništa o Petru Brodariću, koji je bio posjednik jednog imanja u Pražnici između 1513.-1520., te se spominje u izvorima.¹² Ako pogledamo odnose posjeda Brodarića postaje jasno iz kakve je sredine Stjepan započeo karijeru, a društvena uloga obitelji među slavonskim plemstvom omogućuje mu da ga postave za biskupa Pečuha, jer mu je glavna zadaća koju je dobio od Zapolje bila konsolidacija situacije.

Međutim vijest o početku sultanovog pohoda protiv Beča, sprječava mirno razrješenje problema. Trupe koje su se povlačile iz Kisega podijelile su se u dva tabora te prošavši kroz provinciju čine strašnu štetu. Najveće štete podnose stanovnici Požeške i Križevačke županije koji su bili Zapoljine pristaše. Ovo trebamo malo razjasniti. Budući da je kralj Ivan bio Sulejmanov saveznik, sultan je zabranio pljačkanje svojim vojnicima tijekom ovog pohoda.¹³ Nešto se dogodilo, što je izazvalo Sulejmanov gnjev. Unatoč tome što je Brodarić u rujnu došao na sastanak slavonskih plemića u Zagreb, čini se nije mogao nagovoriti biskupa Šimuna da položi prisegu vjernosti, te je vjerojatno to razbjesnilo osmanskog vojskovođu.¹⁴ Osveta nije kasnila, biskup Stjepan 1. listopada 1532. izvješće o razaranju svojih slavonskih imanja u Čazmi. Važno je napomenuti da sjeverno od Drave u Šomođu i u Baranji ovakva sistematska pustošenja nisu zabilježena, iako je bilo manjih atrocitacija. U studenom 1532. godine Brodarić izvešće o okolici, da su "... svi izrazito siromašni, ili možda više zbog straha i bojazni ne troše novac koji imaju".¹⁵

Tako je svoje imenovanje Pečuškim biskupom dobio zahvaljujući svojim odličnim slavonskim vezama, pomoću kojih je Zapolja pokušavao održati svoje tamošnje stranke. Brodarić je

¹⁰ Matijina prva žena se zvala Katarina, koja je rodila Franju, Eleku i Kozmu. Drugi put ženi kćer Ivana Pogana Saru koja je rodila Klaru i Katarinu. Kasza, 2008. 1207.

¹¹ Magyar Országos Levéltár (MOL), Neoregistrata Acta, (E 148) fasc. 203. No. 40.

¹² Adamček, Josip i Kampuš, Ivan: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i. XVI. stoljeću. Zagreb, 1976. = Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Izvori za hrvatsku povijest, 3-15, 23-24, 26-27, 49-52, 55-56, 58, 60, 90, 93, 95, 122.

¹³ Szakály Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc Pécs, (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 1999. str. 21.

¹⁴ Kujáni, 1908. str. 285. Za opširniju obradu događaja vidi: Varga Szabolcs: Szlavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490–1540). PhD disszertáció. Pécsi Tudományegyetem. 2008. str. 200.

¹⁵ Fricsy Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: A Pécsi egyházmegye schematizmusa. 1981. Pécs, 1981. str. 67.

ostao do konca na strani kralja Ivana i u ovome ga nije sputavalo ni uništenje obiteljskih gospodarstava. Stratešku značajnost Pečuha označava i to da su se ovdje susreli Ivan Zapolja i Šimun Erdödy, zagrebački biskup 1535., koji je tada još uvijek bio čelnik slavonske protuhabsburške stranke.¹⁶

Međutim, unatoč njegovom imenovanju zauzimanje biskupske stolice nije išlo glatko, te u narednim tjednima mogućnost predaje Pečuha postala je predmet pregovaranja. 20. listopada 1532. Brodarić piše Nadaždiju da mora ostati u Pečuhu pošto kraljica Marija Habsburška jedino tada neće postaviti drugog kandidata, ako tadašnji administrator Bernát Baksay¹⁷ ostane upravitelj biskupske posjeda.¹⁸ Brodarić se međutim ne slaže s ovim i svojeg brata Matiju imenuje upravnikom posjeda. Kako bi zadržao regiju, u Ferdinandovim rukama je ostao samo jedan adut, a to je bio veliki gospodar Sigeta Bálint Török, koji je učinio sve da okolinu drži u strahu.¹⁹ Nije se Brodarić slučajno žalio i molio Nadaždiju da prenese Török u "...neka me ne sprječavaju u posjedovanju dobara Pečuške biskupije, koje su zauzete za moje vrijeme."²⁰ Uz Töröka, Brodariću je i Ferenc Kapolnai stvarao probleme, koji je prije nekoliko godina stao uz Ferdinanda, i koji je ucjenjivajući Zapolju htio pridobiti Palinu ili Tihany s obećanjem da bi vratio preoteta crkvena područja uglavnom u županiji Tolna.²¹

Za razrješenje ove akutne situacije 1533. Zapolja sam dolazi u Pečuh da osobno pridobije neodlučne i tako pacificira područje. Pozvao je u grad i biskupa Šimuna Erdödyja, hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana na osobni susret sa kojim se vjerojatno i sastao.²² Po uhodama koje su se javljale iz grada, Ivan je uspio sklopiti mir između svojih dviju najvažnijih pristalica, biskupa Šimuna i Ivana Banffya.²³ Zapoljin posjet Pečuhu je međutim završio neuspjehom, naime svima je postalo jasno da je svoju moć mogao zahvaliti pratnji turskih vojnika i Lodoviku Grittiju.²⁴ Zbog svoje slabosti Zapolja nije znao trajno održati svoju vladavinu u okolici, te je nakon njegova odlaska građanski rat i dalje bijesnio.

Pored Bálinta Töröka također i Pavao Bakić, koji je podrijetlom bio Srbin, smatrao je ostatke crkvene imovine slobodnim pljenom, tako da je Brodarić bio u neprestanom sukobu i s njime. Bakićeva baranjska rezidencija je bio dvorac Mare,²⁵ na čijeg se kapetana – gore već pomenutog Stjepana Thardassyja – Brodarić već 1535. požalio Nadaždiju radi nasilnog oduzimanja biskupske posjeda.²⁶ Budući da o biskupijskim banderumima ne postoje podaci, prepostavljamo da na raspolaganju Matije Brodarića nisu stajale nikakve vojne sile, tako je u stvari bilo nemoguće zaštititi crkvene posjede od susjednih gospodara.²⁷ Prihodi su presušili pa stoga nije bilo značaj-

¹⁶ Németh Béla: Baranya vármegye a török korban. In: Baranya múltja és jelene. Szerk. Váradi Ferenc. Pécs, 1897. str. 401.

¹⁷ Vjerojatno Bernát Baksay koji je već za života Ivana Saracena bio administrator biskupijskih dobara. Németh, 1897. str. 399.

¹⁸ Magyar humanisták levelei. XV-XVI század. Közreadja: V. Kovács Sándor. Bp. 1971. str. 580.

¹⁹ Varga Szabolcs: Szigetvár.

²⁰ V. Kovács, 1971. str. 581.

²¹ Kujáni, 1908. str. 329.

²² MOL MKA E 185 1533. aug. 17. Csázma. Erdödy Simon Nádasdy Tamásnak.

²³ Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). In: Tanulmányok Budapest Múltjából IX (1941) str. 46–47.

²⁴ Varga Szabolcs: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686). Pécs, 2009.

²⁵ G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában. Budapest, 1984. str. 34–35.

²⁶ Kujáni, 1908. str. 338.

²⁷ Koller, V. str. 176–177.

nog crkvenog građevinarstva za vrijeme Brodarićeva biskupstva. Pogotovo zbog činjenica što je Stjepan mnogo putovao; pregovori u Beču, te 1535. putuje u Veneciju, a kasnije kod pape pokušava riješiti međunarodnu izolaciju Zapolje. Česta biskupova putovanja u Beč, Veneciju i 1536. u Rim²⁸ pridonijela su slabljenju biskupskog dvora. Premda kaptol i u tom vremenu radi, za vrijeme biskupa Satmarija izričitog intelektualnog vrenja nema.

1536. situacija u regiji je postala kritična. Ove godine je ponovno započeo turski pohod na područjima južno od Drave i do konca godine je gotovo cijela Požeška županija pala pod tursku vladavinu.²⁹ Situaciju je jedino olakšavalo to da se Zapolja uspio nagoditi sa Bálintom Törökom, koji 1536. opet mijenja stranu, te pristaje uz Zapolju. Tu cijenu je međutim Zapolja skupo platio: trebao je Töröka proglašiti svojim glavnim kapetanom Podunavlja, a njegovom bratiću Györgyu Sulyoku dati Pečušku biskupiju, čije je posjede također podredio Török. Nedugo nakon ovoga Török izgublja sa juga zadunavlja Ferdinandove pristaše sa Zapoljinim odobrenjem.³⁰ Ovako je Brodarić izgubio i zadnje nade da zadrži biskupiju. Kralj Ivan ga je kompenzirao s biskupijom Vac, koja je bila manja nego Pečuška, ali je bila na zaštićenjem području te je ovako Brodarić mogao očekivati više prihoda.³¹

I posljednje godine svoga života je proveo putujući. Tijekom 1537.-1538. organizira Zapoljino vjenčanje, i radi na sklapanju Veliko-Varadinskog mira. U stvari u diplomaciji je bio nepriko-snoven i u njoj je znao iskazati svoje izuzetne sposobnosti. Saldo biskupskoga rada mu je ipak negativan. Njegovo imenovanje Pečuškim biskupom je vuklo za sobom mnogo iritacija, a nade za finansijske koristi iz titule su bile minimalne. Nije bio sposoban obraniti povjerena mu imanja od Bálinta Töröka, Pavla Bakića i ostale gospode. Vjerojatno je odahnuo kada ga je Zapolja imenovao biskupom Vaca. U ovom svom posljednjem uredu je u tišini proveo nekoliko godina sve do svoje smrti 17. studenoga 1539.

SUMMARY

The paper deals with Stjepan Brodarić as the bishop of Pecs and his activities. Thanks to extraordinary credibility Slavonia had, in 1532 he was appointed to the post of the Bishop of Pecs. Due to his diplomatic commitments he spent little time in Pecs, so his brother, Matijaš Brodarić, governed in his name instead. However, neither he could stop neighboring landlords, Bálint Török and Pavle Bakić, from constant threats. He became bishop of Vacz in 1538.

²⁸ Po Emmi Bartoniek te godine mu je papa Pavle III. potvrdio imenovanje Pečuškim biskupom, ali za ovo drugdje nisam našao podatke. Bartoniek 1975. str. 11.

²⁹ Varga, 2007.

³⁰ Bessenyei József: A Héttorony foglya. Bp. 1986. str. 66–67.

³¹ U srednjem vijeku prihode biskupije u Vacu – koja je smatrana kao jedna među najsiromašnijim biskupijama – estergomski nadbiskup Pavao Várdai smatra većima od prihoda Kaločke nadbiskupije. Szarka Gyula: A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686. Uvodni studij napisao u rukopis opskrbio Molnár Antal. Vác, 2008. str. 65.

VERISSIMA HISTORIA

„CANCELLARIUS, QUI APUD REGEM ERAT“ (STJEPAN BRODARIĆ)

Zoltán Gözsy

Faculty of Philosophy

Institute of History

University of Pécs

Rókus u. 2., 210

H-7624 Pécs

Magyarország/Mađarska/Hungary

gozsy@btk.pte.hu

Primljeno: 18. 4. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Stručni rad

Professional paper

UDK / UDC 94.52 (497.5)05

SAŽETAK

U navedenom djelu Brodarić opisuje događaje koji su neposredno utjecali na Mohačku bitku kao i tijek same bitke. Brodarić je s jedne strane opisao čistu realnost, a s druge je strane za čitatelje ovoga djela sve prikazao umotano i prikriveno, koristeći pritom suptilne izraze. Bio je temeljit i savjestan pisac povijesti, izvanredno dobrog stila. Cilj mu je bio objektivno i pregledno opisati događaje. U prikazivanju hektičkih događaja nastojao je ostati humanist, djelo mu je uređeno, ravnomjerno i kratko i u svakom slučaju privukao je pozornost na antičku ostavštinu, prvenstveno starorimsku.

Ključne riječi: Stjepan Brodarić (István Brodarics), historiografija, humanizam

Key words: Stjepan Brodarić (István Brodarics), historiography, humanism

Tema ovoga rada je povjesno djelo Stjepana Brodarića: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum Imperatore ad Mohacz, verissima historia.*¹ U navedenom djelu opisuje događaje koji su neposredno utjecali na Mohačku bitku kao i tijek same bitke. Brodarića je upravo sudbonosni mohački poraz učinio piscem povijesti.² Djelo *Verissima historia* objavljeno je u Krakovu 1527. godine, tj. pisano je odmah poslije bitke, u drugoj polovici godine. Potpuno je razumljivo da su poraz i svježi utisci odredili tip djela.

Više je razloga i osnova za pisanje ovog djela. S jedne strane potrebno je spomenuti povećan interes diljem Srednje Europe i u Mađarskoj. Oni koji su bili zainteresirani za političke događaje, razumljivo je da su željeli znati objašnjenje za ovaj događaj od velikog značaja, kao i njegovu pozadinu. Sigismunda, poljskog kralja zaprepastila je smrt bratića Ljudevita II.³ Zato je uputio

¹ Stephanus Brodericus: *De conflictu hungarorum cum Solymano Turcarum Imperatore ad Mohach historia verissima*. Edidit: Petrus Kulcsár. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tomus VI. Budapest, 1985.

² Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéból*. Budapest, 1975. 9.

³ Kasza Péter: „Mert látom, hogy néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...“ Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Szeged, 2007. 49-51.

poziv Brodariću koji se tijekom mjeseca rujna 1526. godine nalazio u Krakovu, da detaljno opiše na koji se način odigrala katastrofa.

Brodarić je također želio demantirati optužbu Cuspinianusa (Johannes Spiesshammer), povjesničara cara Maksimilijana, koji je neposredno nakon Mohačke bitke napisao letak o turskoj opasnosti i u njemu proglašio Mađare odgovornima za poraz.⁴ Brodarić je u više slučajeva slijedio Cuspinianusova djela i njegova povijest potpuno je razumljiva samo zajedno s pisanjima Cuspinianusa. U svakom slučaju uvredljivo je bilo za Brodarića što je austrijski autor krivio savjetnike mađarskog kralja, među kojima se i on sam nalazio. Po mišljenju istog autora, savjetnici su trebali upozoriti kralja Ljudevita o korisnosti odlaganja bitke. Umjesto toga, zbumili su kralja. S moralnog i stručnog stajališta dao je mišljenje o savjetnicima (*nemo bonus... imprudentes*).⁵ Mogla je biti uvredljiva i Cuspinianusova konstatacija kojom je Mađare, vezano uz pljačku kraljice, prikazao okrutnijima od Turaka.

Pored toga, Cuspinianus je u svom zapisu opisao događaje kao da su se stvarno dogodili: „*jednostavno objavljujem što se i kako dogodilo, što sam očima video i koja je vijest stigla do mene*“ („*ego tamen simpliciter, ut res gesta est in nostra vicinia, et quae oculis vidi, et fama ad nos pervenit, rem disserui*“).⁶ Tvrđnja mu se odnosi na činjenicu da se u svom djelu nastojao osloniti na izlaganja očevidaca.

Brodarić neposredno reagira na Cuspinianusovu napomenu, a teme iz njegovog pisanja je detaljnije razradio i izrazio svoje drugačije gledište. Brodarićev glavni argument u odnosu na Cuspinianusa je taj da on ne samo da je bio očevidac, nego je do kraja bio uz vladara (*Cancellarius, qui apud regem erat*).⁷ U latinskoj izreci korišteno kontinuirano prošlo vrijeme (*praeteritum imperfectum*) jednoznačno izražava postojanost.

Brodarić je ukupno napisao dvije rečenice direktno upućene Cuspinianusu, istina, one su veoma odlučne. Upitnim je postavio Cuspinianusovom djelu samo postojanje, odnosno njegovu stručnost, temeljitost. U jednom slučaju Brodarić je ukazao na to da je netko (*quidam*) u jednom govoru lažno (*falso*) optužio Mađare da su kralja ostavili na cjedilu.⁸ Nasuprot tome, iznio je činjenicu da su skoro svi kraljevi podanici ležali mrtvi na bojnom polju, poginuli braneći domovinu i kralja. Pridodao je da je pisac povijesti toliko grijeha pripisao mađarskoj naciji i na taj je način opisao povijest poraza, da se „*sam stidim, što se tako bez stida hrabro usudio javno objaviti nešto što je za njega potpuno nepoznato*“.⁹ Ove dvije rečenice nalaze se na kraju djela, a u vezi kraljeve smrti Brodarić je smatrao potrebnim izraziti svoje neslaganje. Osim toga, Brodarić do kraja objektivno prikazuje događaje i upravo njegovo djelo karakterizira diplomatski pristup.

⁴ Cuspinianus: *Oratio protreptica Ioannis Cuspiniani ad Sacri Romani Imperii Principes et Proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum [...]*, Viennae Austriae. s. a. [1526].

⁵ Regem admonere nemo bonus censuit ... Utinam fuissent, qui eius rei rationem habuissent, et tam pium Regem tanto periculo non commisissent. Sed cum ex suis multi imprudentes Regem hortarentur). Cuspinianus. 74.

⁶ Cuspinianus, 72.

⁷ Brodarics, 1985 128.

⁸ „Quo molestiore animo ferendum censeo, quod ausus sit quidam oratione etiam de hoc publicata, si oratio illa vocari debet, nostros sui regis desertores falso vocare“) Brodarics, 1985. 217.

⁹ „Sed idem ille egregius historiarum scriptor, qui haec scribit, et qui tot convicia in gentem nostram ingredit, huius etiam cladis historiam ita scripsit, ut me pudeat eum ita impudenter rem sibi ignotam in vulgus prodere fuisse ausum.“ Brodarics. 219. A historiarum scriptor ova struktúra u antikvitetu nema pejorativnog značenja (Uporedi Valerius Probus: praecipue historiarum scriptores imperfecta tempora indicativi significant, quale est apud Sallustium. fragmenta, 86. 1.)

Dalnjim ispitivanjem temelja djela potrebno je spomenuti Brodarićev habitus i osobni položaj, što je također odredilo samo pisanje djela. Ovdje se intenzivno pojavljuje Brodarićev pomirljiv stav i izbjegavanje sukoba u njegovom diplomatskom i povijesnom djelovanju. Sam je naglasio da je veoma važna sposobnost prilagođavanja postajećim okolnostima.¹⁰ Ovaj zapis karakterizira da je pisan bez strasti, u potpunosti korektno i objektivno. Brodarićevo diplomatsko iskustvo rezultiralo je time da njegova povijest nastoji prikazati događaje uravnoteženo i bez pretjerivanja. Suvremenici su naglašavali njegovu učenost i obrazovanost (*sapiens, eruditus*), a osim toga i miroljubivost i blagost (*benignus, pius*).¹¹

Slično onovremenim crkvenim i državnim dužnosnicima, Brodarić je pričekao da vidi gdje bi stekao položaj između Ferdinanda i Ivana Zapolje. Poslije bitke nadoao se službi u Rimu. Dok se to ostvarivalo, ostao je uz kraljicu Mariju, tako je bio u Ferdinandovoj okolini. Tu je međutim potisnut u pozadinu i brzo je prešao na stranu Zapolje. Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno posredovanje poljskog kralja Sigismunda i poljskog kancelara Tomickog. Brodarić se najviše bavio diplomatskom djelatnošću i vodio je više pregovora s europskim vladarima.

Dakle od autora se očekivalo da objektivno piše o promjenjivom nizu događaja koje je osobno doživio. Na pisanje mu je bitno utjecala činjenica da je zbog egzistencijalne situacije bio prisiljen uzeti u obzir interese Ivana Zapolje, poljskog kralja Sigismunda i Svetе Stolice, ali je pored toga morao još uvažavati i gledište kraljice Marije i Ferdinanda. Na njegovu sposobnost pisanja i pažljivost ukazuje i to da se prethodno rečeno u tekstu jedva primjećuje. Poput antičkih pisaca povijesti Brodarić fino, diplomatski, uravnoteženo obrađuje ove činjenice i situacije, a vlastite procjene – koje je imao – neposredno objavljuje.

Da bi sve to ostvario, autor nije imao jednostavan zadatak. Na kraju mu je uspjelo ostvariti takav zapis koji je s jedne strane objektivan, s druge strane je potpuna, stvarna povijest, s treće strane u njemu je sadržano Brodarićevo stajalište, a s četvrte strane pojedini sudionici nisu negativno opisani u djelu.

Da bi postigao vlastiti cilj, Brodarić je svoju povijest svjesno sastavio. Djelo *Verissima historia* može se podijeliti na dvije veće cjeline, a ove pak na po dva manja dijela. Prvi veći dio predstavlja kontekstualni uvod, u kojem s jedne strane definira povijesne sudionike, a s druge strane navodi činjenice o zemljopisnom okruženju koje su važne za bitku.

U drugom, većem dijelu, s jedne strane prikazuje događaje koji su prethodili bitci i prikazuje okolnosti, a poslije slijedi sam opis bitke. Četiri cjeline organski se međusobno prilagođavaju, a naglasak je na drugom dijelu.

Već u prikazu osoba autor priprema završnu tragediju – fino i veoma diplomatski. U prikazu vladara možemo čitati o takvom mladom kralju koji posjeduje više pozitivnih osobina, koje su u ovom slučaju takve da prije svega ukazuju na potencijalno velikog vladara. Kralj Ljudevit sazrio bi kasnije da je imao za to mogućnosti.¹² Brodarić je koristio pridjeve srednjeg stupnja u vezi sa živućim kraljem, a pridjeve višeg stupnja u vezi budućnosti kralja, koja nije nastupila. Naznake o kralju prikazuju jedan od glavnih problema, sklonost utjecaju drugih i neodlučnost. Ljudevit je bio blage naravi i niti najmanje grub, prijemčiv za ispravne stvari i vrline i na njih voljno usmjeren.¹³ To su pozitivne naznake. Međutim, ako latinske pridjeve pažljivije promatramo pojedinač-

¹⁰ Ovo je jedno sasvim razumljivo određenje od strane niže pozicionirane osobe koja se bavi diplomacijom.

¹¹ Bartoniek, 1975. 11, 18.

¹² „Si eum ad matuorię aetatem pervenire contigisset, habuissimus in eo procul dubio longe optimum ac praestantissimum principem“ Brodarics, 13.

¹³ „et secreti, si quod ei credidisses, tenacissimus“ Brodarics. 23.

no, tada *mitis* (blag), *flexibilis* (fleksibilan)¹⁴ kao i *proclivis* (naklon)¹⁵ označavaju nedostatak stabilnosti, točnije fleksibilnost koja proizlazi iz preblagog karaktera.

Poslije prikaza dostojanstvenika i prikaza zemljopisnih i etnoloških karakteristika slijedi prikaz povijesnih događaja, predvođene Mohačkom bitkom. Prethodno navedene kraljeve osobine zato su predstavljale poteškoću, jer je prije bitke ionako bilo previše nesigurnosti. Mađarska aristokracija je čekala u nedostatku sigurnih činjenica i sve je to negativno utjecalo na vojsku. Nastalo je više planova, koji su uglavnom bili suprotni jedni drugima i poništavali prethodne instrukcije.

Konačno, kralj je krenuo, a slijedeći njegov primjer i najveći dio sudionika je postupio isto. Prema Brodarićevom izlaganju, na putu do Mohača i vladar se ponašao odrješito i karakterni, na primjer u Tolni je održao samouvjeren i ohrabrujući govor. Tako se nekoliko dana prije bitke ostvario konsenzus, a suprotnosti su se smanjile. Ovaj dio je zato zanimljiv, jer je autor u njemu prikazao da je protuturski tabor funkcionirao efikasno i jedinstveno jedino kada je kralj bio odrješit.

Stigavši u Mohač, promijenila se situacija i u ratnom logoru mogla se osjetiti nesigurnost. Uzrok tomu je u prvom redu bila kraljeva neodlučnost jer je od erdeljskog vojvode dobio poruku da odgodi bitku. Zapoljin prijedlog bio je realan: neka se kralj povuče prema nazad i neka pričeka erdeljske i europske jedinice. Ali kralj je tada već bio zarobljenik okolnosti. Brodarić na izuzetno fin način tumači ovu situaciju i obrativši pažnju na detalje, možemo primjetiti zanimljive tendencije.

Kralj je na primitak vijesti „*nemiran i rastrgan mislima*“¹⁶ htio navesti velikaše na odlaganje bitke, i u tom cilju poslao je u ratni logor kancelara da im navede nova gledišta. Ali se velikaši nisu bavili porukom. „*Toliko je postigao zahtjevom, kao da nikavu poruku nije ni uputio*“.¹⁷ S jedne strane već su i sami bili u ratnoj groznici, dok s druge strane nisu se usudili priopćiti vojsci vijest o otkazivanju bitke.¹⁸ Ovdje svakako treba spomenuti izraze ništa (*nihil*), isprazna nada (*vana spe*) i strah od vojske (*metus*). Ovo nas dobro upućuje na glavni problem: neodlučnost i neizvjesnost. Vladar upućuje kancelara sa *zamolbom* plemićima, koji se međutim *boje* vojske. Tako ostaje odluka: prihvaćaju bitku. Ovu situaciju autor podiže jednom novom rečenicom. Kralj traži savjet: „*Što da učinim?*“. Da li da premjesti ratni logor ne bi li dočekao pomoć? Ili da stavi na kušnju ratnu sreću?

Osjeća se razlika između dviju mogućnosti. Velikaši su dugo vijećali. Prema argumentima koje je prikazao Brodarić čitatelji mogu zaključiti da ti argumenti govore u prilog odgađanju bitke, no tamo na licu mjesta odlučuju u korist bitke. Do ove točke osjeća se Brodarićev protivan, ali fino prikriven stav. Nakon što su odlučili u korist bitke, autor nedvosmisleno prihvaća situaciju. Točnije, za mađarski ratni logor postojale su dvije mogućnosti, ali u datom slučaju više nije postojala dobra ili loša odluka. Okolnosti su odredile posljedice.

Opis prikazuje da su se mađarske, češke i trupe drugih nacionalnosti našle neposredno, oči u oči sa neprijateljem. Prihvatanje bitke u datim okolnostima bila je prihvatljiva odluka. Ista odlu-

¹⁴ Uporedi Cicero Orator 52. 7. Nam cum est oratio mollis et tenera et ita flexibilis, ut sequatur quocumque torqueas, tum et naturae variae et voluntates multum inter se distantia effecerunt genera dicendi.

¹⁵ Primer za sličnu upotrebu reči „*proclivis*“ je: „in soliō terra saepibus firmari vel proclibibus ac supinis lateribus procumbere;“ C. Plinius Secundus: Naturalis historia. 18. 47. 4.

¹⁶ „*His curis anxius statuit*“ Brodarics. 127.

¹⁷ „*nihilo magis profecit, quam si nihil fuisset ei nunciatum*“ Brodarics. 133.

¹⁸ „*adeo omnium animi erant partim vana victoriae spe certaminis avidi, partim metu dissuadendae pugnae*“ Brodarics. 133.

ka bila je s jedne strane časna, s druge strane hrabra, a s treće strane logična (povlačenje više nije bilo moguće osigurati). U vojnicima je živjela nada u sigurnu pobjedu. Kada je govorio o zajedničkoj hrabrosti (*audaciam nostrorum*) i Brodarić se s odlukom priklonio većini.¹⁹

Brodarić detaljno opisuje bitku, gdje – reflektirajući se na Cuspinianusa – naglašenu ulogu dobija kraljeva pozicija i sudbina. Na samo sudjelovanje u bitci Ljudevita II. odlučujući je bio pritisak vojske, koja je ustrajala u tome da im u redovima bude sam kralj. Ovo ponovno ukazuje na slabu poziciju kralja i vojnog zapovjedništva.

U ovim okolnostima Brodarić je poraz i kraljevu smrt pripisivao nesretnoj sudbini (*infelici nostro fato*).²⁰ U opisu zaključak nije humanistički kliše, nego rezultat dobro izgrađenog argumenata. Brodarić prikazuje dugi niz događaja u kojima tijek različitih događaja određuje konačnicu.

Uzimajući u obzir Brodarićeve etičke norme, na kraju ovog djela mogu se pojaviti ambivalentni osjećaji. Prema njegovom opisu, većina sudionika nastojala se prilagoditi datim okolnostima, izazovima, što za Brodarića predstavlja maksimum. Istovremeno prikazuje i činjenicu kako pojedini sudionici nisu dali zadovoljavajuće odgovore. U odnosu između vladara, aristokracije i vojske, kralj je bio najneodlučniji, donošenje odluka nije bilo centralizirano. U svezi s tim zanimljivo je spomenuti Voltaireovo djelo o švedskom kralju Karlu XII. u kojem naglašava da je upravo odlučnost mладог kralja povukla sa sobom aristokraciju i vojsku, zahvaljujući čemu su izvojevali začuđujuću pobjedu.

Brodarić je s jedne strane opisao čistu realnost, a s druge je strane za čitatelje ovoga djela sve prikazao umotano i prikriveno, koristeći pritom suptilne izraze. Bio je temeljit i savjestan pisac povijesti, izvanredno dobrog stila. Cilj mu je bio objektivno i pregledno (*conspicuus*) opisati događaje. U prikazivanju hektičkih događaja nastojao je ostati humanist, djelo mu je uređeno, ravnomjerno i kratko (naglašavao je značaj *brevitasa*) i u svakom slučaju privukao je pozornost na antičku ostavštinu, prvenstveno starorimsku.²¹

SUMMARY

In the text, Stjepan Brodarić describes events that had the immediate impact on the Battle of Mohacs and the course of the battle itself. In one hand, Brodarić describes pure reality on the ground; on the other hand, he provided his readers with delicate and subtle narration. He was a thorough and conscientious history writer, with outstanding writing style. His goal was to depict events in clear and objective way. Describing these hectic events of the battle, he tried to remain a humanist. His work was neat, evenly written and brief. In any case, he attracted attention to antique reliefs, primarily from the Roman period.

¹⁹ Brodarics. 149.

²⁰ Brodarics. 214.

²¹ Brodarics. 230.

U povodu otkrivanja spomen-ploče Stjepanu Brodariću u Herešinu održana je Sv. Misa

Prof. dr. mons. Juraj Kolarić otkriva spomen-ploču Stjepanu Brodariću u Herešinu 2010. godine

PRIKAZ JANUSA PANNONIUSA U DJELU ANTONIJA BONFINIJA RERUM UNGARICARUM DECADES

DEPICTION OF JANUS PANNONIUS IN ANTONIO BONFINI'S RERUM UNGARICARUM (HISTORY OF HUNGARY)

Dražen Nemet

Branimirova 25

10 000 Zagreb

Croatia/Hrvatska

drazen_nemet@yahoo.com

Primljeno: 2. 4. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC 323.22 (497.5) Pannonius

SAŽETAK

Janus Pannonius (Ivan Česmički) jedan je od najvažnijih predstavnika humanizma u Srednjoj Europi, ali i šire. U ovom se članku prikazuje i analizira na koji je način Janus predstavljen u jednom od kapitalnih djela za povijest srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstava Rerum Ungaricum Decades kojeg je autor njegov suvremenik Antonio Bonfini, dvorski povjesničar kralja Matije Korvina. Bonfini, iako donosi neke netočne podatke o Janusu, daje uglavnom pozitivan prikaz poznatog pjesnika i biskupa, što je najvjerojatnije posljedica njegove društvene i političke rehabilitacije u vrijeme kada je Bonfini pisao svoje djelo. Usto, Bonfini je prvi zabilježio poznatu priču o sudbini Janusovih posmrtnih ostataka i svečanom pokopu koji je naredio kralj Matija.

Ključne riječi: Janus Pannonius, Antonio Bonfini, Rerum Ungaricarum Decades

Key words: Janus Pannonius, Antonio Bonfini, Rerum Ungaricarum Decades

Janus Pannonius²² zasigurno je jedan od najvažnijih predstavnika humanizma kako na našim prostorima, tako i u Europi, a djelovao je ne samo na području književnosti i kulture, već je bio

²² Bibliografija izdanja djela Janusa Pannoniusa, kao i radova drugih autora koji se bave Janusom, njegovim djelima, ali i vremenom u kojem je djelovao doista je opsežna. Usp. Enikő BÉKÉS, *Janus Pannonius (1434-1472). Válogatott bibliográfia / Bibliografia selezionata / Selected Bibliography*, Budapest, 2002. Olga PERIĆ, Janus Pannonius, u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 2005, 346-348. Od izdanja njegovih djela trebalo bi istaknuti: *Iani Pannonii episcopi Quinqueecclesiensis illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteponendi, quae uspiam reperiri adhuc potuerunt; omnia. Opera Ioannis Sambuci*, Viennae, 1569. *Iani Pannonii Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, ur. S. Teleki, Traiecti ad Rhenum, 1784. *Iani Pannonii Opuscotorum pars altera*, ur. S. Teleki, Traiecti ad Rhenum, 1784. *Pjesme i epigrami*, prev. Nikola Šop, predg. Mihovil Kombol, Zagreb, 1951. *Janus Pannonius – Opera Latine et Hungarice*, ur. Sándor V Kovács, predg. Gyozo Csorba, prev. Lajos Áprily i dr. Budapest 1972. *Jani Pannonii epigrammata – The epigrams*, ur. i prev. Anthony A. Barrett, predg. János M. Bak, Budapest, 1985. *Elegije i epigrami*, prir. Stanislav Marijanović, Vinkovci 1994. *Iani Pannonii Opera omni*, Budapest 2002. (CD). Važnija djela koja se bave osobom Janusa Pannoniusa su: Samuel TELEKI, *Narratio nostra et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, u: *Iani Pannonii Opuscotorum pars altera*. Traiecti ad Rhenum, 1784., 161-242. Josephus KOLLER, Joannes III, u: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, vol. IV., Posonii, 1796., 1-359. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan Česmički, u: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Zagreb, 1886., 1-19. József HUSZTI, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931. Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius – Poet and Politician*, Zagreb, 1981. Borislav GRGIN,

umiješan i u političke odnose svoga vremena obnašajući visoku crkvenu funkciju pečuškog biskupa, ali i svjetovnu slavonskoga bana.

Rodio se 29. kolovoza 1434. u osiromašenoj plemićkoj obitelji.²³ U historiografiji je opće prihvaćeno stajalište da je Janus rođen na prostoru srednjovjekovne Slavonije, o čemu svjedoči i sam pjesnik,²⁴ ali i mnogi njegovi suvremenici.²⁵ Međutim, mjesto Janusova rođenja do današnjih je dana ostalo predmetom rasprava. Kao moguće rješenje navodila se Česmica kraj Čazme²⁶, Kešinci kod Đakova²⁷, Sredna²⁸, danas nestala mjesta *Dražad* ili *Drawazad*²⁹ kod ušća Drave u Dunav te Kestenci ili Kestenje³⁰ kojemu je ime sačuvano u toponimu Kestenjački rit kraj Aljmaša. Najnovi-

Janus Pannonius (desno) s jednog suvremenog crteža

Janus Pannonius (Ivan Kestenski) – fatalna dvojnost pjesnika i političara, u: *Počeci rasapa*, Zagreb, 2002., 53-63. Iako je hrvatska historiografija proizvela veliki broj znanstvenih članaka koji se bave raznim aspektima osobe i djela Janusa Panonniusa, još uvijek na hrvatskom jeziku ne postoji jedinstvena monografija o tom značajnom humanistu.

²³ O datumu Janusova rođenja ne postoji prijepor, budući da o tome sam daje informacije u svojim djelima (usp. *Iani Pannonii Poemata*, CVII, str. 506. i CCVIII, str. 550-551. S. TELEKI, *Narratio nostra et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, 163-167. *Pjesme i epigrami*, 317.). O tome da je pjesnik bio plemenita roda svjedoče i Ludovik Crijević Tuberon: „*Ovaj je Jan,..., bio rođen u plemićkoj obitelji*“ te Ivan Thuroczy koji za njega i ujaka mu Ivana Viteza od Sredne kaže da su *humilis sub tecto nobilitatis geniti*. (usp. Ludovik CRIJEVIĆ TUBERON, Komentari o mojem vremenu, Zagreb, 2001., 55. Iohannis de THWRÓCZ, *Chronica Hungarorum ab Origine Gentis*, u: *Scriptores Rerum Hungaricum*, ur: Johann Georg von Schwandner, t. 1, Beč, 1746., 289.). Iako je dolazio iz obitelji plemićkog podrijetla, čini se da obitelj nije imala materijalnu sigurnost te se i majka morala potruditi kako bi osigurala dodatna finansijska sredstva. Naime, sam Janus u elegiji *U smrt majke Barbare* kaže: „*Što god si na tkanju svome i predenju/ Zasluzila, sve si meni dala za učenje*“ (usp. *Pjesme i epigrami*, 15.). Međutim, treba napomenuti da je značajan dio nižeg, odnosno sitnog plemstva tog razdoblja živio slično kao i seljaci ili obrtnici. Plemićki status sam po sebi nije bio jamstvo bogatstva pa čak ni finansijski sigurnog života.

²⁴ U panegiriku učitelju Guarinu Janus kaže: „*S onog dijela Panonije ja sam, koga su božanstva i sudbina još za nježna uzrasta poslala me k tebi,/ gdje već strujeći blago oranice presjeca plodne/ Drava, da uskoro u Dunavu izgubi ime i vodu*“ (usp. Ivo MAŽURAN, „Gdje je rođen pjesnik Janus Pannonius“, *Gazophylacium*, 3-4, 1994., 344.). U epigramu *De se ipso* (O sebi) govorit: „*Pjesnik sam, koji kraj duboke vode se rodio Drave*“ (usp. *Pjesme i epigrami*, 221.).

²⁵ U drugom poglavljiju svoga djela *Europa Enea* Silvio Piccolomini (papa Pio II.) hvali Ivana Viteza i Janusa te kaže: „*Horum tamen originem Sclavonicam ferunt*“ (usp. S. TELEKI, *Narratio nostra et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, 172). Ivan Thuroczy za Janusa i Ivana Viteza od Sredne navodi da su: „*in Sclavonia .. geniti*“ (usp. I. de THWRÓCZ, *Chronica Hungarorum ab Origine Gentis*, 289). Ludovik Crijević Tuberon spominje da je Janus rođen „*u onom dijelu kontinentalne Dalmacije koji je smješten između Save i Drave, a Dravom je odijeljen od Panonije*“ (usp. L. CRIJEVIĆ TUBERON, Komentari o mojem vremenu, 55).

²⁶ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan Česmički, 2-4.

²⁷ Franjo RAČKI, Iz djela L. Crijevića Dubrovčanina, *Starine JAZU*, IV, Zagreb, 1872., 176.

²⁸ Vladimir BAŽANT, Sredna – mjesto rođenja Ivana Česmičkog – Janusa Panonniusa (29. kolovoza 1434. – 30. studenoga 1472.), *Hrvatski kajkavski kolendar*, 1995., 181-182.

²⁹ J. HUSZTI, *Janus Pannonius*, 300. Huszti taj zaključak donosi pozivanjem na mađarskog humanista Miklosa Olaha (1493-1548).

³⁰ Dionizije ŠVAGELJ, Ivan Kestenački – Janus Pannonius, u: *Slavonske književne komunikacije*, Osijek, 1975., 97-113. I. MAŽURAN, „Gdje je rođen pjesnik Janus Pannonius“ 344-348.

Janus Pannonius na crtežu iz 16. st.

je je mišljenje da je Janus bio podrijetlom sa prostora srednjovjekovne Komarnice (okolica današnjeg Novigrada Podravskog) i pripadnik plemićkog roda Vitez, sin Petra Viteza iz Komarnice, brat zagrebačkog prepozita Mihaela Viteza te poznatog humanista i diplomata Ivana Viteza mlađeg.³¹ Uzimajući u obzir nepreciznost, ali i dvojbe koje postoje u vezi s pojedinim izvorima i njihovim tumačenjem³², za pretpostaviti je da točno mjesto rođenja vjerojatno nikada neće sa sigurnošću biti utvrđeno. Međutim, neovisno o različitim argumentacijama o točnom lokalitetu pjesnikova rođenja, jedino u što ne bismo trebali imati sumnje riječi su samoga Janusa Pannionusa, a on izrijekom kaže da je rođen uz rijeku Dravu, a i za pretpostaviti je da je barem dio svog djetinjstva proveo u mjestu svoga rođenja ili u njegovoj blizini. Također ne treba zaboraviti da je značajan dio njegovog djelovanja kao pečuškog biskupa bio usmjeren na područje uz rijeku Dravu.

Ostavši rano bez oca, brigu o njemu preuzeila je majka, ali i ujak Ivan Vitez od Sredne, koji ga je kao trinaestogodišnjaka 1447. godine poslao na školovanje u Ferraru kako bi stekao obrazovanje za kancelarsku i diplomatsku karijeru na kraljevskom dvoru. Tamo se nalazila jedna od najznačajnijih humanističkih škola koju je vodio ugledni Giovanni Guarino iz Verone. U toj je školi proveo sedam godina.³³ Iskazao se lakoćom svladavanja gradiva te izvrsnim znanjem grčkog i latinskog jezika, ali prije svega pjesničkim umijećem. U toj je školi stekao i mnoge prijatelje, među kojima se ističu pjesnici Tito Vespašiano Strozzi i Jacopo Antonio Marcello, sin njegova učitelja Battista Guarino te Galeotto Marzio s kojim je ostao najviše povezan. Nakon Ferrare svoje je školovanje nastavio na sveučilištu u Padovi, gdje je 1458. godine stekao doktorat iz kanonskog prava. U Padovi se nastavio družiti s Galeottom Marzijem, ali je stjecao i nove prijatelje. Među njima je najpoznatiji slavni slikar Andrea Mantegna, koji je naslikao njegov portret zajedno s Galeottom Marzijem, o čemu sam Janus svjedoči u elegiji *Laus Andreeae Mantegnae pictoris*.³⁴ Prije povratka u domovinu posjetio je i Rim, Firencu i neka druga mjesta u Italiji. U Firenci se upoznao s bibliofilom i izdavačem Vespašianom da Bisticcijem, poznatim knjižarom Poggiom Bracciolinijem, slušao je predavanja filozofa Agryropoulosa, a uz Bisticciju pomoć sastao se i s Cosimom Medicijem, koji je ostao zadivljen mladim Janusom.³⁵

Po povratku postaje dio najužeg kruga kralja Matije Korvina (1458.-1490.), zahvaljujući sretnom spoju okolnosti – odličnim vezama na dvoru, budući da mu je ujak Ivan Vitez bio odgojitelj

³¹ Hrvoje PETRIĆ, Was Janus Pannonius (1434-1472) actually born in Komarnica, Podravina?, *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 1 (1), 2002., 75-92., Idem, Je li Janus Pannonius (1434-1472.) rodom iz Komarnice u Podravini? Novi pogledi na povijest njegove obitelji i podrijetlo, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu*, 40 (3), 2007., 99-108.

³² Više o podrijetlu, obitelji i mjestu rođenja te izvorima koji o tome govore vidi: S. TELEKI, *Narratio nostra et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, 168-182. J. KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiistarum*, vol. IV, 1-5. István TÓTH, Die Genealogie von Janus Pannonius, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14 (3-4), 1972., 377-387. M. BIRNBAUM, *Janus Pannonius*, 9-19.

³³ U tom je razdoblju mladi Ivan promijenio svoje ime u Janus, o čemu sam svjedoči u epigramu *De immutatione sui nominis* (*O promjeni svoga imena*): „*Ivan mi bijaše ime, a sada se pišem Jan*“. Usp. *Pjesme i epigrampi*, 184-185.

³⁴ Op.cit., 100-103.

³⁵ Vespašiano da BISTICCI, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, Firenze, 1859., 223.

i jedan od glavnih savjetnika mladog vladara, ali i vlastitim sposobnostima i vrhunskom obrazovanju stečenom u Italiji. Paralelno je gradio i svjetovnu, ali i crkvenu karijeru. Postao je kancelarom kraljice Katarine Podjebradske, a 1459. godine imenovan je pečuškim biskupom. Međutim, do 1461. bio je samo njezin administrativni upravitelj, dok nije navršio potrebnih 27 godina. Također je pratilo kralja u njegovim vojnim pohodima u Bosni 1463.-1464. godine. Usprkos strelovitom usponu na društvenoj ljestvici i financijskoj moći koju su mu osiguravali prihodi bogate biskupije, Janus se teško privikavao na život koji se u mnogočemu razlikovao od onog bezbrižnog studentskog života u Italiji, a ta se nostalgija osjeća i u njegovim djelima.³⁶ Međutim, prilika da posjeti Italiju ukazala se već 1465. godine kada ga kralj kao svog izaslanika šalje novom papi Pavlu II. (1464.-1471.). Cilj tog poslanstva bio je namaknuti sredstva i pomoći od Svetе stolice i talijanskih država protiv Osmanlija. Međutim, usprkos velikim nadama, poslanici nisu uspjeli prikupiti očekivanu količinu sredstava. Ipak, unatoč neuspjehu glavnog dijela poslanstva, Janus je ovo putovanje iskoristio da posjeti stare prijatelje, nabavi knjige za svoju knjižnicu, a uspio je ishoditi i papinsko odobrenje za osnivanje svećilišta u Požunu.

Nakon povratka iz Italije, ponovno često boravi uz kralja, pa ga tako 1468. godine nalazimo u njegovoј pratnji prilikom pohoda protiv češkog kralja Jurja Podjebradskog (1458.-1471.), a iduće godine Matija ga zajedno s Ivanom Thuzom imenuje slavonskim banom. Međutim, mjere i potezi koje je Matija u to vrijeme počeo provoditi - sve veća centralizacija vlasti, promjena vanjske politike s Balkana na Srednju Europu te sve veći porezi – potakli su nezadovoljstvo u zemlji. Godine 1471. protiv kralja je organizirana urota kojoj su se priključili i Janus te Ivan Vitez, nezadovoljni političkim i društvenim sustavom, ali i osobnim nezadovoljstvom, budući da se Matija sve više okruživao „strancima“. Pobunjenici su krunu ponudili poljskom kraljeviću Kazimiru Jageloviću, koji je ponudu prihvatio i provalio na sjever Ugarske te uz Janusovu pomoć osvojio Nitru. Međutim, Matija je vještim manevriranjem uspio ugušiti pobunu i istjerati Kazimira iz zemlje. Ivana Viteza je pomilovao i stavio u kućni pritvor u Ostrogon, gdje je ubrzo i umro. Janus se nakon poraza prvo povukao u svoju biskupiju, no smatrajući da kralj vjerojatno neće pokazati jednaku milost prema njemu kao prema njegovom ujaku, odlučio je pobjeći u Italiju. Na putu je zastao Zagrebu kod svojih saveznika braće Osvalda i Ivana Thuza, no tu se razbolio i smrt ga je zatekla 27. ožujka 1472. u Medvedgradu. Prvo je pokopan u Remetama, no kasnije su njegovi posmrtni ostaci premješteni u Pečuh.

* * *

Smrću Janusa Pannoniusa i Ivana Viteza, a napose nakon kraljeva vjenčanja s napuljskom princezom Beaticom Aragonskom, nastupilo je novo razdoblje u političkom i kulturnom životu Korvinova kraljevstva. Matija sve svoje političke ambicije usmjerava prema Srednjoj Europi, dok na svome dvoru okuplja sve više stranih umjetnika. Među njima se ističe Antonio Bonfini³⁷, talijanski humanist, koji je ostao najviše zapamćen kao dvorski povjesničar Matijaša Korvina.

³⁶ Unatoč nostalgiji za Italijom i nezadovoljstvom životom u domovini koju iskazuje u svojim djelima, izgleda da je ipak bio ponosan na svoja postignuća u domovini, jer u elegiji *U smrt majke Barbare* kaže: „Jao, o majko, zašto me baš sada ostavljaš, / Kad si uza me zadovoljnog mogla živjeti?/ Sad bi uživala, gledajući me sretnog i uglednog, / Sad bi ti dani tekli u obilju.“ Usp. *Pjesme i epigrami*, 17.

³⁷ Od radova koja se bave osobom Antonija Bonfinija valja istaknuti sljedeće: *Antonio Bonfini MCDXX-VII – MCMXXVII, a cura della brigata ascolana amici dell'arte e gruppo studiosi storia patria*, Ascoli Piceno, 1928. Giulio AMADIO, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche, 1930. Stjepan ANTOLJAK, Bonfinius, Antonije, u: Hrvatska enciklopedija, sv. III., Zagreb, 1942., 61. Gerhard RILL, Bonfini, Antonio, u: *Dizionario biographico degli Italiani*, vol. XII., Roma, 1970., 28-30. Péter KULCSÁR, Bonfini magyar

Bonfini se rodio u prosincu 1427. ili 1434. godine u mjestu Patrignone pored grada Ascoli Piceno u Papinskoj državi. Nakon studija u Firenci, Padovi, Ferrari i Rimu, isprva je radio je kao učitelj (*magister*) u Ascoliju, dok je od 1478. godine predavao latinski i grčki jezik te gramatiku, retoriku i poetiku u Recanatiju. U to razdoblje sežu njegovi prvi kontakti s njegovim budućim poslodavcima, točnije sa Beatricom Aragonskom, koja je u listopadu 1476. godine na svome putu prema Ugarskoj prolazila kroz Loreto. U službenim ceremonijama koje je grad pripremio u čast buduće supruge ugarskog i hrvatskog kralja vjerojatno je sudjelovao i Antonio Bonfini. U Recanatiju je predavao do 1486. godine, a za to je vrijeme napisao razna pjesnička djela te se istakao kao prevoditelj retoričkih i historiografskih djela s grčkog na latinski jezik, a napisao je i kratku povijest svoga rodnog mjesta. Djelom *Libellus de Corvinae domus origine* o rimskom porijeklu obitelji Hunyadi osigurao je pokroviteljstvo Matije Korvina koji ga je 1486. godine pozvao u Beč, a iduće godine dolazi na kraljevski dvor i postaje tajnik kraljice Beatrice. U to je vrijeme prevodi Filostrata s grčkog na latinski jezik, te djelo *Trattato di Architectura* Antonija Averulina Filareta s talijanskog na latinski jezik. Godine 1488. dobiva od kralja nalog da napiše povijest hanskog naroda i Ugarskog kraljevstva, na čemu je radio iduće desetljeće. I nakon dolaska na prijestolje Vladislava II. Jagelovića (1490.-1516.), Bonfini ostaje u Ugarskoj, a od novog vladara dobiva i plemički naslov. Umro je u Budimu između 1502 i 1505. godine.³⁸

Najviše je ostao upamćen upravo po djelu koje je napisao po narudžbi kralja Matije Korvina, *Rerum Ungaricarum decades quatuor et dimidia*, koje je dovršio oko 1498. godine. Od rukopisa na pergameni do danas je sačuvano samo četiri folija koji se čuvaju u Nacionalnoj knjižnici Széchényi u Budimpešti.³⁹ Djelo je prvi tiskao Martin Brenner 1543. godine u Baselu, no to je izdanje sadržavalo samo prve tri dekade, to jest, trideset.⁴⁰ U cijelosti je djelo prvi izdao Joannnes Sambucus (János Zsámboky) 1568. godine, također u Baselu.⁴¹ Ubrzo se pojavio i njemački prijevod,⁴² a djelo je u idućim stoljećima pa sve do danas izdavano mnogo puta.⁴³ Zahvaljujući

történetének: forrásai és keletkezése, Budapest, 1973. Michele FEO, Bonfini, Antonio, u: Lexikon des Mittelalters, vol. II., München – Zürich, 1983., 411. Manuela MARTELLINI, *Antonio Bonfini: un umanista alla corte di Mattia Corvino*, Viterbo, 2007.

³⁸ FEO, Bonfini, Antonio, 411. RILL, Bonfini, Antonio, 28-30. ANTOLJAK, Bonfinius, Antonije, 61.

³⁹ Országos Széchényi Könyvtár, cod. *Lat. med. aevi* 434.

⁴⁰ Antonii Bonfinii, *Rerum Ungaricarum decades tres aedit. industria Martini Brenneri*, Basilea, 1543.

⁴¹ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia quarum tres prioris, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriensis industria editae, iamque diversorum aliquot codicum manuscriptorum collatione multis in locis emendatores; quarta vero decas cum quinta dimidia, nunquam antea excusae, loan. Sambuci Tirnaviensis, caes. maiest. historici etc. opera ac studio nunc denum in lucem proferuntur*, Basileae, 1568.

⁴² *Vngerische Chronica. Das ist ein grundliche Beschreibung dess aller maechtigsten vnd gewaltigsten Koenigreichs Vngern: darinn nicht allein dieses weitberuehmbten Lands Koenige, Hertzogen ... Stamm und Geschichte, sondern auch der vralten Scythier, als der Vngern Vorfahren, Vrsprung. Sitten, Gebräuch ... zum fleissigsten an Tag gegeben*, Franckfurt am Mayn, 1581. Kao zanimljivost vezanu uz ovo izdanje valja istaknuti da je posvećeno grofu Jurju IV. Zrinskom (1549.-1603.).

⁴³ Ostala izdanja: Antonii Bonfinii *Rerum Vngaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere loan. Sambuci aliquot Appendices, & alia: vna cum priscom Regnum Vngariæ Decretis, ... Omnia nunc denuo recognita, emendata, & aucta per loan. Sambucum, ... Cum indice copiosiss,*

(dalje u tekstu: RVD), Francofurti, 1581. (Navedeno izdanje korišteno je kao izvor u ovom radu.) Antonii Bonfinii *Historica Pannonica s. Hungaricarum rerum dec. IV et dimidia*, Colonia Agrippinae, 1690. *Rerum Hungaricarum decades, libris XLV comprehensae, ab origine gentis ad annum MCCCCXCV... Recensuit et praefatus est d. Carolus Andreas Bel, Lipsiae, 1771. Rerum Ungaricarum: decades IV cum dimidia seu libri XLV : Gesta Hunnorum, & Ungarorum à primis*, Vienne, 1844. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum Decades, ediderunt. I. Fógel, B. Iványi et L. Juhász*, Tom. I-III: Lipsiae 1936, Tom. IV: Budapest 1941. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades tomus IV. – pars II. Appendix*;

brojnim izdanjima i dostupnosti, to je monumentalno djelo do polovice XIX. stoljeća predstavljalo temelj svih radova koji se bavili ugarskom srednjovjekovnom poviješću.

Bonfini i njegovo djelo tipičan su primjer humanističke nacionalne historiografije s prijelaza iz XV. na XVI. stoljeće koju karakteriziraju djela pisana biranim latinskim jezikom i autori koji su većinom bili talijanski humanisti koji su po narudžbi vladara pisali nacionalne povijesti europskih država, ponajviše po uzoru na rimskog historičara Tita Livija. Najznačajniji predstavnici tog historiografskog pravca bili su Paolo Emilio (Francuska), Polydore Vergil (Engleska) i Lucio Marineo Siculo (Španjolska).⁴⁴ *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, kako i sam naslov kaže, sadrži ugarsku povijest napisanu u četiri i pol dekade upravo po uzoru na Livijevu rimsku povijest, zbog čega je Bonfini i stekao nadimak „ugarski Livije“. Prva dekada opisuje podrijetlo ugarskog naroda i područje koje nastanjuju. Druga dekada bavi se pokrštavanjem i poviješću do smrti kralja Ludovika I. Anžuvinca 1382. godine, dok treća dekada obuhvaća razdoblje do 1463. godine. Četvrta dekada završava 1490. godinom, dok preostalih pet knjiga pete dekade opisuju događaje do 1496. godine.⁴⁵

U svome radu Bonfini je kao izvore koristio mnoga djela antičkih pisaca, poput Herodota, Strabona i Plinija te srednjovjekovnih autora poput Jordanes, Pavla Đakona, Einharda, Otona iz Freisinga, ali i talijanskih pisaca XIV. i XV. stoljeća, kao što su Andrea Dandolo, Marino Sanuto, Flavio Biondo i Enea Silvio Piccolomini. Također su mu na raspolaganju bili brojni dokumenti iz dvorske kancelarije, a za ugarsku povijest najviše je koristio *Chronica Hungarorum* Ivana Thuroczyja, tiskanu 1488. godine. Međutim, usprkos brojnim dostupnim izvorima i literaturi, prve dvije dekade i dio treće od zanemarive su historiografske vrijednosti. Vrijednost djela raste kako se približava kraju. Za doba vladanja kralja Matijaša nije uvijek pouzdan, što zbog osobnog odnosa prema svom pokrovitelju, što zbog neprecizne kronologije. Međutim, sam kraj djela koje obuhvaća vladavinu Vladislava II. Jagelovića, kojog je i sam bio svjedokom, predstavlja prvoredan povijesni izvor.⁴⁶

* * *

Spomen Janusa Pannoniusa u *Rerum Ungaricarum decades* nalazimo u prve tri knjige četvrte dekade, a prvi put u prvoj knjizi četvrte dekade u kontekstu sabora u Segedinu, koji je održan nakon poraza kod Zvornika, u prosincu 1464. godine te kojem je prisustvovao i pečuški biskup Ivan, kojeg Bonfini predstavlja kao pjesnika koji je doista obilježio njegovo doba (*poeta nostri temporis nimirum insignis*). Na tom su saboru pristankom svih prisutnih, pečuški biskup Ivan, dakle Janus Pannonius, kojeg autor naziva rječitim i učenim mužem (*vir summa eloquentia et doctrina praeditus*), te tavernik Ivan Rozgon imenovani poslanicima koji će poći pozdraviti novog papu Pavla II. i zatražiti njegovu pomoć.⁴⁷ Malo kasnije nailazimo i na opis tog poslanstva gdje Bonfini kaže da su u drugoj godini od kraljeve krunidbe poslanici koji su bili izabrani na

Fontes; Index / ediderunt Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár, Budapest, 1976. Antonio BONFINI, A magyar történelem tizedei, fordította Kulcsár Péter, Budapest, 1995.

⁴⁴ Norbert KERSKEN, High and Late Medieval National Historiography, u: *Historiography in the Middle Ages*, ed. Deborah Mauskopf Deliyannis, Leiden – Boston, 2003., 214. Arnaldo MOMIGLIANO, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley, 1990., 81-83.

⁴⁵ RILL, Bonfini, Antonio, 29.

⁴⁶ Vjekoslav KLAIC, *Povijest Hrvata*, 4, Zagreb, 1972., 431-432. RILL, Bonfini, Antonio, 29.

⁴⁷ *Oratores duo praestantissimi omnium consensu designati: Ioannes Quinqueecclesiensis Episcopus, vir summa eloquentia, & doctrina praeditus, & Ioannes Rosgonius unus e principibus optimatum: mandata his data, ut Paulo pontifici obsequia prompta deferrent, & adversus communem Christianae reipub. hostem, opem & auxilia implorarent. Usp. RVD, 538.*

saboru u Segedinu, dakle već spomenuti pečuški biskup te Ivan Rozgon, zajedno s mletačkim diplomatom Giovannijem Aymom veličanstveno opremljeni krenuli put Italije.⁴⁸ No, poslanstvo je na sebe pozornost svih promatrača privuklo ne samo sjajnim konjima, već svojom blistavom mladošću; rijetko kad je nešto slično viđeno u Italiji. Na putu do Rima poslanstvo je prema kraljevoj naredbi otišlo u Veneciju, kako bi s duždom pregovaralo o zajedničkom vojnom pohodu. Kad su stigli blizu grada, Senat i narod primili su ih s visokim poštovanjem. Nakon Venecije su otišli u Firencu, gdje su zatražili pomoć protiv Turaka. U Rimu ih je primio papa. Tada je rječiti biskup Ivan (*vir summa dicendi copis pollens*), dobivši dozvolu za govor, izložio kraljevu poruku. Nakon što je kazao kako je kralj voljan učiniti sve i pokoriti se svim papinskim naredbama makar i u najtežim poslovima, lijepo i nadugačko je raspravljao o turskim opasnostima i o nepodnošljivim dnevnim patnjama ugarskog naroda.⁴⁹

U nastavku Janus govori o najnovijim aktivnostima Turaka. Na tom je mjestu Bonfini očito koristio i prepričao pismo koje je Matija 30. ožujka 1465. iz slovačke Banske Bystrice (*Novosolium*) poslao papi s namjerom da mu ga predaju njegovi poslanici.⁵⁰ Navodi da je sultan Mehmed dvojici svojih vojskovođa naložio da prodrnu u unutrašnjost Ugarske te da putem pale i ubijaju, a na povratku neka opkole Beograd. Ubrzo će im se pridružiti sam sultan sa starijim sinom te im je namjera tog ljeta zauzeti Beograd i Jajce, jer jedan grad predstavlja ulaz prema Ugarskoj, Poljskoj i Češkoj, dok je drugi ulaz prema Dalmaciji, Istri, Italiji i Njemačkoj. Slijedi opis svih napora koje Matija čini kako bi se suprotstavio prijetnjama i obranio svoje zemlje, a na kraju, zaključujući da Ugarska predstavlja branik kršćanstva, Matija od pape traži potporu i pomoć. Papa i kardinali odlučili su Matiji u Ugarsku poslati pedeset tisuća zlatnika za vođenje rata, Pored toga, u vrijeme kada su zastupnici boravili u Rimu, Matija je poslao u grad novog poslanika, kninskog biskupa Marka. Obavivši sve poslove, poslanici su se vratili u Ugarsku.⁵¹

⁴⁸ *Dum haec aguntur, secundo coronationis anno, eodem quoque tempore legati, qui in conventu Segedinensi designati fuerant, adiecto Ioanne Venetorum Oratore, cum apparatu magnifico, & honestissimo equitatu in Italiam venere, quaemadmondum supra diximus. Quinqueecclesiensis Episcopus & Ioannes Rosgonius ij fuere.* Usp. op.cit., 541.

⁴⁹ *Legatio non tam equorum praestantia, quam florentissima iuventute culta, omnium in se spectatorum oculos sane convertiit: rara huic assimilis in Italia visa. Legati mandato regis primum Venetias, deinde Roman venere, ut de communi bello cum Venetorum duce colloquerentur. Cum urbi appropinquassent, mirifico sunt honore a senatu populoque suscepti. Rebus ibi e sentencia constitutis, Florentiam venere: & in senatum admissi opem in Turcos as salutem publicam postulasse creduntur. Roman propius accedentes, honorifice Pontifex maximus sacrosanctumque collegium exceptit. Facta dicendi potestate, Ioannes antistes, vir summa dicendi copia pollens, regia mandata mandata eleganter exposuit. Postquam legitimum promptumque Regis obsequium, vires, facultates & animum in re quaque maxima pontificio imperio obtemperantissimum obtulit, multa de imminentि Turcarum periculo, deque intolerabilibus & quotidianis Ungarorum laboribus post abitum rite disseruit.* Usp. op.cit., 541.

⁵⁰ Vilmos FRAKNÓI, *Mátyás király levelei*, I, Budapest, 1893., 82-84.

⁵¹ ... quin etiam, veluti a Rege post abitum fuerant edocti, novos Turcarum apparatus adjecit. Maumethem, inquiens, variis trium annorum cladibus affectum, non usitata solum ira, odioque, sed diro quodam future vexari: omnes artes dolosque tentare: nuinc inducias insidiosas offere, exposcere amicitiam, ocii desiderium paeffere: nunc gravissima bella moliri. Nuperrime duos duces cum expedissimis exercitibus praemisise, qui Ungariam penitus ingressi, quantum in se esset, igni ferroque vastent, & caedibus cuncta ex more compleant: in redditu Belgradum obsideant. Hos jam Synderoviae appropinquasse: Maumethem cum filio, qui natu major est, cum certis & inumerabilibus quidem Turcarum viribus, haud procul hinc subsequi, ut ea aestate civitatem expugnet, Serviam occupet, & layzam demum, Bosnamque recuperet. Et eo obstinatius his duobus locis ut potiatur enixurum, quo faciliorem unus in Ungariam, Polonię, Boemiam: alter in Dalmatię, Istrię, Italię, Alemanięque aditum praestare videtur. Mathiam Regem pro virili sua gravissimis his difficultatibus occurtere, multas lignorum strues, ut Belgradum muniat, secundo amne demisisse: obfirmasse armis, milte, commeatibus: in Bossena, propter Emerici gubernatoris occupationes, qui superiores Ungariae oras a Boermis Polonique tuerur,

Iz navedenog je vidljivo kako Bonfini glavnu ulogu u poslanstvu dodjeljuje upravo Janusu, što i odgovara činjenicama. Naime, svi ostali izvori to potvrđuju. Što se tiče opisa puta do Rima i dočeka kardinala pred vratima Vječnog grada, Bonfinijev se opis uvelike podudara s opisom koji donosi Vespasiano da Bisticci.⁵² On također spominje oduševljenje promatrača ugarskim poslanstvom, njihovim konjima te kićenom pratinjom. Jednako tako napominje da su članovi poslanstva bili najljepši ljudi koje je svijet video, što bi odgovaralo Bonfinijevom navodu o mlađosti poslanika kojom su plijenili pažnju promatrača. Bisticci spominje boravak u Veneciji, Firenci, Ferrari i Rimu, dok Bonfini Janusov boravak u Ferrari ne spominje. Bonfinijev i Bisticcijev izvještaj se uvelike podudaraju u opisu dolaska i razgovora s papinskim dvorom, međutim opći fokus interesa dvojice autora se razlikuje. Bonfini se usredotočio samo na politički značaj poslanstva, Janusov govor pred papom i prikupljanje pomoći za borbu protiv Osmanlija. Bisticci također spominje govor pred kardinalima, no iako ga hvali i navodi da se odavna nije čuo tako sjajan govor, u sadržaj istoga ne ulazi. Više se bavi ostalim stvarima koje je Janus radio za vrijeme boravka u Italiji, a posebno ističe kupovinu knjiga. Zanimljivo je primjetiti da Bonfini ne spominje kupovinu knjiga. Naime, iako se usredotočio samo na političku stranu poslanstva, možda bi se od učenog humaniste kakav je Bonfini bio očekivalo da spomene upravo tu kupovinu knjiga, ponajviše iz razloga što su mu te iste knjige kupljene za Janusovog boravka u Italiji najvjerojatnije bile dostupne u kraljevskoj knjižnici.⁵³ Bonfini također ne navodi papinsko odobrenje osnivanja sveučilišta u Požunu, što je bilo jedno od postignuća poslanstva.⁵⁴

Što se tiče Janusovog govora, kao što je već spomenuto, uglavnom je slijedio sadržaj pisma koje je Matija poslao papi. Inače, Janus je u Rimu održao dva govora čiji nam je sadržaj poznat. Jedan je održao pred kardinalskim zborom, a drugi u privatnoj audijenciji pred papom Pavlom II. U prvom je govoru naglasak bio na dugotrajnoj vezi Ugarske sa Svetom stolicom, dok je u dugom govoru o kraljevim borbama protiv Osmanlija te zatražio konkretnu novčanu pomoć.⁵⁵ Bonfinijev opis se u općem sadržaju podudara s navedenim govorima, no kod konkretne analize rečenica vidljiva je njihova velika podudarnost sa sadržajem ranije spomenutog Matijinog pisma koje mu je vrlo vjerojatno bilo dostupno u kraljevskoj kancelariji te ga je koristio prilikom pisanja svog djela. Treba napomenuti da su inače govor u djelima humanističke historiografije uglavnom bili konstrukcije i komplikacije autora te ih ne treba shvaćati kao doslovno prenošenje riječi samog govornika. Ovdje je Bonfiniju bio cilj da kroz osobu rječitog i uglednog humanista i pjesnika Janusa Pannoniusa progovori sam kralj te je mu je očito bilo najvažnije prenijeti kra-

Praefectos alios disposuisse, copiasque dedisse. Regem habitu delectu, Buda proiectum, in superiorum Hungariam concessisse, ut Provinciam a Boemorum Polonorumque latrociniis vindicet, quos magnas sibi societas comparasse intelligit. Demum quando Christianae Reipub. propugnaculum Hungariam esse nemo negat, in communem fidelium salutem a Pontifice opem, & auxilium implorat. A pontifice patribusque Apostolicis beigne responsum: Sacrosancti collegij decreto sanctum, ut quinquaginta quotannis aureum millia, pro gerendo bello, as Matthiam in Hungariam mitterentur, quae annos multos persoluta sunt. Quin etiam stantibus adhuc Romae Legatis, Marcus Tininiensis Episcopus, novus ad Urbem orator a Matthia missus est; quem cum propter ista, quae diximus, tum propter Stephani Colociensis archiEpiscopi cardinalatum, as Paulum pontificem Matthiae indulgentissimum, proiectum esse novimus. Oratores, rebus omnibus e sententia confectis, in Hungariam rediere. Usp. RVD, 541-542.

⁵² V. BISTICCI, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, 225-227.

⁵³ Bogatu knjižnicu Janusa Pannoniusa je nakon njegove smrti prisvojio kralj Matija te je činila dio poznate Biblioteke Corviniane. Usp. Marcus TANNER, *The Raven King. Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library*, New Haven – London, 2008., 74-75.

⁵⁴ Papa je odobrio osnivanje sveučilišta, međutim točnu lokaciju istog nije precizirao, već je odluku o tome prepustio kralju Matiji. Usp. BIRNBAUM, *Janus Pannonius*, 159-160.

⁵⁵ *Iani Pannonii Opusculorum pars altera*, 54-69.

Ijevu poruku koristeći pritom njegovo pismo. To je napisanju i bio zadatak Janusa kao Matiji-nog poslanika. Bonfini je također ispravno naveo boravak kninskog biskupa Marka u Rimu. Naime, njega je kralj potkraj travnja 1465. godine poslao u Rim kako bi isposlovaoo kardinalski šešir za kaločkog nadbiskupa Stjepana.⁵⁶

Trebalо bi istaknuti i jednu zanimljivost vezanu uz iznos papinske pomoći namijenjene borbi protiv Osmanlija za koji Bonfini navodi da je iznosilo 50.000 zlatnika. Isti iznos još jednom spominje pri kraju prve knjige četvrte dekade u kontekstu rata kojeg je Matija vodio protiv češkog kralja Jurja Podjebradskog, a koji je financiran iz dva izvora, novcem kojeg mu je Sveta stolica poslala po pečuškom biskupu Ivanu, ali i potporom cara Fridrika III. (1440.-1493.) koji mu je za taj pothvat ponudio jednogodišnji porezni prinos Austrije te oružje, namirnice i ratne strojeve.⁵⁷ Izgleda da je Bonfini u određivanju iznosa koristio pismo koje je 23. svibnja 1465. godine papa Pavao II. uputio Matiji i koje mu je najvjerojatnije bilo dostupno u kraljevskoj kancelariji. Iz tog pisma proizlazi da je isti iznosio oko 50.050 zlatnika, dakle vrlo sličan onome koje je Bonfini naveo.⁵⁸ Međutim, nije mu bio poznat dokument papinske kancelarije, zapravo potvrda koju su potpisali Janus Pannonius i Ivan Rozgon, a koja je izdana 24. svibnja 1465. godine. U njoj se navodi, nakon zbrajanja raznih vrsta novaca, da ukupna svota koju Sveta stolica namjerava poslati u Ugarsku iznosi 57.500 zlatnika.⁵⁹ Taj je iznos danas opće prihvaćen i koristi se u literaturi.⁶⁰

Bonfini kasnije u tekstu radi još jednu grešku te, iako ga je isprva dobro datirao, poslanstvo smješta u krivu godinu. Naime, kada govori kako je Matija češkog kralja Jurja Podjebradskog lišio prijestolja navodi da se to dogodilo 1468. godine, iste godine kada su pečuški biskup Ivan te Ivan Rozgon išli u poslanstvo papi Pavlu II. u Rim.⁶¹ A u vezi s češkom kampanjom kralja Matije iz 1468. godine Bonfini iznova spominje Janusa te navodi da se uz ostale odličnike nalazio u kraljevoj pratrni.⁶²

⁵⁶ V. FRAKNÓI, *Mátyás király levelei*, *Mátyás király levelei*, 88-92.

⁵⁷ *Instigabat etiam religio, sancrosancti collegij observantia, orthodoxae fidei charitas, & divinus amor: indulgentissimique pontificis & Romani Imperatoris autoritas, quorum alter quinquaginta aureum millia per Joannem oratorem Quinquecclesiensem episcopum & collegam ad Mathiam miseret: alter omnia unius anni vectigalia Austriae, item arma, commeatus & tormenta quoque bellica ad hanc ultro expeditionem offerebat.* Usp. RVD, 549.

⁵⁸ *Et fuerat quidem omnis illa pecunia que circiter XL-ta ij cum quingentis aureorum millia ascendebat, non ab externis, aduentitijsque presidijs sed ex proprio patrimonio et terris Ecclesie Romane collecta. Nunc autem septem cum quingents et quinquaginta millia florenorum adjecimus, que in numerata pecunia tuis Oratoribus deferenda et in causam fidei consilio et decreto Oratoris nostri expedienda tradidimus.* Usp. Hunyadiak kora Magyarországon, ur. József Teleki, XI, Pest, 1855., 126.

⁵⁹ ... qui faciunt Summam, & valorem quinquaginta septem milium & quingentorum florenorum auri de Camera computando, ... Usp. J. KOLLER, *Historia Episcopatus Quinquecclesiarum*, vol. IV., 142-145.

⁶⁰ Wilhelm FRAKNÓI, *Mathias Corvinus. König von Ungarn*, Freiburg im Breisgau, 1891., 108. Vilmos FRAKNÓI, Mátyás királymagyar diplomatái, u: Századok, IX, 1899., 777. V. KLAIC, Povijest Hrvata, 4, 77. Jörg K. HOENSCH, Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen, Graz-Wien-Köln, 1998., 86.

⁶¹ *Id anno Salutis quadrigenesimo sexagesimo octavo supra millesimum factum erat. Et eo quidem anno, quo Ioannes Quinquecclesiensis antistes & Ioannes Rosgonius, legati ad Paulum pontificem venere.* Usp. RVD, 549.

⁶² *Ea regnum tempestate ij proceres sequebantur: Emericus comes Scepusiensis, Stephanusque frater, cuius virtus, constantissimaque fide in eo bello nimis enituit: item Cypor Nicolaus, Vayuoda (ut aiunt) Transylvanius, Stephanus Bathor, & Michael Palatinus: praeterea Magyar Blasius, Paulus Kinisij, Lupus Despotes, Nicolaus Banffi, utrique Archiepiscopi, & Ioannes poeta non ignobilis, Quinquecclesiensium antistes, aliquie cum frequentissima nobilitate proceres, regulique.* Usp. op.cit., 554.

Janus Pannonius se u *Rerum Ungaricarum Decades* najviše spominje u trećoj knjizi četvrte dekade, u dijelu u kojem se opisuje pobuna velikaša 1471. godine. Bonfini navodi da su predvodnici urote bila dva Ivana, ostrogonski nadbiskup te pečuški biskup.⁶³ Ono što međutim upada u oči jest činjenica da Bonfini, iako govori da je Janus bio sudionik urote, ne svaljuje na njega preveliku krivnju za sudjelovanje u akcijama protiv kralja. Čak i kada opisuje borbe oko Nitre, Janus se uopće ne spominje, iako je poznato je upravo Janus Pannonius predao grad poljskom kraljeviću Kazimиру.⁶⁴ Nakon opisa svih događaja vezanih uz pobunu i smrti Ivana Viteza opširije govori o osobi Janusa Pannoniusa te iznosi mnoge podatke o njemu.

Bonfini najprije kaže da kada je pečuški biskup Ivan doznao da je Ivan Vitez uhvaćen, krenuo je prema Zagrebu kako bi mogao brzo pobjeći preko granice u slučaju da kralj počinje i njega progoniti. U tom dijelu Bonfini također napominje da je Janus Ivanu Vitezu od Sredne bio nećak po sestri, te da ga je upravo ujak upleo u urotu protiv kralja Matije.⁶⁵ Podatak koji Bonfini iznosi o rodbinskoj vezi Janusa i Ivana Viteza predstavlja još jedan važan doprinos za pjesnikovu genealogiju. Za taj je podatak mogao saznati iz Janusovih djela⁶⁶ ili od osoba koje su pjesnika dobro poznavali, možda čak i od uvodno spomenutog Ivana Viteza mlađeg, još jednog nećaka ostrogonskog nadbiskupa koji je u vrijeme Bonfinijevog boravka u Ugarskoj kao srijemski i varadinski biskup, ali i ugledan diplomat i humanist bio važna figura na kraljevskom dvoru.⁶⁷ Također je važan podatak da je Janus u urotu bio uvučen od strane svoga ujaka, čime Bonfini djelomice umanjuje njegovu odgovornost za urotu te teret krivnje prebacuje na Ivana Viteza od Sredne.

Bonfini u nastavku govori kako je Janus, nakon što je doznao za ujakovu smrt, poživio još nekoliko mjeseci. Umro je još iste godine, a za njim su žalili kako u Panoniji, tako i u Italiji.⁶⁸ Kako je ranije naveo da je Vitez umro 9. kolovoza, kasnije je zaključeno da bi prema tome Janusovu smrt trebalo datirati nekoliko mjeseci nakon smrti njegovog ujaka, dakle u studeni ili pro-

⁶³ *Conjurationis principes Ioannes duo fuere, nepos & avunculus: alter Strigoniensis metropolita, a Matthia patris loco semper habitus: Quinquecclesiensis antistes alter fuit, vir ille utraque lingua eruditissimus: qui si a curis Reipub. se revocare potuisset, habuissest nostra aetas, qui cum universa vetustate certasset.* Usp. op.cit., 564.

⁶⁴ V. KLAJČ, *Povijest Hrvata*, 4, 110. W. FRAKNÓI, *Mathias Corvinus*, 165.

⁶⁵ *Joannes Quinquecclesiensis antistes, & e sorore nepos, qui invitum avunculum in conjurationem attraxerat, auditæ ejus captivitate, Zagabriam versus fugam rapiut: ut si a Rege forte peteretur, continuo e finibus elaberetur.* (usp. RVD, 569.) Janusov bijeg spominje i vroclavski kroničar Peter Eschenloer, koji navodi da se biskup nakon neuspjeha urote povukao u slavensku zemlju u utvrdu zagrebačkog biskupa (*Der Bischof von Fünfkirchen beraubete alle seine Bürger und auch seine Kirchen, und zoge mit großem Schatze in die Windische Lande, heimlich auf ein festes Schloß des Bischofes von Agram, stehende vor Matthia.*) (usp. Peter ESCHENLOER, *Peter Eschenloer's, Stadtschreibers zu Breslau, Geschichten der Stadt Breslau, oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit vom Jahre 1440 bis 1479*. II, Breslau, 1828., 251.)

⁶⁶ Sam Janus u elegiji *U smrt majke Barbare* kaže: „Brat me tvoj posla tada u auzonijske krajeve, /U dalekoj da se zemlji u pjesništvu uputim./ Njegovim troškom pohodih mnoge gradove venetske, / Dok sunce jedanaest puta ne pređe krug svoj godišnji“ Usp. *Pjesme i epigrami*, 15-17.

⁶⁷ Stanislav MARIJANOVIĆ, Jan Panonije u svom vremenu – Janovo pravo lice, u: *Dani hvarskog kazališta. Hrvatski humanisti – Janus Pannonius*, Split, 1990., 144. Postoji i prepostavka da je Ivan Vitez mlađi bio Janusov brat. Usp. H. PETRIĆ, Je li Janus Pannonius (1434-1472.) rodom iz Komarnice u Podravini?, 107-108.

⁶⁸ *At postquam de metropolitae morte nunciatum est, paucis post mensibus supervixit: quin & eodem anno geminato dolore correptus interiit, aeternumque sui desiderium non minus Pannoniae, quam Italiae reliquit.* Usp. RVD, 569.

sinac 1472. godine.⁶⁹ Međutim, Bonfini je tu učinio pogrešku, budući da je danas je opće prihvачen datum smrti 27. ožujka 1472. godine.⁷⁰

Nakon opisa Janusove smrti, Bonfini donosi njegovu kratku biografiju, točnije osvrt na Janusa kao pjesnika. Navodi da se školovao kod Guarina iz Verone, no pritom iznosi krivi podatak te navodi da je Janus kod Guarina proveo sedamnaest, umjesto sedam godina (1447.-1454.). Nadalje spominje kako je Janus već u djetinjstvu naučio klasične jezike te da je njegov učitelj često spominjaо kako još nikada nije imao takvog učenika niti među Talijanima niti među strancima, a koji bi bio izvrsniji, bolji učenik ili nadareniji od Ivana Panonskog.⁷¹ Ovaj navod odražava opće poznatu naklonost koju je Guarino gajio prema mladom Janusu,⁷² a i Janus mu se odužio te mu je posvetio nekoliko svojih pjesama. Bonfini nadalje hvali pjesnika te navodi da je latinski govorio kao da je rođen u Rimu, a grčki kao da je rođen u Ateni. Ni u govoru ni u postupcima nije se

⁶⁹ S. TELEKI, *Narratio nostra et brevis expositio de vita Iani Pannonii*, 233.

⁷⁰ Janus se nakon propasti pobune isprva pokušao skloniti u svojoj biskupiji, no bojeći se kraljeve osvete, odlučio je krenuti prema Italiji. Na putu je zastao u Zagrebu, točnije u utvrđeni Medvedgrad, koja je bila u vlasništvu njegovih saveznika braće Thuz. 15. ožujka 1472. godine je u Medvedgradu izdao ispravu koja se čuva u Mađarskom nacionalnom muzeju. (usp. W. FRAKNÓI, *Mathias Corvinus*, 166.) Matija u to vrijeme još nije znao gdje se odbjegli biskup nalazi, ali je poduzimao sve kako bi ga pronašao. 24. ožujka (*am Eritag nach dem Palm Suntag Anno domini etc. LXII*) šalje pismo saskim knezovima Ernestu i Albrechtu te ih moli da ukoliko zateknu izdajnika pečuškog biskupa u svojim krajevima da ga uhvate i pošalju njemu (*wo man denselben von Fünfkirchen betreten mocht, daz man In dann ainem solhen verreter zu hannden neme vnd vns zu schikken wellen*). (usp. Idem, *Mathias Corvinus*, 166.) Međutim, izgleda da je Janus ubrzo umro, o čemu svjedoči i Peter Eschenloer, koji je svoju kroniku pisao nekoliko godina nakon Janusove smrti, koju datira u Veliki tjedan 1472. godine (*Der Bischof von Fünfkirchen starbe gähelinge in der Marterwoche nach dieser Verrätei*), dok kao datum smrti Ivana Viteza navodi 8. kolovoza (*In disem Sommer am Sonnabend vor Laurentii, das war der achte Tag Augusti, starbe jäheling der Erzbischof von Gran*). (usp. P. ESCHENLOER, *Geschichten der Stadt Breslau*, 251, 270.) Točan datum smrti, 27. ožujka, iako je godina, 1507. (!), posve pogrešna i očito se radi o zabuni, kao i mjesto smrti, utvrđeni Medvedgrad, donosi jedan formular iz pečuškog kapitulara: „... denique fide digna certorum fratrum nostrorum contestacione et recenti memoria deprehendimus, memoratus dominus Johannes episcopus, anno Salutis millesimo quingentessimo septimo [sic!], vigesima septima mensis martii, in arce Medwe dicioni huius regni subiecta ...“ (usp. Béla IVÁNYI, Egy 1526 előtti ismeretlen formuláskönyv, u: *Történelmi Tár*, 1904., 529.) 27. ožujka je te 1472. godine bio Veliki petak, što bi odgovaralo Eschenloerovom navodu da je Janus umro tijekom Velikog tjedna. Također je malo vjerojatno da bi se mogao skrivati gotovo pola godine od kralja koji je ozbiljno pokušavao uhvatiti odbjeglog biskupa. Također u obzir treba uzeti zdravstveno stanje Janusa Pannoniusa koji je još od mladosti često poboljevao, zaciјelo od kronične plućne tuberkuloze, a vjerojatno i od malarije, o čemu i sam svjedoči u svojim djelima. (usp. Vladimir DUGAČKI, Medicinski elementi u poeziji Ivana Česmičkog, u: *Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti*, Zagreb, 1982., 183-192.). Talijanski humanist Piero Valeriano kao uzrok Janusove smrti navodi dizenteriju (... *diuturnaque dysentaria vexatus occubuerit*) (usp. Joannis Pierii Bellunensis, *De Litteratorum Infelicitate, libri duo*, Genevae, 1821, 12.). Vespasiano da Bisticci pak kao spominje da je Janus umro od vrućice (... *avendo la febre, lo 'nfelice vescovo si mori, andando in Schiavonia.*) (usp. V. da BISTICCI, *Vite di uomini illustri del secolo*, 227). Poljski kioničar Jan Dlugosz iznosi podatak da je Janus ubijen, točnije otrovan (... *Joannes etiam Quinque-Ecclesiensis Episcopus dolore tribulationum pressus diem obiit, vel ut quibusdam placuit, veneno intoxiciatus.*) (usp. J. KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, vol. IV, 14.). Kako je Dlugosz jedini koji spominje smrt od otrova, taj bi podatak valjalo odbaciti kao vjerodostojan, ponajviše iz razloga što se radi o poljskom kioničaru poznatom po svojim anti-ugarskim stajalištima. Za pretpostaviti je da su stres, putovanje i vremenski uvjeti kasne zime i ranog proljeća doprinijeli aktiviranju njegovih kroničnih bolesti te konačno i smrti.

⁷¹ *Annos septendecim sub Guarini Veronensis disciplina fuerat, utramque ab ineunte pueritia linguam imbiberauit. Praeceptor eius saepe dicere solebat, se nullum adhuc ex Italis, peregrinisque discipulum habuisse, qui praestantia, docilitate, foecunditateque ingenii cum loan. Pannonio conferri posset. Usp. RVD, 569.*

⁷² Guarino je tako u pismu iz 1453. godine upućenom Francescu Barbaru hvalio Janusovu sposobnost te lakoću kojom upij znanje. Usp. O. PERIĆ, *Janus Pannonus*, 344. M. BIRNBAUM, *Janus Pannonus*, 65.

očitovalo ništa barbarsko. Njegova je duša bila stvorena za pjesmu, a ni u prozi nije bio loš. Bonfini na kraju zaključuje da se nije bavio javnim stvarima, mogao se natjecati s antičkim pisacima i pjesnicima te ističe da sreća zavidi ponajviše odličnim umovima i prijeći im da se uzdignu.⁷³

Na kraju, kao ilustraciju kako je bio omiljen i među svećenstvom svoje biskupije, Bonfini donosi poznatu priču o skrivenom grobnom mjestu i naknadnom svečanom pokopu slavnog pjesnika. Bonfini navodi da budući da su Janusa zbog kraljeve ljutnje smatrali javnim neprijateljem i nitko mu se nije usudio dati mu uobičajenu posljednju počast, to jest, organizirati dostojan pogreb, svećenici su krišom unijeli njegovo tijelo u jednu pečušku kapelu i smjestili ga u smolavu škrinju. Poslije mnogo vremena, kada je Matija posjetio grad, po svemu sudeći Pečuh, i tamošnju katedralu, svećenici su od njega zatražili dozvolu za dostojan pogreb tijela pjesnika Ivana, koje još uvijek nije bilo pokopano. Kralj se ražalostio kada je doznao za sudbinu tog velikog čovjeka, ukorio je svećenike zbog njihovog neosnovanog suđenja i straha te mu priredio krasan sprovod, kako tom odličnom piscu ne bi bila uskraćena čast pogreba.⁷⁴

Valja naglasiti da je kronološki najraniji zapis te priče upravo Bonfinijev, budući da je njegovo djelo nastalo dvadesetak godina nakon Janusove smrti. Teško je reći koliko je ona istinita, no valja istaknuti da se elementi gore naveden priče o grobnom mjestu i pokopu mogu pronaći i u kasnijim izvorima, poglavito u djelu talijanskog humanista Piera Valeriana *De Litteratorum Infelicitate*. U tom djelu osmorica sugovornika pričaju o nesretnim sudbinama poznatih književnika. Priču o Janusu Pannoniisu donosi Giovanni Antonio Buglio te spominje kako se nakon neuspjeha urote Janus sklonio kod svog prijatelja, prepozita neimenovane kaptolske crkve te tamo umro. Prijatelj je njegovo tijelo stavio u smolom zapečaćenu škrinju te su Janusovi posmrtni ostaci bili nepokopani iduće dvije godine. U međuvremenu je kralj oprostio Janusu i počeo je propitkivati za njegovu sudbinu, čak je i ponudio nagradu onome koji mu doneše neke vijesti o njemu. Kada je slučajno posjetio crkvu Janusova prijatelja, on je pao ničice pred kraljem i zatražio od njega oprost što je protekle dvije godine u svojim odajama skrivaо Janusovo tijelo. Nakon što je video mjesto gdje su ležali posmrtni ostaci slavnog pjesnika, kralj se ražalostio i naredio da se isti svečano pokopaju. Također se pobrinuo da Janusov prijatelj bude izabran za pečuškog biskupa.⁷⁵

Buglio je kao papinski poslanik boravio u Ugarskoj između 1523. i 1526. godine te je bio u prilici neposredno doznati pojedinosti vezane uz sudbinu Janusovih posmrtnih ostataka. Izgleda da je Buglio bio upoznat s Bonfinijevom verzijom te priče – primjerak *Rerum Ungaricarum Decades* se u vrijeme njegovog boravka u Ugarskoj nalazio u kraljevskoj knjižnici u Budimu⁷⁶ – te je ona donekle utjecala na njegovu verziju. Unatoč pojedinim očitim netočnostima, primjericu iz Bugliove se priče može zaključiti da se Janus skrivaо kod Sigismunda Ernušta, svog

⁷³ *Si Latine loquebatur, in urbe Roma: si Graece, mediis natum Athenis affirmasses. Nil barbarici actio, & oratio redolebat. Natum ad carmen ingenium reputaveris: in prosa oratione non injucundum. Quod si in publicis curis & procellis non fluctuasset, nimurum cum priscis oratoribus & poetis certate potuisset. Praestantibus plerumque ingenii fortuna invidet: & ne pro viribus emergant, intercedit.* Usp. RVD, 569.

⁷⁴ *Quam sacro basilicae suaе collego charus hic fuerit, hinc conjice. Cum ob regis iracundiam, is quasi hostis Reipub. haberetur, & soleニア viro justa nemo persolvere auderet, sacerdotes clam ejus corpus in sacellum Quinquecclesiense retulere, idque picato scrinio diu reconditum habuere. Cum multo post tempore Mathias forte urbem illam & basilicam inviseret, Sacerdotum regi collegium supplicavit, ut Ioannis poetae corpus, quod diu inseptulum asfervarant, prae metu iracundiae ejus, debito sepulturae honore jam honestare pateretur. Indoluit rex tanti viri casum, falsam euorum opinionem ac metum increpuit: & ne poeta insignis sepulchri honore fraudaretur, honestissimas mox exequias edixit. Pannonicus igitur hunc vates exitum sortitur.* Usp. RVD, 569.

⁷⁵ *Joannis Pierii Bellunensis, De Litteratorum Infelicitate*, 11-12.

⁷⁶ M. TANNER, *The Raven King*, 220.

nasljednika na stolici pečuškog biskupa, a ne kod zagrebačkog biskupa Osvalda Thuza, valja istaknuti da se u općim elementima ona ipak uvelike podudara s Bonfinijevim zapisom, primjerice spominje se smolava škrinja u kojoj su se nalazilo Janusovo tijelo, kraljev oprost te pogreb sa svim počastima. Taj zapis također ilustrira razvoj legende o Janusovom posljednjem počivalištu i kraljevom oprostu, a koju možemo pratiti preko verzije koju je Bonfini prvi zabilježio dva desetaka godina nakon Janusove smrti i Buglioneve verzije, to jest, verzije koju donosi Piero Valeriano pedesetak godina poslije tog događaja.

* * *

Iz svega navedenog vidljivo je da Bonfini Janusa prikazuje u prevladavajuće pozitivnom kontekstu, iz čega se može zaključiti da se u Bonfinijevom djelu odražava svojevrsna rehabilitaciju osobe Janusa Pannoniusa, pobunjenika protiv vlasti Matije Korvina, a koja se dogodila relativno brzo nakon njegove smrti. Tome je svoj doprinos dao i sam kralj, koji je, promatrano s njegove točke gledišta, bio opravданo ljut zbog Janusove izdaje, što mu nije zaboravio.⁷⁷ Na prvom mjestu treba ponovno spomenuti da je na njegovo insistiranje dostoјno obilježen njegov grob.⁷⁸ Zatim je pažnje vrijedan podatak vezan uz pokušaje talijanskog humanista Lodovica Carbonea da stekne kraljevo pokroviteljstvo. Naime, Carbone je Matiji poslao svoje djelo *Dialogus de Matthiae regis laudibus* kojim se nudio dobiti poziv za dolazak na kraljevski dvor, a u kojem u negativnom kontekstu spominja Janusa. Carboneov pokušaj je bio neuspješan, najvjerojatnije zbog previše ulizivačkog stila, ali vjerojatno i zbog toga što je ocrnjivanjem Janusa htio steći kraljevu naklonost, što se vladaru očito nije svidjelo.⁷⁹ I naposljetku, upravo je Matija prvi naložio da se prikupe Janusove pjesme, za što je zadužio kaločkog nadbiskupa Petra Varadija.⁸⁰ Na Matijinu odluku je isto tako utjecala Janusova velika popularnost među onovremenim intelektualcima pa je u njegovim postupcima moguće prepoznati i ponešto oportunizma, budući da zacijelo nije htio pokvariti svoj ugled kod intelektualne elite koju je nastojao privući u svoje kraljevstvo.

Janus je u *Rerum Ungaricarum Decades* prikazan kao vrsni pjesnik, kraljev pouzdanik, diplomat i govornik. Pojedine netočnosti, uglavnom vezane uz kronologiju, mogu se staviti u kontekst ionako nepouzdanih podataka koje Bonfini iznosi u svome djelu, a odnose se na razdoblja kojima

⁷⁷ Na saboru koji je 1481. godine održan u Zagrebu i na kojem je sastavljen popis osoba koje su se ogriješile o zakon prozvana su i braća Thuz zbog toga što su desetak godina ranije u svojoj utvrdi Medvedgrad pružili utočište nevjernom pečuškom biskupu Ivanu („...reverendum dominum Osvaldum episcopum ecclesie Zagradiensis, qui condam lohannem episcopum ecclesie Quinqueecclesiensis infidelem de voluntate et permissione sua quousque vixisset in castro Medwe hospitando ...; magnificum dominum lohannem Thwz de Medwewara hospitem infidelis condam lohannis episcopi Quinqueecclesiensis usque vitam eiusdem in castro suo predicto Medwewara ...“) (usp. Lajos THALLÓCZY – Samu BARABÁS, Codex diplomaticus comitum de Blagay, *Monumenta Hungariae Historica*, 28, Budapest, 1897., 390-391). I u jednom pismu iz 1489. godine Matija se spominje Janusove izdaje: „...quod pridem Regi Polonorium, & ceteris nostris emulis ejus partem foventibus adhesisset, & more traditoris Jude nostrorum beneficiorum sibi collatorum immemor contra nostram Majestatem insurrexisset“ (usp. J. KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueeccliarum*, vol. IV., 15).

⁷⁸ Ludovik Crijević Tuberon navodi da je upravo uz Matijino dopuštenje na Janusov grob bili uklesani njegovi stihovi iz elegije „Bolovanje u taboru“: „Tu leži pjesnik Janus, koji je na Dunav zavičajnil Prvi donio pjesmu s božanskog Helikona. /O zavisti, bar ovaj spomen mrtvome ne sprječi:/ Spomeniku pristaju samo dobre riječi“ Usp. L. CRIJEVIĆ TUBERON, *Komentari o mom vremenu*, 54. *Pjesme i epigrami*, 81.

⁷⁹ M. TANNER, *The Raven King*, 73.

⁸⁰ M. BIRNBAUM, *Janus Pannonius*, 141.

nije osobno bio svjedokom. Kao učeni humanist, Bonfini je vjerojatno imao i poseban odnos prema slavnom pjesniku te je veći naglasak stavio na njegovu umjetničku i diplomatsku djelatnost, a manje na angažman u političkim previranjima njegovog doba. Taj se odnos ogleda u mnogim biranim epitetima kojima Bonfini opisuje Janusa, poput *poeta nostri temporis nimirum insignis, vir summa eloquentia et doctrina praeditus, vir summa dicendi copia pollens, vir ille utraque lingua eruditissimus ili poeta non ignobilis*. Njegovo sudjelovanje u urobi jednostavno nije mogao prešutjeti, međutim nije ga ni previše isticao. Većinu krivnje je prebacio na Ivana Viteza, a Janusovu predaju Nitre Poljacima nije ni spomenuo. Također valja napomenuti da je Bonfini svoje djelo pisao pred kraj Matijine vladavine, ali i za vrijeme Vladislava II. Jagelovića, brata Kazimira Jagelovića, osobe koju su pobunjenici 1471. godine nastojali dovesti na ugarsko-hrvatsko prijestolje te je i ta činjenica vjerojatno odigrala ulogu u prikazu Janusa u pozitivnom svjetlu. Bonfinijev prikaz Janusa Pannoniusa u *Rerum Ungaricarum Decades* posljedica je društvene i političke rehabilitacije slavnog pjesnika – izdajnika, a koja se događala u vrijeme kada je Bonfini pisao svoje djelo. Konkretan odraz takvog razvoja događaja nalazimo u priči o sudsbi Janusovih posmrtnih ostataka, kraljevom oprostu i svečanom pokopu koja je prvi put zabilježena upravo kod Bonfinija. Usprkos određenim nedostacima, ionako prisutnim u mnogim izvorima koji o njemu govore, Bonfinijev prikaz Janusa Pannoniusa predstavlja važan izvor za njegovu biografiju, ne samo zbog činjenica koje donosi, a koje usporedbom s drugim izvorima mogu biti ili potvrđene ili odbačene, već i zbog toga što se kod Bonfinija odražava javna slika Janusa dva desetljeća nakon njegove smrti, iz koje je vidljivo da ga se uglavnom doživljavalо kao uspješnog i slavnog pjesnika i diplomata, dok je njegova politička, ali i crkvena karijera pala u drugi plan.

SUMMARY

Janus Pannonius (Ivan Česmički) is one of the most important representatives of Humanism in Central Europe and beyond. This paper outlines and analyses the way Janus is depicted in one of the fundamental works for the history of the medieval Kingdom of Hungary and Croatia - *Rerum Ungaricum Decades*, written by his contemporary Antonio Bonfini, court historian of King Matthias Corvinus. Although he provides some incorrect information, Bonfini depicts the famous poet and bishop mainly in a positive light, which is most probably the result of his social and political rehabilitation that occurred during the time Bonfini was in the process of writing his work. In addition, Bonfini was the first to record the well-known story of Janus' mortal remains and the solemn burial ordered by King Matthias.

PRILOZI POZNAVANJU UVJETA I KVALITETE ŽIVOTA U RANONOVOVJEKOVNOM PODRAVSKOM SELU - NA PRIMJERU TORČECA KRAJ KOPRIVNICE

LIVING STANDARDS AND QUALITY OF LIFE IN PODRAVINA VILLAGES OF THE EARLY MODERN PERIOD: A CASE STUDY OF THE VILLAGE TORČEC, NEARBY KOPRIVNICA

Mario Novak

Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti
A. Kovačića 5
10 000 Zagreb
mnovak@hazu.hr

Primljeno: 11. 7. 2010.

Prihvaćeno: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 904 (497.5)653 Torčec

Siniša Krznar

Institut za arheologiju
D. Budaka 1d
10 000 Zagreb
sinisa.krznar@iarh.hr

SAŽETAK

U radu su objavljeni preliminarni rezultati arheoloških iskopavanja provedenih 2009. na nalazištu Torčec – Cirkvišće koje se prema stratigrafski, arheološkim nalazima i povijesnim podacima može datirati u rani novi vijek. Rezultati antropološke analize provedeni na ljudskom koštanom materijalu s tog nalazišta sugeriraju da je kvaliteta život stanovnika Torčeca tijekom ranog novog vijeka bila vrlo niska; njihova svakodnevica bila je obilježena kroničnom prisutnošću gladi i epidemija zaraznih bolesti. U prilog tome govori visoka smrtnost djece, visoka učestalost pokazatelja subadultnog stresa i pokazatelja nespecifičnih zaraznih bolesti, te prisutnost specifičnih zaraznih bolesti (treponematoze) i metaboličkih bolesti (skorbut). Rezultati dentalne analize sugeriraju da se prehrana stanovnika Torčeca pretežno temeljila na žitaricama što je u skladu s povijesnim izvorima. Istraživanje provedeno u Torčecu govori u prilog multidisciplinarnih analiza u pokušaju rekonstrukcije života arheoloških populacija.

Ključne riječi: Torčec – Cirkvišće, groblje, rani novi vijek, antropološka analiza, kvaliteta života

Key words: Torčec-Cirkvišće, graveyard, Early Modern Period, anthropology analysis, life quality

UVOD

Selo Torčec smješteno je u koprivničkoj Podravini, oko sedam kilometara sjeveroistočno od Koprivnice. Zahvaljujući svom dobrom geografskom smještaju, plodnom tlu, bogatstvu vode i šuma, okolina Torčeca bogata je arheološkim nalazištima koja se mogu datirati od prapovijesti

Karta 1. Položaj nalazišta Torčec – Cirkvišće

sve do novog vijeka. Jedan od tih lokaliteta smješten je na položaju Cirkvišće, koji se nalazi sjeverozapadno od današnjeg sela, te istočno od prometnice Torčec – Đelekovec (karta 1). Kako položaj nosi arheološki veoma indikativno ime, često je obilažen (Kolar, 1976: 112), no znatniji interes se za lokalitet pojavljuje tek 1999., nakon slučajnog pronađenja posude s pohranjenom pasjom lubanjom. Analizom keramičke posude ustanovljeno je da je lubanja položena u nju sredinom 13. stoljeća (Sekelj Ivančan et al., 1999: 61-79). Prvo probno arheološko istraživanje Cirkvišća proveo je Institut za arheologiju iz Zagreba 2002. godine, u suradnji s Gradskim muzejom Koprivnica, pod vodstvom dr. sc. Tajane Sekelj Ivančan. Tim istraživanjem potvrđen je pretpostavljeni sakralni karakter nalazišta i dobiveni su elementi za ubikaciju crkve Sv. Stjepana Kralja iz popisa župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine. Od nalaza pronađenih u oranom humusnom sloju svakako treba izdvojiti S-karičicu, koja nam svjedoči o dugom trajanju lokaliteta i na temelju koje možemo pretpostaviti da se ukopavanje pokojnika na Cirkvišću obavljalo već u periodu trajanja bjelobrdskog kulturnog kruga. Iz tog vremena, međutim, nisu pronađene zatvorene grobne cjeline.

Pronađeni grobovi (18 grobnih cjelina) mogu se datirati u rani novi vijek (Sekelj Ivančan, Tkalcec, 2003: 5-36). Krajem 2009. godine uslijedilo je novo istraživanje kao nastavak pokusnih istraživanja iz 2002. godine (slika 1). Kako se tada otvorena sonda nije istražila do sterilnih slojeva, odlučeno je da se sada ponovo otvorio dio te površine i u potpunosti istraži.⁸¹ Kada se usta-

⁸¹ Ponovo su iskolčeni i otvoreni kvadranti I 10 te istočni dio kvadranta H 10 koordinatnog sustava iz 2002. godine. Mreža je rekonstruirana na temelju geodetske točke T 193 te repera postavljenog na lokalitetu Gradić. Dvije pomoćne geodetske točke postavljene su uz cestu Torčec – Đelekovec, neposredno uz lokalitet. Na pomoći oko povezivanja koordinatne mreže zahvaljujem kolegici dr. sc. Kristini Jelinčić.

Slika 1. Pogled na lokalitet prije početka istraživanja 2009. godine (foto: S. Krzna)

novilo da se cijela površina zbog nedostatka sredstava i vremena neće stići istražiti, iskopavanje se usredotočilo na □ I 10. Budući da je orani te pothumusni sloj na tim kvadrantima istražen i maknut 2002. godine, u ovoj sezoni radovi su se bazirali na istraživanju grobnih cjelina, te je ukupno zabilježeno 36 a istraženo 34 grobne cjeline. Time se ukupni broj istraženih grobova penje na 52.

Osim arheoloških podataka o aktivnostima na ovom području govore nam i povjesni podaci. Prvi pisani izvor u kojem se spominje ovo područje je popis župa Zagrebačke biskupije iz 1334. gdje se u komarničkom arhiđakonatu spominje *ecclesia sancti Stephanis regis circa Drauam*, odnosno župna crkva Sv. Stjepana Kralja blizu Drave (Buturac, 1984: 75-76). Pretpostavlja se da se crkva nalazila upravo na položaju Cirkvišće, a posredno to potvrđuje i kanonska vizitacija Komarničkog arhiđakonata iz 1649. godine koja spominje kapelu Sv. Stjepana Kralja u selu Torčec (Petrić, 2000a: 66). Iako se u izvorima spominje tek 1334. godine samo osnivanje župe i izgradnja crkve su se vjerojatno dogodili znatno ranije. Već izgrađena crkva najvjerojatnije je posvećena Sv. Stjepanu Kralju između 1217./1227. i 1270. godine čemu u prilog ide i brojnost okolnih naselja (Sekelj Ivančan, 2008: 116). Ti podaci se veoma dobro slažu i s analizom osobnih imena komarničkog plemstva na temelju koje Petrić smatra da se kršćanstvo na podravskom prostoru od 12. st širilo polako, ali uspješno, da bi na komarničkom području (prema tome i u okolini Torčeca) počelo dominirati od druge polovice 13. stoljeća, a potpuno je istisnulo poganstvo do kraja 14. stoljeća (Petrić, 2000b: 61).

Župa se više ne spominje 1501. godine u Torčecu, već se njeno sjedište preselilo u Trnje (Drnje). Provalama Turaka te njihovim pustošenjima po ovom kraju stanovništvo se iseljava iz ovog područja te je 1559. godine u Torčecu, koji je tada pripadao rasinskom vlastelinstvu, živjelo samo pet obitelji. Do 1576. godine opustošeni su i popaljeni svi porezni dimovi rasinskog vlastelinstva te je tih godina najvjerojatnije opustošen i srednjovjekovni Torčec (Petrić, 2000b: 68). Kapela Sv. Stjepana Kralja ponovo se spominje u vizitacijama 1649. godine, a tih godina dolazi i do obnove, te ponovnog naseljavanja sela. Godine 1731. zabilježeno je da se drvena kapela Sv. Stjepana Kralja oko koje se nalazilo seosko groblje, nalazi na usamljenom mjestu. Crkvene vlasti su tada zbog starosti, slabosti temelja te otežanog pristupa u vrijeme kiša predložile da se kapela preseli u središte sela južno od potoka Gliboki, što je ubrzo i učinjeno, te je već iz 1733. godine sačuvan opis kapele smještene u sredini sela (Petrić, 2000b: 134). Na temelju tih podataka te arheoloških nalaza i stratigrafije groblja možemo tvrditi da je novovjekovni horizont groblja na položaju Cirkvišće egzistirao od sredine 17. stoljeća pa do 1731./1733. godine.

ISTRAŽENE NOVOVJEKOVNE GROBNE CJELINE⁸²

Grob 19 (slika 2)

Spol: muški

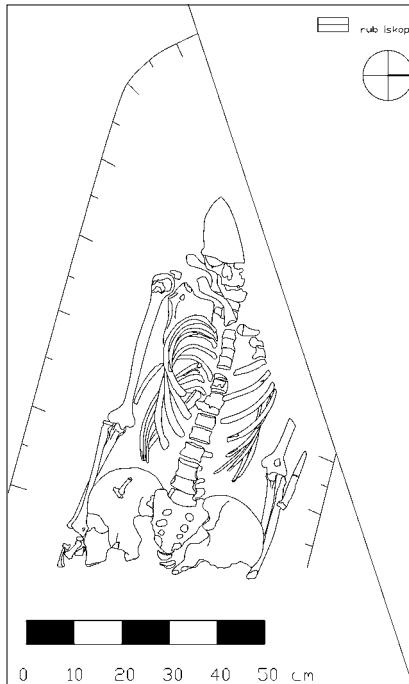
Starost: 55 do 60 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten uz sjeverni profil sonde, tako da je dio groba ostao ispod profila. S istočne strane grob je presječen ukopom SJ 035. Zapuna groba je smeđkasta pjeskovita ilovača s primjesom šljunka (2,5 Y 4/4 – olive brown), slična sloju SJ 004. Ukopan je u zdravicu, a ukop je dobro vidljiv s južne strane groba. Zamijećen je na apsolutnoj visini od 128,65 metara. Kostur je sačuvan u dužini od 83 cm. Objekti podlaktice su ispružene uz tijelo. Lubanja je zamijećena na visini 128,45 m, a zdjelica na 128,36. Dno ukopa kod lubanja je na visini 128,35 m, a kod zdjelice na 128,32 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 2. Grob 19

Grob 20 (slika 3)

Spol: dijete

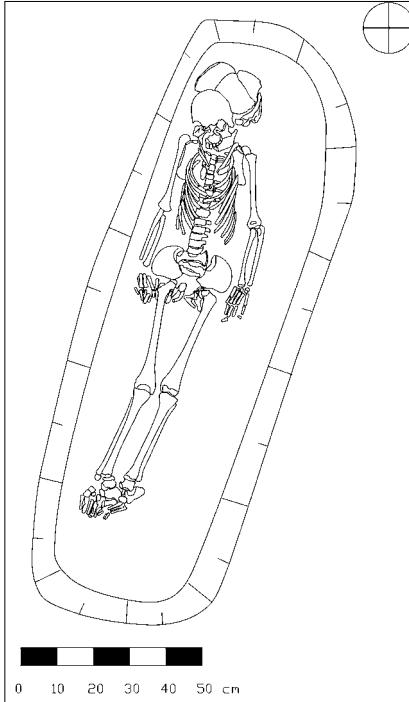
Starost: 7,5 do 8,5 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

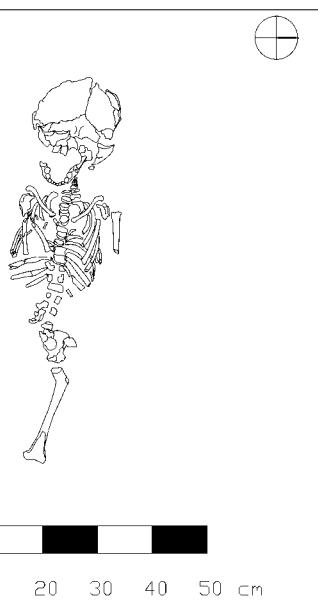
Grob je smješten jugozapadno od groba 19. Zapuna groba je smeđkasta pjeskovita ilovača s primjesom šljunka (2,5 Y 4/4 – olive brown), identična zapuni groba 19. Grob je sa sjeveroistočne i istočne strane ukopan u zdravicu, a s južne strane ukop nije u potpunosti vidljiv jer je tamo zapuna pomiješana s onom groba 24 (identične su). Ispod zapadne polovice groba najvjerojatnije se nalazi još jedan grob no on nije istraživan. Ukop groba 20 je zabilježen na visini 128,65 m. Kostur je sačuvan u dužini od 130 cm. Radi se o odlično sačuvanom kosturu djeteta. Podlaktice su ispružene uz tijelo. Lubanja je zamijećena na visini 128,61 m, a zdjelica i lijevo stopalo na 128,53 m. Dno ukopa kod lubanje i kod stopala je na dubini 128,52 m.

Nalazi: u zapuni groba su pronađeni fragmenti keramike.

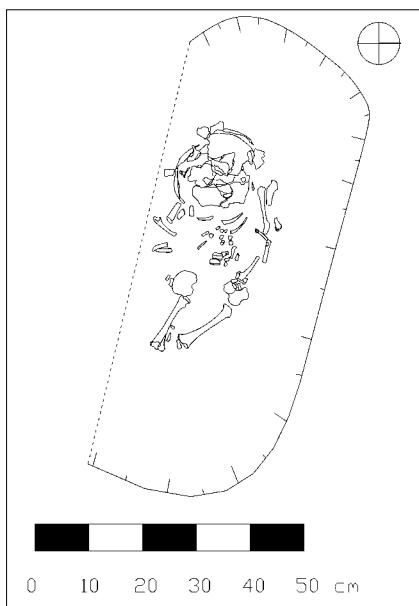

Slika 3. Grob 20

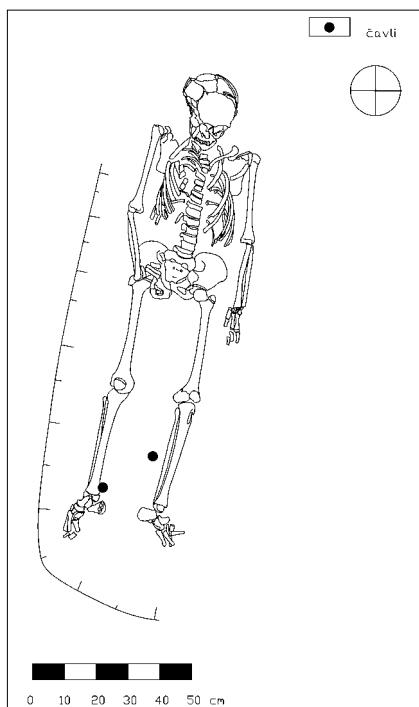
⁸² Grobovi istraženi 2002.godine detaljno su obrađeni u Sekelj Ivančan, Tkalcec (2003) te Šlaus et al. (2003) te će se u ovom radu koristiti tamo navedeni podaci. Podaci o grobovima istraženim 2009. godine djelomično su objavljeni u Krznar (2010). Grobovi 22 i 54 su zabilježeni no zbog nedostatka vremena nisu istraženi. Kako ovaj rad prikazuje uvijete i kvalitetu života u ranom novom vijeku neće se detaljno opisati ni grobovi 34, 37 i 48 koji se na temelju stratigrafskih odnosa najvjerojatnije mogu opredjeliti u kasni srednji vijek, no da bi bili u potpunosti sigurni to još treba provjeriti analizom radioaktivnog ugljika C14. Nacrtnu dokumentaciju lokaliteta te crteže grobova izradio je S. Krznar.

Slika 4. Grob 21

Slika 5. Grob 23

Slika 6. Grob 24

Grob 21 (slika 4)

Spol: dijete

Starost: 3 do 4 godine

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten blizu jugozapadnog ugla sonde. Ukop i zapuna groba nisu vidljivi. Grob je ukopan u SJ 004. Kostur djeteta je relativno dobro sačuvan u dužini od 69 cm. Položaj ruku nije moguće ustanoviti. Lubanja je zamijećena na visini 128,77 m, kralješci kod zdjelice na 128,76 m, a lijevo koljeno na 128,75 m. Dno kod lubanje i kod koljena je na dubini 128,72 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 23 (slika 5)

Spol: dijete

Starost: 0,5 do 1 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten blizu južnog profila sonde, sjeverno od grobova 21 i 27. Ukop i zapuna groba djelomično su vidljivi pri samom dnu ukopa. Grob je ukopan u SJ 004. Kostur je relativno loše sačuvan u duljini od 43 cm. Položaj ruku nije moguće ustanoviti. Lubanja je zamijećena na visini 128,64 m, a noge na 128,75 m. Dno ukopa uzeto u sredini groba je na dubini 128,54 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 24 (slika 6)

Spol: dijete

Starost: 12 do 14 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten južno od groba 20, koji mu je svojim ukopom vjerojatno presjekao sjeverni dio zapune. Kako su zapune oba groba iste (ilovača pomiješana s dosta šljunka), te na svom spoju izmiješane, a kosturi nisu oštećeni i leže na gotovo identičnoj visini, teško je sa sigurnošću tvrditi koji je grob mlađi, a koji stariji. Grob je s istočne i jugoistočne strane ukopan u zdravicu. Ukop groba s južne strane zabilježen je na visini 128,6 m. Kostur djeteta je dobro sačuvan. Dužina kostura iznosi 151 cm. Lijeva podlaktica je ispružena uz tijelo a desna je smještena na zdjelici. Lubanja je zamijećena na visini 128,61 m, zdjelica na 128,59 m, a desni gležanj na 128,58 m. Dno ukopa kod lubanje je ustanovljeno na dubini 128,53 m, kod zdjelice na 128,51 m a kod stopala na 128,53 m.

Nalazi: u grobu su pronađena dva čavla koji sugeriraju da je kostur ukopan u lijisu, no tragovi drva nisu pronađeni. U zapuni groba pronađeni su fragmenti keramike.

Grob 25 (slika 7)

Spol: ženski

Starost: 45 do 50 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Zapuna groba prvo je zamijećena na zapadnoj strani groba gdje je ukopana u zdravicu, na visini 128,72 m. Zapuna je u gornjem djelu ista kao SJ 004, a u donjem djelu groba je kompaktna ilovača pomiješana s dosta šljunka (2,5 Y 4/3 olive brown). Kostur je relativno dobro sačuvan. Dužina kostura iznosi 168 cm. Obje podlaktice i šake su položene na zdjelicu. Sa sjeverne strane grob je presječen ukopom SJ 140, koji je vjerojatno dio ukopa SJ 035 iz 2002. godine, te kosturu nedostaju desna lopatica i nadlaktična kost. Lubanja je zamijećena na visini 128,61 m, zdjelica na 128,56 m, a desno stopalo na 128,53 m. Dno ukopa kod lubanje je na dubini 128,50 m, a kod stopala na 128,48 m.

Nalazi: uz kostur nisu pronađeni nalazi, no u zapuni groba pronađena su dva fragmenta bronce (PN 28) – vjerojatno dio prstena, te čavli i fragmenti keramike.

Grob 26 (slika 8)

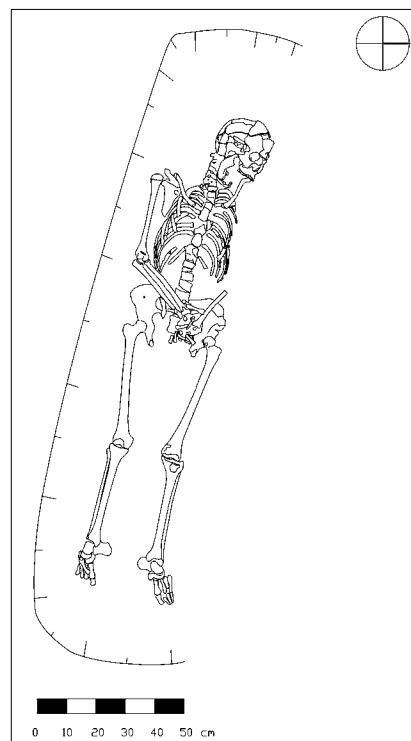
Spol: ženski

Starost: 20 do 30 godina

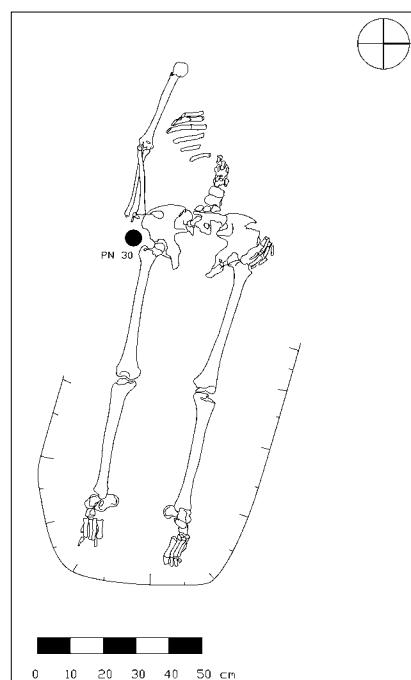
Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob se nalazi sjeverno i istočno od groba 25. Zapuna je u potpunosti ista kao i ona groba 25 te se rubovi ukopa između ta dva groba ne mogu razlučiti. Sa sjeverozapadne strane grob je presječen ukopom SJ 140, te kosturu nedostaje lubanja i lijevi dio torza. Ostatak kostura je relativno dobro sačuvan i preostala dužina mu iznosi 154 cm. Desna podlaktica je ispružena uz tijelo. Desno rame se nalazi na visini

Slika 7. Grob 25

Slika 8. Grob 26

128,5 m, kao i zdjelica te desno stopalo. Dno ukopa kod ramena je na dubini 128,48 m, a kod stopala na 128,46 m. Kostur leži na zdravici u koju je i djelomično ukopan. Osim u zdravicu ukopan je i u SJ 004.

Nalazi: na prstu desne ruke pronađen je brončani prsten (PN 30) u obliku trake s dva paralelna ureza.

Grob 27 (slika 9)

Spol: ženski

Starost: 17 do 18 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Grob je pronađen u jugozapadnom kutu sonde. Ukop i zapuna nisu vidljivi tj. zapuna je ista kao okolni sloj. Grob je dosta devastiran. Lubanja je pomaknuta, lijevi dio trupa nedostaje a noge su gurnute u desnu stranu, vjerojatno prilikom ukopa groba 23. Dužina kostura je 128 cm. Desna podlaktica je položena na zdjelicu. Desna rama zabilježeno je na visini 128,55 m, desna zdjelična kost na 128,58 m, a dno ukopa pored sačuvanih kralježaka je na 128,51 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 28 (slika 10)

Spol: najvjerojatnije muški

Starost: 20 do 30 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna groba nisu vidljivi. Pronađene su samo kosti potkoljenica i stopala odrasle osobe. Sačuvana dužina kostura je 49 cm. Grob leži na zapuni nekog drugog groba. Uokolo groba u sloju se nalazi mnoštvo dislociranih kostiju. Desno koljeno je na visini 128,53 m, desno stopalo na 128,54 m, a dno ukopa pored koljena na 128,49 m, te pokraj stopala na 128,5 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 29 (slika 10)

Spol: najvjerojatnije ženski

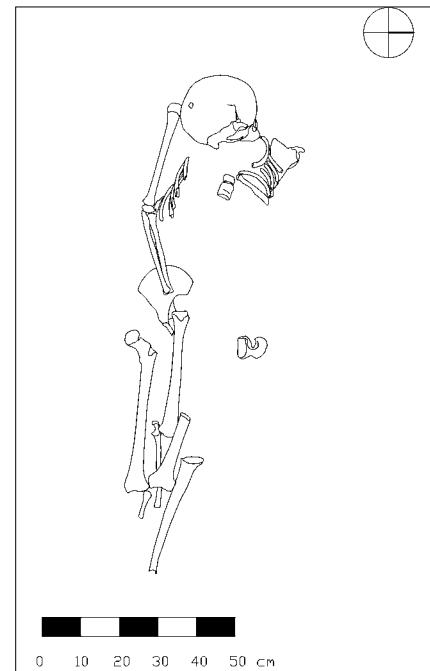
Starost: 20 do 35 godina

Položaj: □ H 10

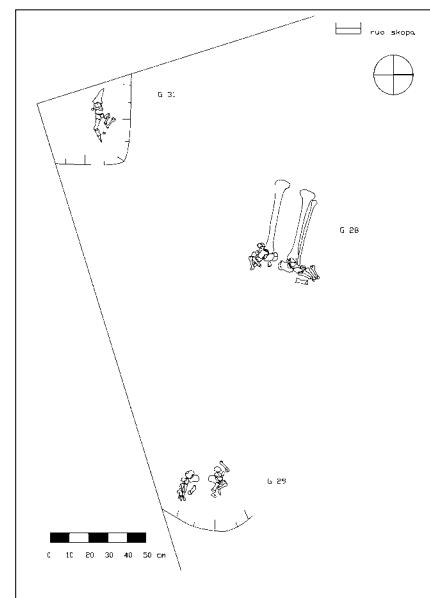
Orijentacija: Z – I

Zapuna groba se ne razlikuje od okolnog sloja. Ukop je zamijećen samo s istočne strane groba na visini 128,73 m. Pronađene su samo kosti stopala, dužine 21 cm. Desni gležanj je na visini 128,70 m, a dno pokraj stopala je na 128,64 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 9. Grob 27

Slika 10. Grobovi 28, 29 i 31

Grob 30 (slika 11)

Spol: muški

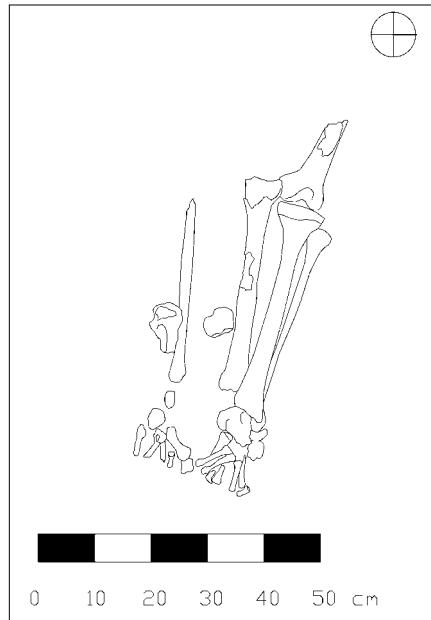
Starost: 30 do 40 godina

Položaj: □ I 10

Orientacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. Pronađene su samo kosti potkoljenica i dio lijeve bedrene kosti, odrasle osobe. Sačuvani dio kostura je duljine 70 cm. Zapadni dio groba presječen je sa SJ 173 koji je vjerojatno dio SJ 035. Grob leži na zdravici. Visina lijevog koljena je 128,47 m, a lijevog stopala 128,45 m. Dno groba između stopala je na visini 128,41 m, a kod koljena na 128,43 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 11. Grob 30

Grob 31 (slika 10)

Spol: nije moguće odrediti

Starost: nije moguće odrediti

Položaj: □ H 10

Orientacija: Z – I

Grob je pronađen u samom jugoistočnom kutu sonde, tako da se uglavnom nalazi ispod zapadnog profila iskopa. U sondi se nalazi samo lijevo stopalo. Ukop je primijećen tek nakon što je stopalo očišćeno i to u samom dnu na visini 128,48 m. Grob je ukopan u SJ 004. Visina na kojoj je uočeno stopalo iznosi 128,5 m. Dno kod stopala je na visini 128,46 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 32 (slika 12)

Spol: dijete

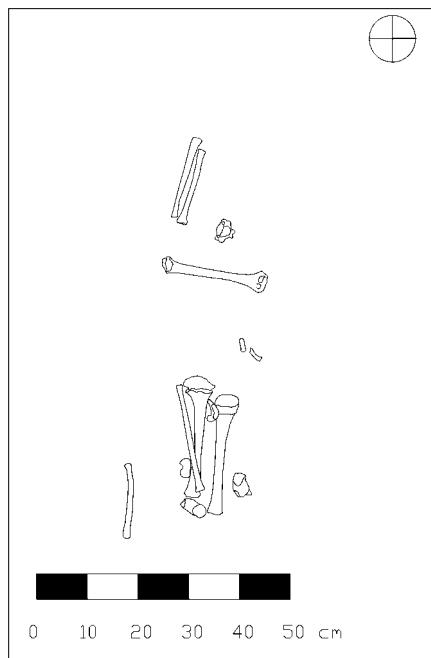
Starost: 6 do 8 godina

Položaj: □ H 10

Orientacija: Z – I

Grob je smješten sjeveroistočno od groba 31. Ukop i zapuna groba nisu vidljivi. Kostur djeteta je vrlo loše sačuvan a duljina mu iznosi 75 cm. *In situ* se nalaze samo lijeva potkoljenica te desna podlaktica. Nadlaktična i bedrena kost, te fragmenti zdjelice su dislocirani a ostatak kostura nedostaje. Grob je vjerojatno poremećen ukopima grobova 23 i 28. Desna lakatna kost je pronađena na visini 128,50 m, a lijeva potkoljenica kod koljena na 128,50 m. Dno kod lakta i kod koljena je na visini 128,48 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 12. Grob 32

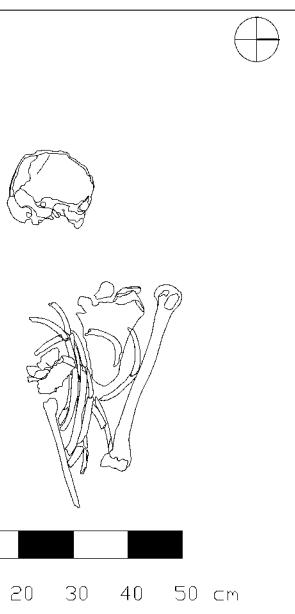
Grob 33 (slika 13)

Spol: muški

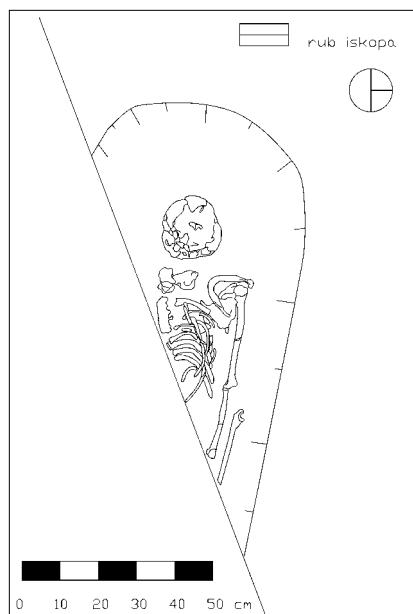
Starost: 35 do 40 godina

Položaj: □ I 10

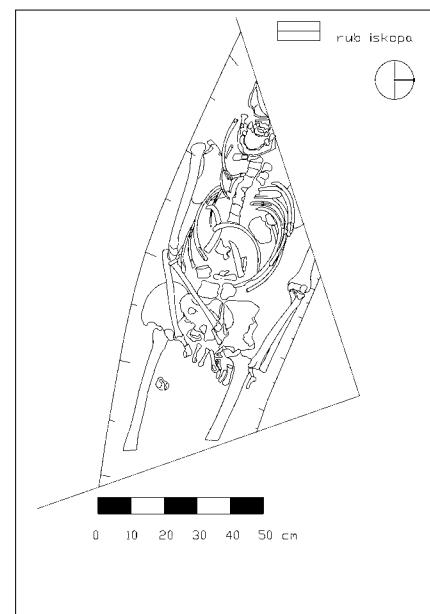
Orientacija: Z – I

Slika 13 .Grob 33

Slika 14. Grob 35

Slika 15. Grob 36

Grob je smješten uz južni profil sonde. Ukop i zapuna groba nisu vidljivi, tj. zapuna je ista kao i okolni sloj SJ 004 u koji je grob ukopan. Od kostura je sačuvana samo lubanja i lijeva strana torza. Radi se o ostatku skeleta odrasle osobe u duljini od 61 cm. Presjekao je grob 34 koji se nalazi sjeverno od njega a s južne strane je presječen od ukopa SJ 165 (možda grob – no na malom djelu pronađenom unutar sonde se to nije moglo ustanoviti). Visina na kojoj je pronađena lubanja uznosi 128,81 m, a desna nadlaktična kost kod lakta je na visini 128,77 m. Dno groba kod lubanje je na 128,73 m, a kod prsne kosti na 128,68 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 35 (slika 14)

Spol: ženski

Starost: više od 55 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten tako da desna strana torza te cijeli donji dio kostura nalazi ispod južnog profila sonde. Ukop je primijećen na visini 128,68 m i ukopan je u zdravicu. Zapuna groba je u gornjem djelu identična sa SJ 004 (šljunak i pijesak) a u donjem je čini ilovača pomiješana sa šljunkom (vjerojatno zdravica pomiješana sa SJ 004 – 2,5 y 4/3 olive brown). Kostur je unutar sonde sačuvan u duljini od 70 cm. Položaj ruku se ne može sa sigurnošću ustanoviti no desna podlaktica je vjerojatno položena paralelno uz tijelo. Visina lubanje je 128,67 m, lijeve laktne kosti kod profila 128,6 m, a dno groba kod glave i kod profila je na 128,58 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 36 (slika 15)

Spol: muški

Starost: 20 do 25 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten u sjeveroistočnom uglu sonde, te se veći dio lubanje i potkoljenice nalaze izvan sonde. Grob visi prema jugozapadu tako da je ukop na sjevernoj strani primijećen na visini 128,58 m, a na južnoj strani groba na 128,46 m. Na sjeveru je ukopan u zdravicu, a desni dio groba leži na grobu 50. Upravo zbog te superpozicije nad drugim grobom je desna strana kostura propala nešto dublje u zemlju. Zapuna groba je žuto smeđa ilovača s primjesom šljunka (2,5 y 5/4 – light olive brown). Kostur je unutar sonde sačuvan u duljini od 114 cm. Lijeva podlaktica je položena na lijevi kuk, a desna se nalazi na zdjelici. Visina donje čeljusti je 128,5 m, trtične kosti 128,48 m, lijevog lakta 128,54 m, a desnog lakta 128,41 m. Dno kod glave je na 128,48 m, kod lijevog lakta 128,52 m, te kod desnog lakta na 128,38 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 38 (slika 16)

Spol: najvjerojatnije ženski

Starost: 25 do 35 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. Radi se o najstarijem grobu iz skupine grobova 38 do 42. Sačuvana je samo potkoljenica i stopalo. Sa sjeverne strane presjekao ga je grob 11 iz 2002. godine, s južne grob 39, a sa zapadne grob 40. Sačuvani dio kostura je duljine 44 cm. Grob leži na zapuni starijeg groba koji nije istraživan. Visina gležnja je 128,50 m, a dno je na 128,48 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 39 (slika 16)

Spol: dijete

Starost: 0,5 do 1 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. Kostur je sačuvan u duljini od 49 cm. Grob leži na zapuni starijeg groba koji nije istraživan. Sa zapadne strane ga je presjekao grob 40, a s južne grob 28. Lijeva podlaktica je ispružena uz tijelo. Visina ključne kosti je 128,48 m, zdjelice 128,47 m, a dna ukopa 128,44 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 40 (slika 16)

Spol: dijete

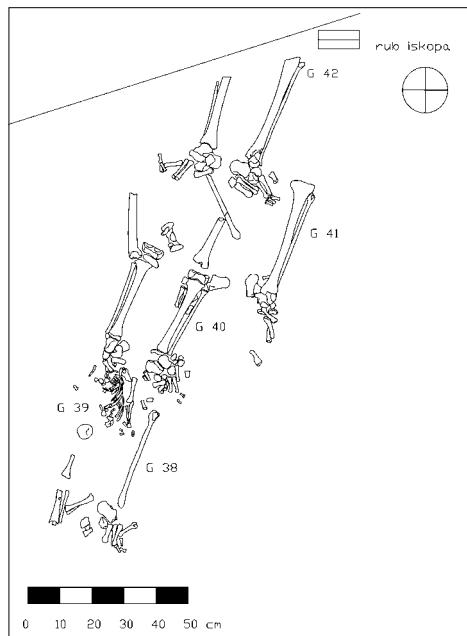
Starost: 8 do 9 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. Sačuvane su potkoljenice, stopala i dio desne bedrene kosti. Grob je svojim ukopom presjekao grobove 38 i 39, a lijevim koljenom je legao na desno stopalo groba 41. Sačuvani dio kostura je duljine 54 cm. Grob leži na zapuni starijeg groba koji nije istraživan. Visina desnog koljena je 128,52 m, lijevog koljena 128,46 m, desnog gležnja 128,51 m, te lijevog gležnja 128,49 m. Dno groba kod lijevog stopala je na visini 128,44 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 16. Grobovi 38 – 42

Grob 41 (slika 16)

Spol: najvjerojatnije ženski

Starost: 20 do 30 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. Sačuvane su samo potkoljenice i stopala. Desno stopalo se nalazi ispod lijevog koljena groba 40. Sa zapadne strane ga je presjekao grob 42. Sačuvani dio kostura je duljine 50 cm. Grob leži na zapuni starijeg groba koji nije istraživan. Visina lijevog koljena je 128,46 m, lijevog gležnja 128,45 m, a dna kod stopala 128,42 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 42 (slika 16)

Spol: najvjerojatnije ženski

Starost: 30 do 45 godina

Položaj: □ H 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. U sondi se nalaze samo potkoljenice i stopala. Ostatak kostura odlazi ispod zapadnog profila sonde. Svojim ukopom grob je presjekao grobove 40 i 41. Dio kostura pronađen u sondi je duljine 43 cm. Grob leži na zapuni starijeg groba koji nije istraživan. Visina lijeve goljenične kosti kod profila je 128,45 m, lijevog gležnja 128,44 m, a dno kod stopala se nalazi na visini 128,39 m, odnosno kod profila na 128,4 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 43 (slika 17)

Spol: nije moguće odrediti

Starost: 16 do 20 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: vjerojatno Z - I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. U sondi se nalazi samo jedno stopalo. Ostatak kostura odlazi ispod sjevernog profila sonde. Dio kostura u sondi je duljine 11 cm. Grob je ukopan u SJ 113. Visina stopala je 128,45 m, a dna kod stopala 128,42 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 44 (slika 17)

Spol: muški

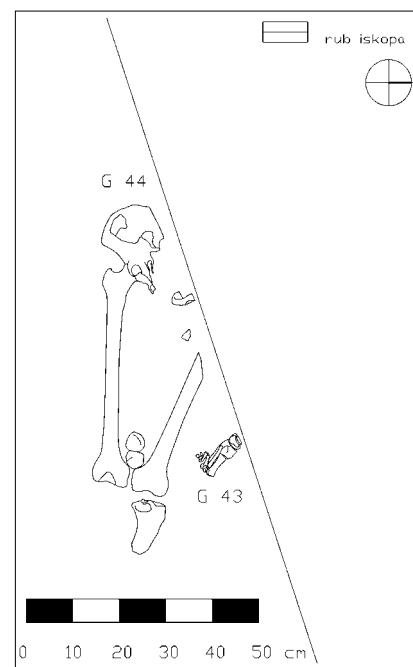
Starost: 40 do 50 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Ukop i zapuna nisu vidljivi. U sondi se nalaze desna zdjelična kost, bedrene kosti te dio lijeve potkoljenice. Ostatak kostura odlazi ispod zapadnog profila sonde, odnosno s istočne strane je presječen grobom 50. Duljina dijela kostura koji se nalazi u sondi je 70 cm. Grob leži na zdravici. Visina zdjelice je 128,39 m, lijevog koljena 128,36 m, a dna kod zdjelice i koljena 128,32 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 17. Grobovi 43 i 44

Grob 45 (slika 18)

Spol: muški

Starost: 35 do 45 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je ukopan u zdravici. Ukop je vidljiv na zapadnoj strani te djelu južne strane groba. Zamijećen je na visini 128,76 m u sjeverozapadnom uglu odnosno na visini od 128,69 m u jugozapadnom kutu groba. Od kostura je sačuvana samo desna nadlaktična kost te donja čeljust. Ostatak groba je presječen ukopom grobova 46 i 47. Visina nadlaktične kosti je 128,60 m, a dna ukopa 128,58 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Grob 46 (slika 18)

Spol: dijete

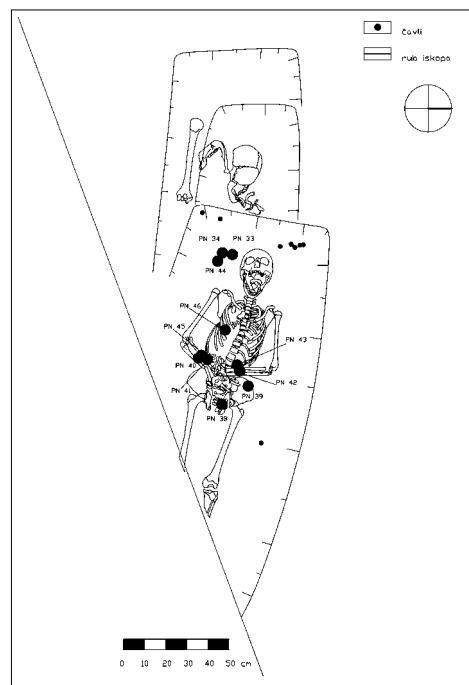
Starost: 12 do 14 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je ukopan u zdravici. Svojim ukopom presjekao je grob 45. Ukop je vidljiv na zapadnoj strani groba, a zabilježen je na visini 128,64 m na sjeverozapadnom uglu, odnosno na visini 128,58 m na jugozapadnom uglu groba. Zapuna groba je ista kao i kod groba 45 – mješavina zemlje, šljunka i pijeska s malom primjesom ciglica (2.5 y 4/4 olive brown). Od kostura je sačuvana samo lubanja, lijeva lopatica i nešto rebara. Ostatak groba je presječen ukopom groba 47. Grob leži na zdravici. Visina lubanje je 128,63 m, a dno ukopa je na 128,48 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 18. Grobovi 45, 46 i 47

Grob 47 (slika 18)

Spol: dijete

Starost: 14 do 15 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je ukopan u zdravici. Svojim ukopom presjekao je grobove 45 i 46. Ukop je vidljiv na sjevernoj, zapadnoj i djelu južne strane groba, a ostatak odlazi pod južni profil sonde. U sjeverozapadnom kutu groba ukop je zabilježen na visini 128,61 m, odnosno u sjeveristočnom kutu na visini 128,56 m. Zapuna groba je ista kao i kod grobova 45 i 46 – mješavina zemlje, šljunka i pijeska s malom primjesom ciglica (2.5 y 4/4 olive brown). Kostur najvjerojatnije ženskog djeteta je odlično sačuvan u dužini 115 cm, a dio kostura ispod koljena odlazi u južni profil sonde. Podlaktice su položene na trbuhi. Grob leži na zdravici. Visina lubanje je 128,53 m, trtične kosti 128,39 m, lijevog koljena 128,40 m, a dna ukopa 128,39 m kod glave, te 128,36 m kod stopala.

Nalazi: u ovom grobu je pronađeno najviše nalaza: parta (PN 33, PN 34, PN 44), pređica (PN 38), prsten (PN 39), brončane kopčice za odjeću (PN 40, PN 41, PN 42, PN 43), okrugli brončani predmet (PN 45), ukrasni predmet (PN 46) te čavli od lijesa (N 84). U zapuni između grobova 46 i 47 pronađeni su fragmenti keramike te čavli.

Grob 49 (slika 19)

Spol: dijete

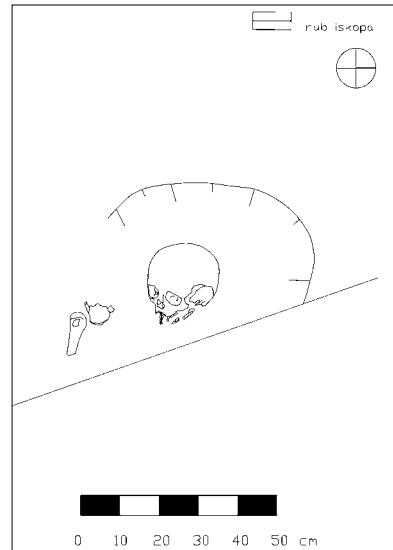
Starost: 7 do 8 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob se nalazi uz istočni profil sonde tako da je unutar istraživanog područja nađen samo zapadni rub ukopa groba, te lubanja i dio nadlaktične kosti. Grob je ukopan u zdravicu i zapunu groba 51. Ukop je zabilježen na visini 128,83 m sa sjeverne strane, odnosno na 128,6 m u jugozapadnom kutu groba. Grob leži manjim djelom na zdravici a većim na grobu 51. Visina lubanje je 128,71 m, a dno ukopa kod lubanje je na visini 128,52 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 19. Grob 49

Grob 50 (slika 20)

Spol: muški

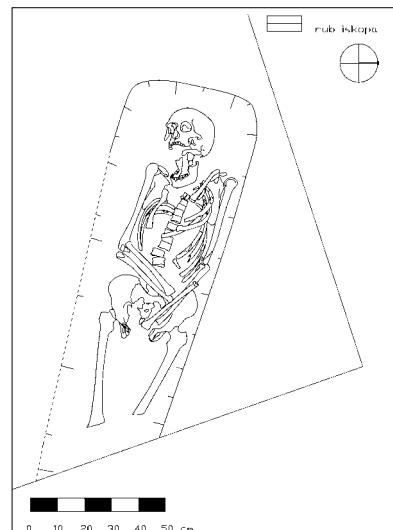
Starost: 45 do 50 godina

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob je smješten u sjeveroistočnom uglu sonde južno od groba 36, koji svojom desnom stranom leži na njemu. Istočni dio groba, odnosno potkoljenice nalaze se izvan sonde. Zapuna groba je kompaktna ilovača s malom primjesom šljunka (2.5 y 4/4 olive brown). Svojim ukopom je presjekao grob 44, te grob 52 koji se nalazi južno od njega. Ukopan je u zdravicu a ustanovljena visina početka ukopa je 128,32 m. Kostur je vrlo dobro sačuvan u duljini od 120 cm, unutar iskopa. Lijeva podlaktica je položena na zdjelicu, a desna na trbuš. Visina lubanje je 128,36 m, trtične kosti 128,3 m, a desnog koljena 128,41 m. Dno ukopa kod glave je na 128,22 m, kod zdjelice na 128,24 m, a kod desnog koljena na 128,28 m.

Nalazi: u zapuni groba je pronađena troska.

Slika 20. Grob 50

Grob 51⁸³

Spol:

Starost:

Položaj: □ I 10

Orijentacija: Z – I

Grob se nalazi uz istočni profil sonde južno od groba 49 koji djelomično leži na njemu. Unutar sonde nalazi se samo zapadni dio ukopa te manji dio lubanju. Grob je ukopan u zdravicu a ukop je zabilježen na visini 128,61 m. Lubanja leži na zdravici. Visina lubanje je 128,55 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

⁸³ Kako se samo manji dio groba nalazi unutar sonde on je samo djelomično istražen a antropološki materijal nije vađen iz profila nego je ostavljen za sljedeću sezonu istraživanja, tako da za ovaj grob nije provedena detaljna analiza.

Grob 52 (slika 21)

Spol: muški

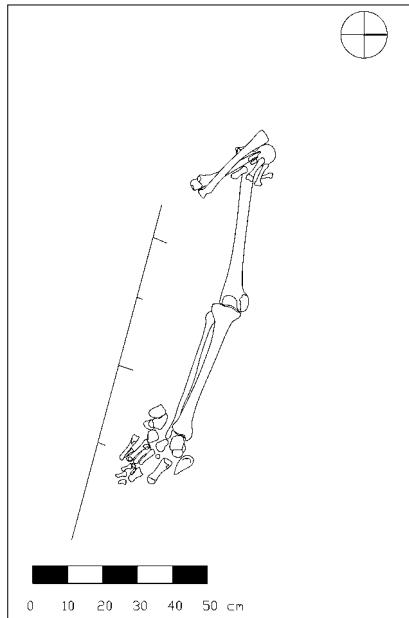
Starost: 35 do 45 godina

Položaj: □ I 10

Orientacija: Z – I

Grob je smješten južno od groba 50, koji ga je presjekao svojim ukopom. Osim grobom 50, presječen je i ukopom SJ 173. Ukop groba samo je djelomično vidljiv i to s južne strane, uz desnu nogu. Visina na kojoj je ukop zamijećen iznosi 128,38 m. Zapuna groba je ilovača pomiješana sa šljunkom (2.5 y 5/4 light olive brown). Kosti su sačuvane u dužini od 106 cm. Od kostura je sačuvana samo desna noge te desna podlaktica kojoj se ne može ustanoviti izvorni položaj. Visina glave bedrene kosti je 128,33 m, a stopala 128,35 m. Dno kod bedrene kosti je na 128,29 m, a kod stopala na 128,33 m.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 21. Grob 52

Grob 53 (slika 22)

Spol: dijete

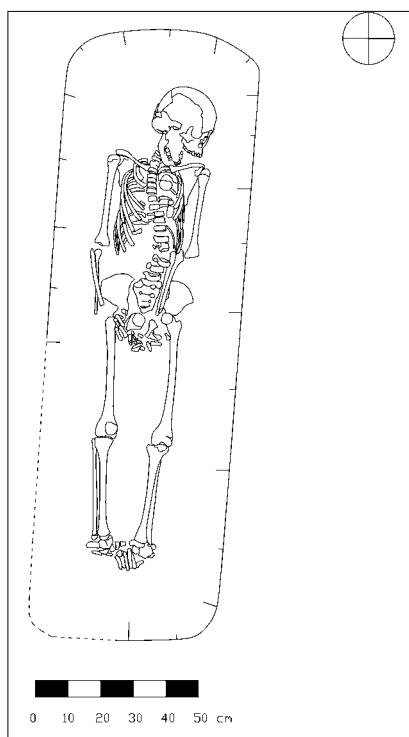
Starost: 12 do 14 godina

Položaj: □ I 10

Orientacija: Z – I

Ukop i zapuna groba su dobro vidljivi. Zapuna groba je mješavina zemlje i šljunka (2.5 y 4/4 olive brown), i sadrži dosta dislociranih kostiju. Ukop je na zapadnom djelu groba primijećen na visini 128,76 m, a na sjevernom na 128,54 m. S jugoistočne strane zapunu groba je presjekao grob 47. Grob je ukopan u zdravicu. Svojim ukopom presjekao je grob 37. Kostur mlađe osobe je odlično sačuvan u dužini 148 cm. Podlaktice su položene na zdjelicu. Visina lubanje je 128,47 m, trtične kosti 128,37 m, a lijevog stopala 128,35 m. Dno ukopa ustanovljeno je na visini 128,36 m kod glave, te na 128,32 m kod stopala.

Nalazi: u grobu nisu pronađeni nalazi.

Slika 22. Grob 53

Pokojnici su u grobove polagani ispruženi na leđa, orientacije zapad (glava) – istok (noge). Do sada nije pronađen niti jedan grob koji bi značajnije odstupao od te orientacije. Zbog relativno gustog pokopavanja te međusobnog presijecanja ukope grobova je bilo veoma teško prepoznati, osim u slučaju gdje su bili ukopani u zdravicu. Prisutnost kovanih čavala u pojedinim grobovima sugerira njihovo pokopavanje u drvenim ljesovima. Položaj podlaktica mogao se ustanoviti kod 23 od ukupno 49 novovjekovnih grobova. Najveći broj kostura ima podlaktice su ispružene uz tijelo. To je slučaj kod deset grobova (tri muška, tri ženska, četiri dječja). Šest pokojnika ima podlaktice položene na zdjelici (jedan muški, četiri ženska, jedan dječji grob), a dva na trbuhi (žena i dijete). Različiti položaj

lijeve i desne podlaktice zabilježen je kod pet pokojnika, i to kod tri muška i dva dječja groba. Kao što je vidljivo najveći broj pokojnika, bez obzira na spolne i dobne kriterije, ima podlaktice ispružene uz tijelo. Time se ovo groblje u potpunosti razlikuje od istovremenog groblja u Čazmi gdje su od ukupno 136 grobova, 62 pokojnika imala podlaktice savinute i paralelno postavljene jednu ispod druge na trbuhu, 34 ih je imalo prekrižene ruke iznad dlanova, devet je imalo sklopljene šake na zdjelici, dvoje sklopljene na srcu, četvero ispružene uz tijelo a kod ostalih se nije mogao ustanoviti položaj (Azinović Bebek, 2007: 43). Ova dva groblja razlikuju se i po količini pronađenih nalaza.⁸⁴ Nalazi su u Torčecu zabilježeni kod samo devet grobova (18,4%), i to kod četiri muška, četiri ženska i jednog dječjeg groba (najvjerojatnije ženskog djeteta). Kod muškaraca su pronađeni: prsten s okom, dvije pojanske kopče i krunica, kod žena: tri prstena i jedna pojaska kopča, te deset pari kopčica za odjeću, a u dječjem grobu koji je i najbogatiji na lokalitetu nađene su: parta, pojaska kopča, prsten, četiri brončane kopčice za odjeću, okrugli brončani predmet, te jedan ukrasni predmet. Zamjetan je nedostatak križića, svetačkih medaljica i krunica koje su vrlo česte na groblju u Čazmi, gdje su nalazi pronađeni u čak 76 (56%) od 136 grobova (Azinović Bebek, 2009: 272). Razlika u bogatstvu nalaza može se objasniti time da groblje u Čazmi pripada relativno velikom gradskom središtu, dok je groblje u Torčecu ipak malo seosko groblje.

MATERIJAL I METODE

Ljudski koštani materijal koji potječe s arheoloških iskopavanja nalazišta Torčec – Cirkvišće analiziran je u laboratoriju Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Za određivanje spola korištena je metoda temeljena na morfološkim razlikama koje su prisutne na kosturima muškaraca i žena, a u obzir su uzete razlike na svim kranijalnim i postkranijalnim elementima (Bass, 1995; Krogman i İşcan, 1986; Phenice, 1969; Sutherland i Suchey, 1991). Spol djece nije određivan.

Doživljena starost određena je na temelju: stupnja srastanja kranijalnih i maksilarnih šavova (Mann i Jantz, 1988; Meindl i Lovejoy, 1985), promjena na pubičnoj simfizi (Brooks i Suchey, 1990), promjena na aurikularnoj plohi crijevne kosti (Lovejoy et al., 1985), prisutnosti degenerativnih promjena na zglobnim plohama dugih kostiju i kralježaka (Pfeiffer, 1991) i istrošenosti griznih ploha zuba (Lovejoy, 1985). Starost dječjih kostura procijenjena je na temelju kronologije razvoja i rasta mlječnih i stalnih zuba, stupnja osifikacije kostiju i dužine dijafiza dugih kostiju (Bass, 1995; Fazekas i Kósa, 1978; Scheuer i Black, 2000). U svim analizama korišten je najveći mogući broj kriterija kako bi se anulirao efekt loše uščuvanosti nekih kostura. Starost dobro uščuvanih odraslih kostura dana je u rasponu od pet godina (npr. 21 do 25), loše uščuvanih odraslih kostura u rasponu od deset ili petnaest, dok je starost djece dana u rasponu od jedne do tri godine. Starosti veće od šezdeset godina nisu određivane, a sve osobe starije od šezdeset godina svrstane su u jednu skupinu nazvanu 60+.

Za analizirani uzorak iz Torčeca prezentiran je grafikon sa stopama smrtnosti čitave populacije. Stopa smrtnosti računa (dx) računa se uz pomoć sljedeće formule: $dx = Dx/\text{ukupan broj umrlih} \times 100$. Pri tome je broj umrlih (Dx) stvaran broj osoba koje su umrle tijekom razdoblja x , a postotak umrlih ili stopa smrtnosti (dx) je relativan broj osoba koje su umrle tijekom vremenskog raspona x , ili vrijednost Dx izražena kao postotak ukupnog broja u analiziranom uzorku.

⁸⁴ Nalazi pronađeni u istraživanju provedenom 2009. godine nalaze se na konzervaciji te se ovdje neće ulaziti u njihovu detaljnju tipološku analizu.

Svi kosturi analizirani su na moguću prisutnost slijedećih patoloških promjena: alveolarnih bolesti, karijesa, hipoplazije zubne cakline, *cibrae orbitaliae*, Schmorlovih defekata na kralješcima, osteoartritisa na kralješcima i glavnim zglobovima, nespecifičnih zaraznih bolesti (periorbitita), specifičnih zaraznih bolesti (treponematoza), metaboličkih bolesti (skorbuta) i koštanih trauma. Te patologije odabrane su iz sljedećih razloga: 1) sve navedene promjene mogu se relativno lako prepoznati makroskopskom analizom osteološkog materijala, i 2) kumulativno, navedene patologije daju dobar uvid u kvalitetu i uvjete života analizirane populacije. U nastavku teksta dan je kratak opis spomenutih patologija i objašnjen način na koji su evidentirane. Uz analizu eventualnih patoloških promjena provedeno je i mjerjenje sačuvanih dugih kostiju s namjerom rekonstrukcije prosječne visine odraslih osoba.

Alveolarne bolesti su za potrebe ovog rada definirane kao prisutnost periodontalnog ili periapikalnog apsesa ili pak zaživotni gubitak zuba. Alveolarni apses se javlja kada se bakterije iz kariozne lezije na zubu prošire u alveolu. Apses se morfološki prepoznaje po defektu na kosti koji nastaje kada gnojna tekućina iz apsesa napravi otvor za otjecanje u kost. Zahvaćeni zub obično odumire ili biva izvađen – prirodnim putem ili kirurški, dok se zubna alveola s vremenom remodelira (Šlaus, 2006). Zaživotni gubitak zuba je dijagnosticiran u slučaju progresivnog resorpcijskog uništenja alveole (Lukacs, 1989) i remodeliranja alveolarne kosti.

Zubni karijes zarazna je bolest koju karakterizira demineralizacija anorganskog dijela i uništenje organskog dijela zuba. Oboljenje je zarazno i prenosivo, a po svojoj je prirodi progresivno jer održavanje istih uvjeta koji su doveli do pojave karijesa u konačnici dovodi do potpunog uništenja zuba (Pindborg, 1970). Zubni karijes se na arheološkom materijalu lako prepoznaje po karakterističnim defektima koje stvara na kruni ili korijenu zuba. Prisutnost karijesa dijagnosticirana je makroskopski, pod jakim svjetлом, uz pomoć dentalne probe.

Hipoplazija zubne cakline (HZC) prepoznaje se kao makroskopski defekt na površini zubne cakline (Pindborg, 1970) i to najčešće pojavljuje kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba. Riječ je o subadultnom poremećaju koji nastaje uslijed akutnih, vremenski ograničenih stresova i najčešće se povezuje s gladovanjem, nedostatkom A, C i D vitamina, prisutnošću anemije i psihičkom i/ili fizičkom traumom (Goodman i Armelagos, 1985; Goodman i Rose, 1991; Goodman et al., 1980). HZC pouzdano je pokazatelj nespecifičnog stresa tijekom djetinjstva (od rođenja do po prilici 13. godine života, tj. u razdoblju stvaranja zubne cakline). Prema kriterijima koje su predložili Goodman i Rose (1990), u analizu su uključene samo one osobe kod kojih je dobro uščuvan barem jedan centralni sjekutić gornje čeljusti te barem jedan očnjak gornje i donje čeljusti. Podaci o učestalosti hipoplazije zubne cakline prikupljani su samo kod odraslih osoba.

Cibra orbitalia prepoznaje se kao porozna kost na gornjim svodovima orbita, a smatra se posljedicom anemije izazvane nedostatkom željeza koju uzrokuju neadekvatna prehrana, endemični parazitizam, nehidrijenski uvjeti života ili kronična gastrointestinalna oboljenja (Carlson et al., 1974; Hengen, 1971; Stuart-Macadam, 1985). Prisutnost *cibrae orbitaliae* procijenjena je kod onih osoba koje su imale potpuno uščuvanu barem jednu orbitu. Sve raspoložive lubanje analizirane su makroskopski, pod jakim svjetлом. Tijekom analize bilježeno je stanje u trenutku smrti (aktivno ili zaraslo) po kriterijima koje su predložili Mensforth et al. (1978) te Mittler i Van Gerven (1994).

Schmorlovi defekti morfološki se prepoznaju kao plitki, okrugli ili bubrežasti defekti, na superiornoj ili inferiornoj plohi trupa kralješka. Nastaju uslijed prolapsa intervertebralnog diska u tijelo kralješka, a prisutnost tih defekata obično se povezuje s jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice (Schmorl i Junghanns, 1971).

Osteoartritis (OA) je kroničan, progresivan proces koji karakterizira trošenje zglobne hrskavice koja se stanjuje do te mjere da na nekim područjima zglobova može potpuno nestati. Tada

dolazi do kontakta između koštanih elemenata koji čine zglob što izaziva kondenziranje ili skleroziranje subhondralne kosti, a na rubovima zglobova stvara se novo koštano tkivo – osteofit. Razvoju osteoartritisa najviše pridonose mehanički stres i fizička aktivnost (Hough i Sokoloff, 1989; McKeag, 1992). Osteoartritične promjene analizirane su samo na kosturima odraslih osoba. Kod analize OA na kralježnici u obzir su uzeti samo kralježci (vratni, prsni i slabinski) koji su imali potpuno uščuvani trup. OA na zglobovima dugih kostiju analiziran je na ramenu, laktu, kuku i koljenu. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno uščuvan ili ako su dva ili tri elementa imala više od 50% uščuvanih zglobnih ploha.

Zarazne bolesti u arheološkim su populacijama bile vodeći uzrok smrti, posebno tijekom najranijeg djetinjstva (Ortner, 2003). Većina zaraznih bolesti u arheološkim populacijama ima nespecifično porijeklo, što znači da su patološke promjene bile izazvane različitim mikroorganizmima čija etiologija nije poznata. Patološka promjena koja zahvaća vanjsku (periostalnu) površinu kosti zove se periostitis, a periostalne reakcije uzrokovane stafilokokima i streptokokima nastaju kao posljedica uzdignuća vanjskog fibroznog omotača periosta, do čega dolazi uslijed kompresije i širenja krvnih žila (Jaffe, 1972). Periostalne reakcije prouzročene zaraznim bolestima najčešće su generalizirane, destruktivne i bilateralne, za razliku od periostitisa prouzročenog traumama koji je u većini slučajeva lokaliziran, pojavljuje se na malim površinama i nije destruktivan (Ortner, 2003).

Treponematoze su skupina bakterijskih infekcija čiji je uzročnik bakterija iz roda *Treponema*. Danas se razlikuju četiri tipa treponematoza: venerični sifilis (stečeni ili kongenitalni), frambezija, pinta i endemični sifilis (bejel). Treponematoze se prenose seksualnim putem ili putem dodira sa zaraženim, a širi se preko otvorenih rana i osipa koje sadrže bakterije koje mogu proći kroz mukozne membrane genitalija, usta ili anusa, kao i drugih dijelova tijela na kojima je koža povrijeđena. Do otkrića penicilina treponematoze su bile smrtonosne, a u prošlosti su se najčešće liječile primjenom žive. Treponematoze ponajprije napadaju krvožilni i živčani sustav, a u trećem stadiju zahvaćaju kosti koje se nalaze najbliže površini kože (goljenične kosti, nosnu šupljinu i svod lubanje) u razdoblju od dvije do deset godina nakon zaraze (Ortner, 2003; Roberts i Manchester, 1995).

Skorbut je metabolička bolest izazvana nedostatkom vitamina C koji se nalazi u svježem voću i povrću. Ljudski organizam nema sposobnost sintetiziranja i pohranjivanja vitamina C pa je ovisan o stalnoj opskrbi kroz prehranu. Osoba koja ima skorbut je blijeda, depresivna i bez energije, kod težih slučajeva nastaju otvorene rane i gubitak zubi dok u najtežim slučajevima mogu oslabjeti kosti ali i doći do smrtnog slučaja. Na kostima odraslih skorbut se najčešće očituje kao osteoporoza, dok kod djece skorbut najčešće utječe na rast što se na kostima očituje kao povećane porozne epifize dugih kostiju i pojava periostitisa na lubanji (Waldron, 2009). Infantilni skorbut se javlja kada se u dječjem organizmu iscrpe rezerve vitamina C nakon rođenja, najčešće u životnoj dobi između šest mjeseci i dvije godine (Lewis, 2007).

Proučavanje traumatskih ozljeda kod pojedinaca kao i obrasca nastanka tih ozljeda u određenim populacijama može otkriti kako su pojedinci i društva komunicirali međusobno i na koji način je njihov stil života utjecao na zdravlje i smrtnost (Kilgore et al., 1997). Traume su za potrebe ovog rada definirane kao prijelomi (frakture) koji su posljedica djelovanja sile ili kontakta s oštrim ili tupotvrđim predmetima. Eventualna prisutnost trauma analizirana je na dugim kostima (ključne, nadlaktične, palčane, lakačne, bedrene, goljenične i lisne kosti) i glavi. Duge kosti su u obzir za analizu uzete samo ako su imale sačuvane dvije trećine dijafize, kao i superiorne i inferiore zglobne plohe. Glava je uključena u analizu samo ako su sve kosti svoda lubanje i lica bile uščuvane. Prisutnost trauma ustanovljena je makroskopskom analizom koja je obuhvala provjeru bilateralne asimetrije kostiju, angularnih deformiteta i prisutnosti koštanih kalusa.

Prosječna visina odraslih osoba s nalazišta Torčec – Cirkvišće izračunata je uz pomoć tzv. Trotter-Gleser tehnike (Trotter, 1970). Za računanje prosječne visine korištena je najveća dužina bedrenih i goljeničnih kostiju odraslih osoba, a iz uzorka su eliminirane fragmentirane kosti i kosti na kojima su bile prisutne jasne patološke promjene (npr. traume).

S obzirom na to da većina podataka dobivenih antropološkom analizom osteološkog uzorka iz Torčeca nema normalnu distribuciju, za određivanje statističke značajnosti razlika dobivenih rezultata korištene su neparametrijske metode. Razlike u prosječnim doživljenim starostima između muškaraca i žena testirane su pomoću neparametrijskog Kruskal-Wallis testa. Razlike u učestalosti pokazatelja subadultnog stresa, dentalnih patologija, zaraznih bolesti, trauma i pokazatelja fizičkog rada između djece i odraslih, između muškaraca i žena te između uzoraka testirane su pomoću χ^2 testa, a u slučajevima kada je to bilo potrebno korištena je Yatesova korekcija. Prilikom svih statističkih izračuna i testova korišten je statistički računalni program SPSS 14.0 for Windows.

REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE

Analizirani koštani uzorak s nalazišta Torčec – Cirkvišće sastoji se od 41 osobe (u obzir su uzeti samo kosturi kojima su se spol i starost mogli precizno odrediti) od kojih je 18 djece (43,9%), 9 žena (22,0%) i 14 muškarca (34,1%) (Tab. 1).

Prosječna doživljena starost odraslih osoba iznosi 39,7 godina ($sd=12,84$). Muškarci su u novovjekovnom Torčecu u prosjeku živjeli 9,5 godina dulje od žena (43,0 naprava 34,5 godina), što ne predstavlja statistički značajnu razliku zbog malog analiziranog uzorka. Više od polovice žena umire u dobi između 16. i 30. godine života, dok polovica muškaraca umire između 31. i 40. godine. Analiza smrtnosti po intervalima za čitav uzorak pokazuje da je najveća smrtnost prisutna između rođenja i prve godine života te oko 40. godine kada umire gotovo petina (po 19,5%) od ukupnog uzorka.

Učestalost alveolarnih bolesti i karijesa u Torčecu prikazana je u Tab. 2. Kod djece nije uočen niti jedan slučaj alveolarnih oboljenja dok kod odraslih osoba ta učestalost iznosi 25,7% s nešto većom učestalošću kod muškaraca u odnosu na žene (26,6% naprava 23,9%). Učestalost karijesa kod osoba mlađih od 15 godina iznosi svega 5,1%. Kod odraslih osoba učestalost karijesa je 15,2% s bitno većom učestalošću kod muškaraca u odnosu na žene (20,4% naprava 5,5%; $\chi^2=5,102$ $P=0,023$).

Tablica 1. Distribucija spola i starosti u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

Starost	v	Žene	Muškarci
0-0,9	8		
1-10	5		
11-15	5		
16-30		5	1
31-40		1	7
41-50		2	3
50+		1	3
Ukupno	18	9	14
Prosječna doživljena starost		$x = 34,5$	$x = 43,0$

Tablica 2. Učestalost dentalnih patologija u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

	Djeca		Žene		Muškarci	
	n ¹ /N ²	% ³	A/O	%	A/O	%
Alveolarne bolesti	0/232	0,0	22/92	23,9	49/184	26,6
Karijesi	11/214	5,1	3/55	5,5	21/103	20,4

¹ broj alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba

² broj pregledanih alveola

³ % od alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili zaživotnim gubitkom zuba

Tablica 3. Učestalost HZC u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

Zub	N ¹	NsHZC	%sHZC
Maksilarni S1 ²	5	2	40,0
Maksilarni O	7	6	85,7
Mandibularni O	7	6	85,7

¹N broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim ili više HZC; %sHZC = % od N s jednim ili više HZC

²S sjekutić; O = očnjak

Tablica 4. Učestalost cribra orbitaliae u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

Dob/spol	Criba orbitalia			Aktivne lezije	
	O1	A12	%	A23	% od A1
Djeca	10	6	60,0	1	16,7
Odrasli	8	3	37,5	0	0,0

¹ broj analiziranih čeonih kostiju

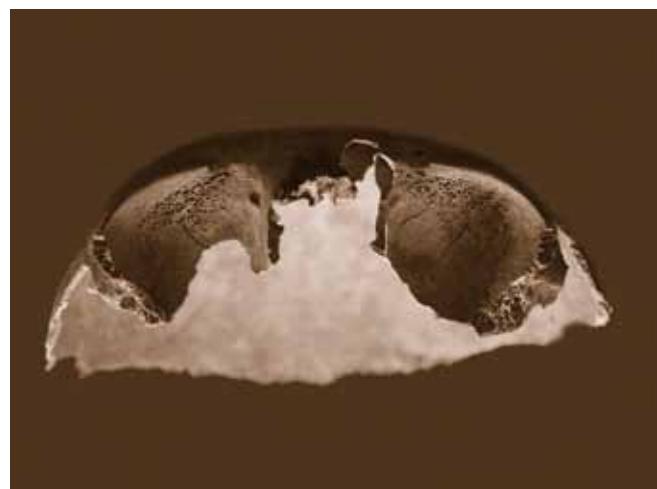
² broj čeonih kostiju gdje bar jedna orbita pokazuje znakove pojave cribra orbitaliae

³ broj čeonih kostiju gdje je cribra orbitalia aktivna u trenutku smrti

Ukupne učestalosti pokazatelja subadultnog stresa (hipoplazije zubne cakline i cribra orbitaliae) u uzorku iz Torčeca izrazito su visoke (Tab. 3 i 4). Ukupna učestalost HZC iznosi 73,7%: hipoplastični defekti podjednako su česti na očnjacima gornje i donje čeljusti (85,7%), dok se na centralnim sjekutićima gornje čeljusti javljaju nešto rjeđe (40,0%). Cribra orbitalia uočena je na 9 od 18 čeonih kostiju (50,0%) s barem jednom dobro uščuvanom orbitom. Kod djece učestalost cribra orbitaliae iznosi 60,0% (slika 23), a u jednom slučaju ta patološka promjena prisutna je u aktivnom stanju. Kod odraslih osoba učestalost cribra orbitaliae je 37,5%. Odrasle osobe iz Torčeca koje su bile zahvaćene ovim poremećajem u prosjeku su živjele 20 godina kraće u odnosu na osobe kod kojih cribra orbitalia nije zabilježena (26,2 naprava 46,4 godine).

Učestalost Schmorlovih defekata prikazana je u Tab. 5. Ukupna učestalost te patologije u Torčecu iznosi 28,3% s bitno većom učestalošću kod muškaraca u odnosu na žene (41,5% naprava 11,1%; $\chi^2=17,071$ P<0,001). I kod muškaraca i kod žena Schmorlovi defekti mnogo su češći na prsnim kralješcima u odnosu na slabinske.

Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima odraslih osoba iznosi 15,0%. Kada se usporedi učestalosti OA po spolu može se uočiti da su ukupne vrijednosti gotovo jednake (kod žena OA se javlja na 15,5%, a kod muškaraca na 14,7% kralježaka) (Tab. 6). Razlike između spolova prisutne su u distribuciji OA po kralježnim segmentima: kod žena je učestalost OA dvostruko veća na vratnim kralješcima dok

Slika 23. Umjerena zaraska cribra orbitalia. Grob 49, dijete starosti 7 do 8 godina (foto: V. Vryoubal)

Tablica 5. Učestalost Schmorlovih defekata u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

	Prsni		Slabinski		Ukupno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Žene	8/62	12,9	0/10	0,0	8/72	11,1
Muškarci	34/67	50,7	5/27	18,5	39/94	41,5

¹ broj kralježaka sa Schmorlovim defektom

² broj pregledanih kralježaka

je učestalost OA kod muškaraca izrazito veća na slabinskim kralješcima (kod žena na tom dijelu kralježnice OA uopće nije prisutan), no niti jedna razlika nije statistički značajna.

U uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće osteoartritis na glavnim zglobovima odraslih osoba prisutan je na 16,4% (12/71) analiziranih zglobova s većom učestalošću kod muškaraca u odnosu na žene (23,1% naprava 9,4%), ali ta razlika nije statistički značajna. Degenerativni OA kod najčešće se javlja na ramenu i kuku, te nešto rjeđe na laktu i ramenu (Tab. 7).

Periostitis je zabilježen je i kod djece i kod odraslih osoba: ukupna učestalost iznosi visokih 52% (13/25). Kod djece je uočen na gotovo svim analiziranim kosturima (91,7%), a čak osam slučajeva bio je aktivan u trenutku smrti (Tab. 8). Kod odraslih osoba periostitis je prisutan na 15,4% analiziranih kostura, a svi uočeni slučajevi su bili u zarašlom obliku u trenutku smrti.

Od specifičnih zaraznih bolesti u Torčecu je zabilježen mogući slučaj treponematoze na kosturu mlađeg muškarca iz groba 36. Kostur je parcijalno sačuvan a za analizu su bili dostupni dijelovi lubanje, trupa, obje ruke i desna natkoljenica. Na više kostiju makroskopskom analizom uočene su morfološke promjene koje odgovaraju pojavi treponematoze: 1) na zatilnoj kosti prisutan je blagi zarasli periostitis; 2) vretenasto zadebljanje prćeno blagim zaraslim periostitisom i pojavom dvije *cloace* uočeno je na desnoj ključnoj kosti; 3) na prsnoj kosti prisutan je blagi zarasli periostitis; 4) na distalnoj polovici lijeve palčane kosti prisutno je vretenasto zadebljanje i blagi zarasli periostitis te lezija nepravilnog oblika.

Učestalost trauma dugih kostiju kod odraslih osoba u Torčecu prikazana je u Tab. 9. Analizirani uzorak sastoji se od ukupno 159 dugih kostiju a traume su zabilježene na svega dvije kosti (1,3%). Frakture su prisutne na lijevoj lisnoj kosti starijeg muškarca pokopanog u grobu 1, te na desnoj bedrenoj kosti starijeg muškarca iz groba 4. Navedene frakture detaljnije su opisane kod Šlaus et al. (20043). Osim frakturna dugih kostiju u Torčecu je prisutna i jedna traume glave: riječ je o plitkoj zarasloj depresijskoj frakturi veličine 35x8 mm smještenoj na lijevoj tjemenoj kosti koja djeteta starog između 14 i 15 godina iz groba 47.

Mogući slučaj skorbuta (infantilni skorbut) uočen je na kosturu djeteta starog između pola i jedne godine iz groba 23. Patološke promjene konzistentne sa skorbutom prisutne su na slijede-

Tablica 6. Učestalost degenerativnog OA na kralješcima u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

	Vratni		Prsni		Slabinski		Ukupno	
	n ¹ /N ²	%	n/n	%	n/N	%	n/N	%
Žene	7/25	28,0	8/62	12,9	0/10	0,0	15/97	15,5
Muškarci	5/35	14,3	6/67	9,0	8/27	29,6	19/129	14,7

¹ broj kralježaka zahvaćenih osteoartritisom

² broj analiziranih kralježaka

Tablica 7. Učestalost degenerativnog OA na glavnim zglobovima u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	n ¹ /N ²	%	n/N	%	n/N	%	n/N	%
Žene	2/8	25,0	0/7	0,0	1/9	11,1	0/8	0,0
Muškarci	2/8	25,0	1/11	9,1	3/9	33,3	3/9	33,3

¹ broj zglobova s osteoartritisom

² ukupan broj analiziranih zglobova

Tablica 8. Učestalost periostitisa u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkvišće.

Spol	N ¹	n ²	%	A ³
Djeca	12	11	91,7	8
Odrasli	13	2	15,4	0

¹ broj dobro uščuvanih kostura

² broj dobro uščuvanih kostura koji pokazuju znakove periostitisa

³ broj dobro uščuvanih kostura gdje je periostitis aktivan u trenutku smrti

Tablica 9. Učestalost i distribucija trauma dugih kostiju u uzorku s nalazišta Torčec – Cirkviče.

Kosti	N ¹	n ²	%
Ključne kosti	18	0	0,0
Nadlaktične kosti	24	0	0,0
Palčane kosti	25	0	0,0
Lakatne kosti	21	0	0,0
Bedrene kosti	26	1	3,8
Potkoljenične kosti	23	0	0,0
Lisne kosti	22	1	4,5
Ukupno	159	2	1,3

¹ broj analiziranih kostiju

² broj kostiju s traumom

ćim kostima: 1) aktivni periostitis na glavi (čeona kost, obje tjemene kosti, obje sljepoočne kosti, zatiljna kost, obje jagodične kosti, gornja i donja čeljust; 2) naglašeni litički defekti na proksimalnim polovicama dijafiza obje nadlaktične kosti; 3) povećan spoj rebara i prsne kosti; 4) blagi porozitet na gornjoj udubini (*fossa supraspinata*) obje lopatice; 5) povećan hranidbeni otvor na posteriornoj strani desne lopatice; 6) povećana oba slušna otvora.

Uslijed parcijalne sačuvanosti većine dugih kostiju u uzorku iz Torčeca prosječne visine mogle su se rekonstruirati za samo četiri odrasle osobe: 1) žena iz groba 25 – 161,9 cm; 2) žena iz groba 26 – 158,8 cm; 3) muškarac iz groba 30 – 169,8 cm; 4) muškarac iz groba 52 – 172,9 cm.

RASPRAVA

Do danas su u Hrvatskoj provedena brojna arheološka istraživanja novovjekovnih nalazišta koja su rezultirala pronalaskom veće količine ljudskih koštanih ostataka. No, tim nalazima nije pridavana veća pozornost ponajprije zbog uvjerenja kako ljudske kosti iz recentnijih vremenskih razdoblja kao što je novi vijek ne mogu bitno pridonijeti znanju o životu naših predaka. To uvjerenje dovelo je do toga da su brojni kosturi nakon završetka arheoloških istraživanja ponovno zakopani, a da na njima nije provedena antropološka analiza te je na taj način izgubljena jedinstvena prilika da se odredi zdravstveni status i kvaliteta života pojedinih arheoloških populacija. Unatoč takvom stanju u posljednjih nekoliko godina objavljena je nekolicina bioarheoloških istraživanja novovjekovnih hrvatskih populacija (Novak et al., 2007, 2009; Šlaus, 2000, 2002; Šlaus i Novak, 2007).

Podravski dio Koprivničko – križevačke županije je u pogledu bioarheoloških istraživanja do danas bio pomalo zapostavljen pa se nadamo da će ovaj rad, iako po obimu i analiziranom uzorku relativno malen, biti tek početak sustavnih antropoloških analiza koje će nam dati preciznije informacije o uvjetima i kvaliteti života prijašnjih stanovnika tog područja te nam pobliže razjasniti s kakvima su se izazovima i problemima suočavali tijekom života.

Kako je do sada istražen samo manji dio novovjekovnog groblja ne možemo samo na temelju arheoloških podataka odrediti ukupan broj stanovnika Torčeca. Međutim na temelju povijesnih izvora vidljivo je da se od obnove sela sredinom 17. stoljeća broj stanovnika kontinuirano povećava te se procjenjuje da u Torčecu 1659. živi oko 320 stanovnika, 1680. oko 440, 1700. oko 455, 1733. godine oko 725, a 1771. oko 732 stanovnika. Do pada broja stanovnika dolazi sredinom osamdesetih godina 18. stoljeća, kao posljedica velike oskudice i gladi, pogotovo u razdoblju između 1782. i 1787. godine. Nakon tog vremena ponovo slijedi polagan oporavak i rast stanovništva do početka 19. stoljeća (Petrić, 2000b: 37-38). Nakon obnove sela sredinom 17. st. dolazi do povratka potomaka srednjovjekovnih stanovnika Torčeca, čemu u prilog ide i kontinuitet imena naselja, no osim njih u Torčec se doseljava novo stanovništvo, za koje se na temelju analize govora može pretpostaviti da dolazi iz Pokuplja (istočno od današnjeg Karlovca) ili eventualno iz Posavine (Turopolje, Moslavina). Dio stanovnika dolazi i iz Mađarske, Zagorja te Kranjske no nije sigurno jesu li to potomci stanovništva izbjeglog u sigurnije krajeve ili sasvim nova

populacija. Istovremeno s doseljavanjem postoje podaci i o odlasku iz Torčeca, npr. u nedaleko Virje (Petrić, 2000b: 44). Tu novonaseljenu populaciju iz Torčeca karakterizira izrazito visoka smrtnost djece koja čine gotovo polovicu analiziranog uzorka: najveća smrtnost djece prisutna je u najranijoj dobnoj kategoriji, tj. do prve godine života kada umire gotovo polovica djece iz Torčeca. Gledano iz današnje perspektive smrtnost djece u Torčecu doima se strahovito visokom, ali potrebno je imati na umu da predindustrijske populacije karakterizira nepoznavanje potencijalne opasnosti od bakterija i virusa, kao i odsutnost antibiotika što općenito rezultira visokom smrtnošću djece, posebice one najmlađe. U Hrvatskoj je gotovo identična situacija zabilježena na novovjekovnom nalazištu Koprivno – Kod križa smještenom u splitskom zaleđu gdje udio djece iznosi čak 58,9% (Novak et al., 2007). Kao i u Torčecu, i u Koprivnu je prisutna izrazito visoka smrtnost djece u najmlađoj dobnoj skupini što je najvjerojatnije posljedica više čimbenika kao što su neadekvatna ishrana, nehigijenski uvjeti tijekom poroda, prisutnost zaraznih bolesti i sl.

Tijekom novog vijeka muškarci iz Torčeca imali su dosta dulji životni vijek u odnosu na žene (gotovo deset godina), a osim kraćeg prosječnog životnog vijeka kod žena je zabilježena i povećana smrtnost između 16 i 30 godine. Povećana smrtnost žena tijekom tog razdoblja često se susreće u arheološkim populacijama (npr. Acsádi i Nemeskéri, 1970; Novak et al., 2007). Neki autori (npr. Acsádi i Nemeskéri, 1970) taj odnos objašnjavaju povećanim rizicima kojima su žene izložene zbog predporodiljnih i poslijeporodiljnih komplikacija kao što su toksemija, prerano pucanje membrana, hemoragija, poremećaji krvnog tlaka i puerperalna sepsa što je sukladno istraživanjima koja su proveli Arriaza et al. (1988), Dobbie (1982) i Eccles (1982) koja ukazuju da je puerperalna infekcija prouzročena nepravilnim i nehigijenskim porodom glavni uzročnik povećane smrtnosti rodilja u predindustrijskim populacijama u toj dobnoj skupini. To nam potvrđuju i podaci za nedaleko Virje gdje je od 1748. do 1857. godine prilikom poroda umrlo 65 žena. Velika većina, odnosno njih 40 bilo je u dobi od 20 do 34 godine (Krivošić, 1986: 132).

Brojna istraživanja (npr. Frayer, 1984; Larsen et al., 1991) pokazala su da su niske učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti karakteristične za skupine čija se prehrana temeljila na konzumiraju mesa. Visoke učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti karakteristične su, pak, za skupine koje u prehrani primarno ovise o različitim žitaricama kao što su pšenica, ječam, raž ili kukuruz. Razlog povećane učestalosti karijesa u takvim populacijama je u većem udjelu ugljikohidrata u prehrani: škrob i šećer koji se nalaze u žitu, kukuruzu i drugim kulturama koje su uzgajane na arheološkim nalazištima odgovorni su za više od pola ukupnih kalorija u prehrani predindustrijskih poljoprivrednih populacija (Guthrie, 1979). Za razliku od toga, prehrana koja je bazirana na lovu sadrži mnogo manje šećera i mnogo više bjelančevina, što smanjuje učestalost karijesa jer sadrži bitno manje ugljikohidrata, povisuje pH vrijednost sline i kraće se vrijeme zadržava u ustima. U tom kontekstu, velika učestalost alveolarnih bolesti kod odraslih osoba u Torčecu snažno sugerira da se prehrana novovjekovnih stanovnika Torčeca temeljila uglavnom na poljoprivrednim proizvodima (žitaricama) koje su bogate ugljikohidratima. Tome u prilog idu podaci o uzgoju pšenice, zobi, ječma, heljde, prosa na širem koprivničkom području i u Torčecu (Petrić, 2000b: 75; Petrić, 2005b: 105), te postojanje mlina koji se u Torčecu na rijeci Rasinji (danasa potok Gliboki) spominje već 1353. godine (Kolar-Dimitrijević i Wagner, 2007: 97). Mlin za mljevenje žitarica spominje se u Torčecu i 1775. godine (Januška, 2000: 192). Izrazito velika učestalost alveolarnih bolesti u Torčecu također sugerira nisku razinu oralne higijene. Prema Hillsonu (1996) neadekvatna oralna higijena je glavni uzročnik alveolarnih bolesti jer upala zubnog mesa (gingivitis) koja nastaje kao rezultat bakterijskog plaka (zubnih naslaga) dovodi do resorpcije alveolarne kosti i ispadanja zuba.

Hipoplazija zubne cakline u Torčecu zabilježena je na gotovo tri četvrtine analiziranih zuba. Slične učestalosti zabilježene su na još nekim hrvatskim kasnosrednjovjekovnim i novovjekov-

nim nalazištima kao što su Dugopolje (Novak i Šlaus, 2007.), Koprivno (Novak et al., 2007), Kamengrad (Šlaus, 2002) itd. Tako visoke učestalosti HZC karakteristične su za zajednice koje žive sjedilačkim životom i prehranu temelje na poljoprivredi, a uzorak iz Torčeca tipičan je predstavnik takvih populacija. Naime, brojna su istraživanja (npr. Goodman et al., 1980; Wood, 1996) pokazala da do naglog povećanja učestalosti tog poremećaja dolazi prilikom prijelaza s lovačko-sakupljačke privrede na ekonomiju koja se temelji na poljoprivredi. Vjeruje se da su sjedilački način života, promjene u načinu ishrane i nagli porast stanovništva doveli do značajnog povećanja količine stresa koji se očituje u povećanju učestalosti hipoplastičnih defekata (Cohen i Armeragos, 1984). Također, velika učestalost hipoplazije Zubne cakline u Torčecu sugerira da je veliki dio analizirane populacije doživjelo snažan metabolički stres tijekom djetinjstva, moguće tijekom razdoblja dojenja. Naime, neki autori uočili su da se u sjedilačkim populacijama najviše hipoplastičnih defekata stvara između prve i treće godine života, tj. u razdoblju prelaska s ishrane sterilnim majčinim mlijekom na prehranu bogatu mikroorganizmima (npr. Goodman, 1988; Lanphear, 1990). Velika učestalost HZC u Torčecu mogla bi također biti i posljedica loših higijenskih i sanitarnih uvjeta u tom području tijekom novog vijeka.

Cribra orbitalia je danas gotovo svugdje prihvaćena kao osjetljiv i pouzdan osteološki pokazatelj subadultne anemije uzrokovane nedostatkom željeza koja se razvila zbog neadekvatne prehrane, endemičnog parazitizma, nehigijenskih uvjeta života ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja (Goodman i Martin, 2002; Larsen, 1997; Mittler i Van Gerven, 1994). *Cribra orbitalia* je u Torčecu prisutna na polovici analiziranih čeonih kostiju, a inače se na drugim kronološki bliskim arheološkim nalazištima u Hrvatskoj ta učestalost kreće između 15% i 40% (npr. Šlaus, 2000, 2002; Novak i Šlaus, 2007; Novak et al., 2007). Ti podaci sugeriraju da je anemija tijekom kasnog srednjeg vijeka i novog vijeka bila široko rasprostranjena na čitavom hrvatskom području, neovisno o ekološkom, socijalnom i gospodarskom okruženju. U Torčecu su uzročnici *cribra orbitaliae* (prvenstveno anemija izazvana nedostatkom željeza) bitno utjecali na prosječni životni vijek: razlika u prosječnoj doživljenoj starosti između osoba kod kojih *cribra orbitalia* nije prisutna i osoba kod kojih je ova patološka promjena prisutna iznosi dvadeset godina. No, zbog vrlo malog analiziranog uzorka koji je podložan statističkim varijacijama u ovom trenutku nije moguće sa sigurnošću potvrditi tu pretpostavku. U Hrvatskoj su sličnu situaciju (s bitno manjim razlikama) uočili Novak i Šlaus (2007) u kasnosrednjovjekovnom uzorku iz Dugopolja i Novak (2008a) u novovjekovnoj populaciji iz Koprivna. Navedene razlike najvjerojatnije su rezultat nedostatka željeza što može imati negativne posljedice na zdravlje pojedinca. Neadekvatna količina željeza u organizmu pojedinca može djelovati na spoznavanje i ponašanje (Pollitt, 1987; Taras, 2005), radnu sposobnost koja je bitno smanjena kod anemičnih osoba (Lozoff, 1989; Scrimshaw, 1991), te otpornost na bolesti koja je bitno smanjena zbog negativnog utjecaja anemije na imunitet (Bhaskaram, 1988; Dallman, 1987). Tome u prilog ide i češća pojava zaraznih bolesti kod anemičnih osoba koju su uočili Basta et al. (1979). Osim kao patološke promjene na koštanom materijalu periode gladi u Torčecu možemo pratiti i kroz povjesne izvore. Iako se oni odnose na nešto mlađi period možemo povući određene paralele. Tako se u drugoj polovici 18. st. te prvoj četvrtini 19. st. javljaju na širem području Torčeca i Drnja česte epizode gladi, pa je sva imovina kapele u Torčecu prije 1787. godine podijeljena stanovništvu za kupnju hrane (Petrić, 2000b: 84-85). Kako se klimatski i gospodarski uvjeti nisu značajno promijenili možemo pretpostaviti da su se takve epizode velike gladi javljale i ranije u 17. i početkom 18. st. To nam posredno potvrđuje i podatak da je 1655. godine na Hrvatskom saboru u Varaždinu donijeta instrukcija popisivačima poreza da imaju obzirniji postupak prema naseljima koja su izvrgnuta poplavama kao što je Torčec (Petrić, 2000b: 75). Očito su poplave u 17. stoljeću bile česte te su uništavale poljoprivrednu proizvodnju koja je bila glavni izvor prehrabnenih proizvoda. Mean-

driranjem i regulacijom Drave Torčec se nakon 1710. godine ne nalazi više na njenoj samoj obali (Petrić, 2004: 65; Petrić, 2005a: 107-108) pa se smanjuje opasnost od katastrofalnih poplava kakve su krajem 18. i početkom 19. st. zabilježene u Drnju i Botovu gdje uništavaju poljoprivredne kulture, pa čak i mostove i kuće (Petrić, 2000b: 83).

Patološke promjene koje se najčešće vežu uz fizičku aktivnost kao što su Schmorlovi defekti na kralješima prisutne su i u Torčecu. Ukupna učestalost Schmorlovih defekata (28,3%) u Torčecu odgovara podacima koji su uočeni u brojnim arheološkim populacijama u Hrvatskoj gdje se učestalost te patologije kreće od 10% do 35% (npr. Novak et al., 2007; Šlaus, 2000, 2002, 2006). Statistički značajno veća učestalost Schmorlovih defekata kod muškaraca snažno sugerira podjelu poslova baziranu na spolu, pri kojoj su muškarci obavljali teže fizičke poslove što odgovara podacima prema kojima su svi teži poslovi oko kuće i u polju pripadali muškarcima (Kovač, 2000).

Učestalost degenerativnost osteoartritisa na kralješima između spolova je vrlo slična, no razlika je prisutna u distribuciji po kralježnim segmentima. Žene iz Torčeca iskazuju dvostruko veću učestalost OA na vratnim kralješima od muškaraca dok je kod muškaraca prisutna mnogo veća učestalost OA na slabinskim kralješima. Bitno veću učestalost OA na vratnim kralješima kod žena u arheološkim populacijama uočili su Lovell (1994) i Bridges (1994), i te razlike pokušali su objasniti činjenicom da su žene nosile teške terete na glavi uz pomoć remena izrađenog od organskog materijala koji se obavio oko glave. Vrlo sličan proces zabilježen je u pojedinim područjima Hrvatske gdje su žene nosile terete na glavi (posuda s vodom, košara s hranom i sl.) obično koristeći platneni podmetač ili mali krpeni kolut ispunjen vunom. Taj predmet se u Dalmaciji (Vis, Ist, Vrgada) nazivao *spara* (Vinja, 2003), u kontinentalnoj Hrvatskoj (Kutina, Križevci, Zaprešić, Marija Bistrica) *podvitek* ili *podsvitek* (Moslavac, 2005; Opačić, 2009). Da li je i u Torčecu postojao sličan običaj da žene nose teret na glavi u ovom se trenutku ne može sa sigurnošću tvrditi, ali raspored degenerativnog OA na kralježnici svakako upućuje na tu mogućnost. Možda će neka buduća multidisciplinarna istraživanja (suradnja arheologa, etnologa, povjesničara i antropologa) pobliže rasvijetliti te, u ovom trenutku još nepoznate, aspekte života u novovjekovnom Torčecu.

Svaki drugi dobro uščuvani kostur iz Torčeca pokazuje prisutnost zaraznih bolesti koje se očituju kao pojava periostitisa. Pojava nespecifičnih zaraznih bolesti često se povezuje s anemijom uzrokovanim nedostatkom željeza, koja je rezultat neadekvatne ishrane i parazitizma (Stuart-Macadam, 1992) što svakako odgovara i učestalosti *cribrae orbitaliae* u Torčecu. No, prisutnost generaliziranog aktivnog periostitisa na kosturima djece i odraslih iz Torčeca mogla bi također sugerirati širu prisutnost sistemskih bakterijskih infekcija na tom nalazištu tijekom novog vijeka što odgovara povijesnim izvorima koji spominju epidemije zaraznih bolesti (kuge) na tom području. Prva poznata epidemija kuge na prostoru koprivničke Podravine zabilježena je sredinom 16. stoljeća kada se proširila iz područja Osmanskog Carstva. Od sredine 17. do sredine 18. stoljeća kuga se javlja tri puta: prva epidemija je izbila 1647., a druga se epidemija u okolici Koprivnice i dijelovima križevačke krajine javlja 1682. zbog čega je Hrvatsko-slavonski sabor donio odredbe o stražama protiv širenja kuge. Kuga se ponovno pojavljuje krajem prvog i početkom drugog desetljeća 18. stoljeća, a 1712. godine Karlo VI upućuje Hrvatskom saboru nalog da se karantena protiv kuge uredi u Drnju (svega nekoliko kilometara udaljenom od Torčeca). U kolovozu 1713. godine mjera obrane protiv bolesti poduzete su i u samom Torčecu (Petrić, 2005b: 51-52).

Do danas je u hrvatskoj bioarheologiji objavljeno tek nekoliko potencijalnih slučajeva sifilisa: Koprivno – Kod križa (Novak, 2004), Crkvari – Sv. Lovro (Šlaus i Novak, 2007) i Zadar – Relja (Novak, 2008b). Prvi pisani izvori o treponematozama u Hrvatskoj potječu iz sredine 16. st. iz

Dubrovnika, gdje je u to vrijeme boravio Lusitanus Amatus, jedan od najvećih liječnika svoga vremena, u čijim su zapisima opisani slučajevi sifilisa koje je liječio (Glesinger, 1940; Grmek, 1955), dok za kontinentalnu Hrvatsku prve podatke donosi Thaller (1927) koji spominje varaždinskog liječnika Mihajla Hinterholzera koji je oko 1750. liječio ženu oboljelu od veneričnog sifilisa. Povijest treponematoza u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom i nakon turske vladavine zbog potpune je odsutnosti pisanih izvora za sada nepoznata. No, s obzirom na neposrednu blizinu Mađarske, postoji mogućnost da je sifilis prenesen iz tih prostora. Naime, u radu o pojavi kon genitalnog sifilisa u središnjoj Mađarskoj koji se datira u početak 17. st., Ferencz i Józsa (1990) napominju da su sifilis u Mađarsku masovno donijeli španjolski plaćenici Karla V., kojih je tijekom 16. i 17. st. na tom području bilo na tisuće. Ti podaci sugeriraju da je sifilis u sjevernu Hrvatsku tijekom 16. i 17. st. prenesen iz Mađarske gdje su ga donijeli španjolski vojnici. S tom prepostavkom konzistentan je i vjerojatni slučaj veneričnog sifilisa na nalazištu Crkvari kraj Orahovice koji se datira od druge polovice 15. do prve polovice 17. stoljeća, a nalazi se u neposrednoj blizini mađarske granice (Šlaus i Novak, 2007). No, s obzirom da današnje stanje istraženosti te problematike niti izbliza nije zadovoljavajuće potrebna su dodatna istraživanja, kako u arhivima tako i na osteološkom materijalu, kako bi se ovdje iznesene prepostavke mogle potvrditi ili opovrgnuti.

Nesposobnost ljudskog organizma da sintetizira i pohranjuje vitamin C najčešće se tijekom povijesti manifestirao na dugim pomorskim putovanjima, tijekom razdoblja gladi i u okolnostima kada je opskrba svježim voćem i povrćem bila neadekvatna. To je u prošlosti bio slučaj u trenucima kada su zalihe pohranjenog povrća tijekom zime bile potrošene a prije nego što je svježe povrće pobrano (Waldron, 2009). Infantilni skorbut najčešće se veže se uz pothranjenost i pojavu anemije (Lewis, 2007) što ga čini pouzdanim pokazateljem kvalitete života u određenoj zajednici. Prisutnost infantilnog skorbuta u novovjekovnom Torčecu konzistentna je s visokom učestalošću pokazatelja subadultnog stresa i nespecifičnih zaraznih bolesti na tom nalazištu što sugerira dosta neadekvatnu sanitarnu razinu i loše životne uvjete.

U pokušaju da se jasnije odrede uzroci nastanka trauma nastojalo se odvojiti traume koje su mogle nastati kao posljedica nesretnih slučajeva od trauma koje su nastale kao rezultat namjernog nasilja. Populacije u kojima je, iz bilo kojeg razloga, rizik namjernog nasilja visok imaju velike učestalosti trauma glave, vrata i gornjih ekstremiteta a male učestalosti trauma donjih ekstremiteta (npr. Jurmain, 2001; Smith, 1996). Obrnuta situacija prisutna je u populacijama u kojima su traume uglavnom posljedica nesretnih slučajeva – u tim populacijama evidentirane su velike učestalosti trauma donjih ekstremiteta i vrlo male učestalosti trauma glave i gornjih ekstremiteta (Kilgore et al., 1997). Učestalost i distribucija trauma u novovjekovnom uzorku iz Torčeca sukladna je pretpostavci o nesretnom slučaju kao uzročniku većine zabilježenih fraktura. Naime, u Torčecu su traume zabilježene samo na donjim ekstremitetima (jedna frakturna bedrene kosti i jedna frakturna lisna kosti) uz jednu traumu glave. Traume lisnih kostiju, kao ova iz Torčeca, česte su u modernim populacijama i najčešće se povezuju s nesretnim slučajevima (padom) (Ortner, 2003; Russell et al., 1991), dok se frakture bedrenih kostiju također povezuju s nesretnim slučajevima kao što je pad s konja (Gregg i Gregg, 1987). U modernim populacijama uočeno je da frakturnu dijafize kosti noge također može izazvati i udarac od strane krupnog goveda (Busch et al., 1986) što je vrlo izgledna opcija s obzirom na činjenicu da je jedno od najvažnijih zanimanja stanovnika Torčeca tijekom novog vijeka uz poljoprivredu bilo i stočarstvo. Analizirani uzorak karakterizira relativno mala učestalost frakturnih dugih kostiju i glave te potpuno odsustvo perimortalnih trauma što je konzistentno sa sustavom u kojemu su frakture uglavnom rezultat nesretnih slučajeva te sa zajednicama u kojima je stupanj fizičkog rizika nizak i u kojima su epizode međuljudskog nasilja rijetke.

ZAKLJUČAK

Rezultati antropološke analize sugeriraju da život u Torčecu tijekom novog vijeka nije bio nimalo lagan. Velika učestalost alveolarnih bolesti i zubnog karijesa upućuju na dosta lošu i nekvalitetnu prehranu temeljenu na žitaricama, ali i vrlo nisku razinu oralne higijene. Visoka smrtnost djece, te prisutnost anemije i brojnih zaraznih bolesti nastalih ponajprije kao rezultat komplikacija tijekom poroda, neadekvatne prehrane i loših higijenskih uvjeta svjedoče o stalnoj borbi većine Torčanaca za preživljavanjem. Uz to, brojne patološke promjene na zglobovima i kralježnicima sugeriraju da su stanovnici ovog kraja morali ulagati izrazito velike količine fizičkog napora kako bi osigurali uvjete neophodne za život što je vrlo nepovoljno djelovalo na njihovo zdravstveno stanje. Analiza koštanih trauma upućuje na nesretni slučaj kao najčešći uzrok nastanka frakturna ali i sugerira da je postojao dosta veliki rizik od ozljeda tijekom rada s krupnim domaćim životinjama što je karakteristično za seoske zajednice u predindustrijskom razdoblju.

Iako je koštani uzorak analiziran u ovom radu još uvijek premalen kako bi se iz njega izvlačili relevantni zaključci, rezultati istraživanja otkrili su nove, dosad nepoznate, pojedinosti o načinu i kvaliteti života stanovnika Torčeca tijekom ranog novog vijeka. Nadajmo se da će u bliskoj budućnosti multidisciplinarna istraživanja kao što je ovo postati uobičajena te da će suradnja znanstvenika iz raznih grana (povjesničari, etnolozi, arheolozi, antropolozi i dr.) postati mnogo učestalija kako bi se što bolje razjasnili do sada nepoznati aspekti života naših predaka.

LITERATURA

- Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970, *History of human life span and mortality*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Arriaza, B., Allison, M., Gerstzen, E. 1988, Maternal mortality in Pre-Columbian Indians of Arica, Chile, *American Journal of Physical Anthropology* 77, 35-41.
- Azinović Bebek, A. 2007, Župna crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi, neobjavljeni magistarski rad.
- Azinović Bebek, A. 2009, Krževi u novovjekovnim grobovima župne crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi / Kreuze in den neuzeitlichen Gräbern der Pfarrkirche der hl. Maria Magdalena in Čazma, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26, Zagreb, 271-290.
- Bass, W. M. 1995, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Columbia, Missouri Archaeological Society.
- Basta, S. S., Karyadi, D., Scrimshaw, N. S. 1979, Iron deficiency anemia and the productivity of adult males in Indonesia, *American Journal of Clinical Nutrition* 32, 916-925.
- Bhaskaram, P. 1988, Immunology of iron-deficient subjects, in: *Nutrition and immunology*, New York, Alan R. Liss, 149-168.
- Bridges, P. S. 1994, Vertebral arthritis and physical activities in the prehistoric southeastern United States, *American Journal of Physical Anthropology* 93, 83-93.
- Brooks, S., Suchey, J. M. 1990, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution* 5, 227-238.
- Busch, H. Jr., Cogbill, T., Landercasper, J., Landercasper, B. 1986, Blunt bovine and equine trauma, *Journal of Trauma* 26, 559-560.
- Buturac, J. 1984, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, knjiga 59, 43-108.
- Carlson, D. S., Armelagos, G. J., Van Gerven, D. P. 1974, Factors influencing the etiology of cribra orbitalia in prehistoric Nubia, *Journal of Human Evolution* 3, 405-410.
- Cohen, M. N., Armelagos, G. J. 1984, Editor's Summation, in: *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, Orlando, Academic Press, 585-601.
- Dallman, P. 1987, Iron deficiency and the immune response, *American Journal of Clinical Nutrition* 46, 329-334.
- Dobbie, B. M. W. 1982, An attempt to estimate the true rate of maternal mortality, sixteenth to eighteenth centuries, *Medical History* 26, 79-90.

- Eccles, A. 1982, *Obstetrics and gynaecology in Tudor and Stuart England*, Kent, Kent State University Press.
- Fazekas, I. G., Kósa, F. 1978, *Forensic fetal osteology*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferencz, M., Józsa, L., 1990, Congenital syphilis on a medieval skeleton, *Annales historico-naturales Musei Nationalis Hungarici* 82, Budapest, 227-233.
- Frayer, D. W. 1984, Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages, *Anthropologiai Közlemenek* 28, 47-54.
- Hough, A. J., Sokoloff, L. 1989, Pathology of osteoarthritis, in: *Arthritis and Allied Conditions*, Philadelphia, Lea and Febiger, 1571-1594.
- Glesinger, L. 1940, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558): prilog dubrovačkoj medicinskoj i kulturnoj historiji*, Zagreb – Beograd, Naklada biblioteke jevrejskog narodnog kalendarja.
- Goodman, A. H. 1988, The chronology of enamel hypoplasias in industrial population: A reappraisal of Sarnat and Schour (1941, 1942), *Human Biology* 60, 781-791.
- Goodman, A. H., Armelagos, G. J., Rose, J. C. 1980, Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *Human Biology* 52, 515-528.
- Goodman, A. H., Armelagos, G. J. 1985, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 479-493.
- Goodman, A. H., Rose, J. C. 1991, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in: *Advances in dental anthropology*, New York, Wiley-Liss, 279-294.
- Goodman, A. H., Rose, J. C. 1990, Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures, *Yearbook of Physical Anthropology* 33, 59-110.
- Goodman, A. S., Martin, D. L. 2002, Reconstructing health profiles from skeletal remains, in: *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, New York, Cambridge University Press, 11-60.
- Gregg, J. B., Gregg, P. S. 1987, *Dry Bones: Dakota Territory Reflected*, Sioux Falls, Sioux Printing Co.
- Grmek, M. D. 1955, *Hrvatska medicinska bibliografija*, knjiga I, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Guthrie, H. A. 1979, *Introduction to Nutrition*, St. Louis, C. V. Mosby.
- Hengen, O. P. 1971, Cribral orbitalia. Pathogenesis and probable etiology, *Homo* 22, 57-75.
- Hillson, S. 1996, *Dental Anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jaffe, H. L. 1972, *Metabolic, degenerative, and inflammatory diseases of bones and joints*, Philadelphia, Lea and Febiger.
- Januška, B. 2000, Torčanski mlinovi na potoku Gliboki od žrvnja do mlinskog kamena, in: *Torčec. Povijest Torčeca, Torčec*, 189-196.
- Jurmain, R. 2001, Paleoepidemiological patterns of trauma in a prehistoric population from central California, *American Journal of Physical Anthropology* 115, 13-23.
- Kilgore, L., Jurmain, R., Van Gerven, D. 1997, Palaeoepidemiological Patterns of Trauma in a Medieval Nubian Skeletal Population, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 103-114.
- Kolar, S. 1976, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 103-116.
- Kolar-Dimitrijević, M., Wagner, E. 2007, Vodenice u Hrvatskoj (18.-20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeke/potoka, *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol III, Zagreb-Samobor, 83-120.
- Kovač, A. 2000, Gospodarstvo Torčeca – nekad i danas in: *Torčec. Povijest Torčeca, Torčec*, 165-188.
- Krivošić, S. 1986, Virje. Iz demografske povijesti đurđevačko-krajiške regimente, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 115-134.
- Krogman, W. M., Iscan, M. Y. 1986, *The human skeleton in forensic medicine*, Springfield, C. C. Thomas.
- Krznar, S. 2010, Torčec – Cirkvišće, arheološko istraživanje 2009., *Annales Instituti Archaeologici/Godišnjak Instituta za arheologiju VI* (u tisku).
- Lanphear, K. M. 1990, Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasias in a Historic Skeletal Sample, *American Journal of Physical Anthropology* 81, 35-43.
- Larsen, C. S. 1997, *Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Larsen, C. S., Shavit, R., Griffin, M. C. 1991, Dental caries evidence for dietary change An archaeological context, in: *Advances in Dental Anthropology*, New York, Wiley-Liss, 179-202.

- Lewis, M. E. 2007, *The Bioarchaeology of Children: Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lovejoy, C. O. 1985, Dental wear in the Libben population: its functional pattern and role on the determination of adult skeletal age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 47-56.
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 15-28.
- Lovell, N. C. 1994, Spinal Arthritis and Physical Stress at Bronze Age Harappa, *American Journal of Physical Anthropology* 93, 149-164
- Lozoff, B. 1989, Iron and learning potential in childhood, *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 65, 1050-1066.
- Lukacs, J. R. 1989, Dental paleopathology: methods for reconstructing dietary patterns, in: *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, Alan R. Liss, 261-286.
- Mann, R. W., Jantz, R. L. 1988, Maxillary suture obliteration: Aging the human skeleton based on intact or fragmentary maxilla, *Journal of Forensic Sciences* 32, 148-157.
- McKeag, D. B. 1992, The relationship of osteoarthritis and exercise, *Clinics in Sports Medicine* 11, 471-487.
- Meindl, R. S., Lovejoy, C. O. 1985, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *American Journal of Physical Anthropology* 68, 57-66.
- Mensforth, R. P., Lovejoy, C. O., Lallo, J. W., Armelagos, G. J. 1978, The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology* 2, 1-59.
- Mittler, D. M., Van Gerven, D. P. 1994, Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti, *American Journal of Physical Anthropology* 93, 287-297.
- Moslavac, S. 2005, *Godišnji ophodi plodnosti – katalog izložbe*, Kutina, Muzej Moslavine.
- Novak, M. 2004, *Antropološka analiza kasnosrednjovjekovne populacije iz Koprivna kraj Klisa*, neobjavljeni magistrski rad.
- Novak, M. 2008a, Subadult stress in Early Modern Period (16th-18th century) skeletal sample from Koprivno – Kod križa near Klis, southern Croatia, in: *Abstracts book of the 16th Congress of the European Anthropological Association (28th-31st August, Odense - Denmark)*, Odense, University of Southern Denmark, 113-113
- Novak, M. 2008b, *Antropološka analiza antičke nekropole Zadar – Relja u kontekstu antičkih nekropola Hrvatske*, neobjavljeni doktorska disertacija.
- Novak, M., Šlaus, M. 2007, Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja, *Starohrvatska prosvjeta* 34, 451-475.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2007, Bioarheološke osobine novovjekovne populacije s nalazišta Koprivno – Kod križa kraj Klisa, *Opuscula Archaeologica* 31, 303-346.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2009, Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske / Subadult Stress in the Medieval and Early Modern Populations of Continental Croatia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26, Zagreb, 247-270.
- Opačić, N. 2009, Spara, podsvitek i svitice, *Vijenac* 396.
- Ortner, D. J. 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, New York, Academic Press.
- Petrić, H. 2000a, Opća povijest Torčeca, in: *Torčec. Povijest Torčeca*, Torčec, 66-98.
- Petrić, H. 2000b, *Općina i župa Drnje. Povjesno-geografska monografija*, Drnje.
- Petrić, H. 2004, Environmental Micro-history of a Multiple Borderland: Podravina's Torčec in the Second Half of the 18th Century, *Podravina* vol. 3., br. 6., Koprivnica, 63-70
- Petrić, H. 2005a, Neki aspekti odnosa ljudi i okoliša na granici habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava u ranome novom vijeku: na primjeru koprivničkog područja u 16. i 17. stoljeću, *Povjesni prilozi* 29, 101-126.
- Petrić, H. 2005b, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Samobor, Meridijani.
- Pfeiffer, S. 1991, Estimation of age at death, in: *An investigation of a military cemetery from the war of 1812*, Toronto, Dundurn Press, 167-175.
- Phenice, T. W. 1969, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology* 30, 297-301.
- Pindborg, J. J. 1970, *Pathology of the dental hard tissues*, Philadelphia, W. B. Saunders.

- Pollitt, E. 1987, Effects of iron deficiency on mental development: Methodological considerations and substantive findings, in: *Nutritional anthropology*, New York, Alan R. Liss, 225-254.
- Roberts, C. A., Manchester, K. 1995, *The Archaeology of Disease*, New York, Cornell University Press.
- Russell, T., Taylor, J., LaVelle, D. 1991, Fractures of the tibia and fibula, in: *Rockwood and Green's Fractures in Adults*, Vol. 2, Philadelphia, Lippincott, 1915-1982.
- Scheuer, L., Black, S. 2000, *Developmental Juvenile Osteology*, New York, Academic Press.
- Schmorl, G., Junghanns, H. 1971, *The Human Spine in Health and Disease*, New York, Grune and Stratton.
- Scrimshaw, N. S. 1991, Iron deficiency, *Scientific American* 265, 46-52.
- Sekelj Ivančan, T., Kužir, S., Bauer, M., Marković, Z. 1999, Slučajni nalaz lubanje *Canis Familiaris* položene u srednjovjekovnu keramičku posudu s lokaliteta Torčec – Cirkvišće kraj Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 15-16, Zagreb, 61-79.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalcic, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće, *Podravina* vol. II, br. 4., Koprivnica, 5-36.
- Sekelj Ivančan, T. 2008, Župna crkva ... sancti Stephanis regis circa Drauam – prilog tumačenju širenja ugarskoga političkog utjecaja južno od Drave / The parish church ... sancti Stephanis regis circa Drauam – a contribution to the interpretation of the spread of Hungarian political influence south of the Drava, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, Zagreb, 97-118.
- Smith, M. O. 1996, "Parry" fractures and female-directed interpersonal violence: Implications from the Late Archaic Period of west Tennessee, *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 84-91.
- Stuart-Macadam, P. 1985, Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition, *American Journal of Physical Anthropology* 66, 391-398.
- Stuart-Macadam, P. 1992, Porotic hyperostosis: a new perspective, *American Journal of Physical Anthropology* 87, 39-47.
- Sutherland, L. D., Suchey, J. M. 1991, Use of the ventral arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Sciences* 36, 501-511.
- Šlaus, M. 2000, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *American Journal of Physical Anthropology* 111, 193-209.
- Šlaus, M. 2002, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, Oxford, Archaeopress.
- Šlaus, M. 2006, *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Zagreb, Školska knjiga.
- Šlaus, M., Novak, M., Krznar, S. 2003, Paleodemografska i paleopatološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Torčec – Cirkvišće kraj Koprivnice, *Podravina* vol. II., br. 4., Koprivnica, 63-70.
- Šlaus, M., Novak, M. 2007, Slučaj veneričnog sifilisa u novovjekovnom horizontu grobova kraj crkve Svetog Lovre u Crkvarima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb, 503-510.
- Taras, H. 2005, Nutrition and student performance at school, *Journal of School Health* 75, 199-213.
- Thaller, L. 1927, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji: od godine 1770. do 1850*, Karlovac, Dionika štamparija.
- Trotter, M. L. 1970, Estimation of stature from intact limb bones, in: *Personal Identification in Mass Disasters*, Washington, Smithsonian Institution, 71-83.
- Vinja, V. 2003, Spara – sparižnjak – šperanca, *Folia onomastica Croatica* 12-13, 553-558.
- Waldron, T. 2009, *Palaeopathology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wood, L. 1996, Frequency and Chronological Distribution of Linear Enamel Hypoplasia in a North American Colonial Skeletal Sample, *American Journal of Physical Anthropology* 100, 233-247.

SUMMARY

The paper includes the preliminary results from 2009 archeological excavations at the site Torčec-Cirkvišće, that stratigraphy, archeological finds and historic data place in the Early Modern Period. Anthropology analysis, made on human bone sample from the site, suggest that quality of life of Torčec population during the Early Modern Period was very low; their everyday existence was endangered with chronic hunger and epidemics of contagious diseases. This is corroborated by high mortality of children, high incidence of sub adult stress and nonspecific and

specific infectious diseases (like treponematosis), or metabolic diseases like scurvy. Dental analysis of the same bone material suggests that Torčec population mostly fed on grains, which is consistent to the historic records. The research conducted in Torčec corroborates and advocates the need for a multidisciplinary analysis that would try and reconstruct the life of the period, based on the archeological finds.

PERŠIĆEV MLIN U VIRJU - NASTAJANJE, RAZVOJ I KRAJ OD 1912. DO 1948.

PERŠIĆ MILL IN VIRJE: CONSTRUCTION, DEVELOPMENTS AND ITS END (1912-1948)

Mira Kolar-Dimitrijević

Red. prof. u mirovini

Aničeva 25

Zagreb

Hrvatska/Croatia

mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno: 14.03.2010.

Prihvaćeno: 22.09.2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 911.372.2 (497.5-3)

Elizabeta Wagner

Draškovićeva 23

Zagreb

Hrvatska/Croatia

SAŽETAK

Zivot prvog podravskog strojara koji je položio ispit na Visokoj tehničkoj školi u Grazu Matije Peršića (1876.-1943) iz Ferdinandovca nedjeljivo je vezan uz virovske mlin koji je osmislio, izgradio i vodio do smrti. S njim, odnosno nakon njegove smrti mlin je vodila njegova kćerka Jelisava Kolar. Kako bi se narodna vlast domogla mlina bez ikakve odštete Jelisava Kolar je usprkos svojih zasluga za narod bila osuđena na zatvor 1948., a mlin joj je konfisciran. No farsa se je nastavila sve do 2009. kada je dovršen postupak denacionalizacije pa obitelj nije dobila ništa natrag, a ono što je dobila je daleko od oduzete vrijednosti iako mlin nije bio oštećen ratom. Ovaj rad treba podsjetiti da je većina onog što je stvoreno u kapitalizmu do 1941. stečeno teško i dugotrajnim radom, a oduzeto na brzinu i nepoštено, kako bi se stvorili novi bogataši. Mislimo da ovako detaljan prikaz nastajanja i nestajanja jednog mlina od 1912. do 2009. nije napisan u našoj historiografiji, a sastavljen je kombinacijom materijala iz arhiva i dokumentacije očuvane kod obitelji.

Ključne riječi: Matija Peršić, Jelisava Kolar, Podravina 1912.-1948. godine, Virje

Key words: Matija Peršić, Jelisava Kolar, Podravina 1912-1948, Virje

1.

Uvod. Za razliku od vodenica koje stalno obnavljaju njihovi vlasnici te ih nalazimo na našem prostoru više stoljeća, parni mlinovi pružaju bolje usluge ali su i mnogo skupljii i ovisniji o energiji i sirovini. Na našim prostorima oni su radili jedva stotinu godina, potisnuti od jeftinijih benzinskih i kasnije elektromlinova. Jedan takav paromlin je postojao i u Virju od 1912. do oko 1970. godine kada je prestao s radom, da bi onda dugo stajao zatvoren i u procesu privatizacije nije bio vraćen vlasnicima već prodan društvu koje ga je pretvorilo u "Klaonica nojeva d.d.". Klaonica je izgrađena pregradnjom mлина još prije nego što je ranijim vlasnicima dana i ona

minimalna odšteta koja se sastojala od 70.000 kuna i to u skoro obezvrijedjenim dionicama. Povijest Mlina u Virju zaslužuje pažnju jer se želi ukazati da su se naše tvornice s mukom stvarale, a tako su lagano uništavane kao da nisu nastajale mukom i žrtvama njihovih stvaralaca. Ukazat će to na primjeru virovskega paromlina, jedinog koji su Virovci ikada imali. Čitava povijest mlinarstva sjeverozapadne Hrvatske ukazuje da se stvaralo na isti način, možda pomalo previše pod utjecajem uvjerenja da će mlinarska industrija u sjevernoj Hrvatskoj stalno dobro poslovati kao snabdjevač mnogoljudnog austrijskog područja i da na nju neće djelovati društvene prilike.¹ No upravo promijenjene političke prilike djelovale su snažno na rad ove industrije i koja prolazi kroz više faza, da bi 1945. KPJ ukinula privatno vlasništvo i uvela prisilni otkup poljoprivrednih proizvoda. Ni uz najbolju suradnju niti jedan paromlin nije ostao u privatnim rukama. Država je uskoro shvatila da nema u rukama kravu muzaru već veliki problem oko energije i sirovina za te mlinove u Podravini, što je sve pogodovalo njihovom nestajanju, osim mlinova u Koprivnici i Virovitici.

2.

Prekomjerno širenje mlinске industrije. Činilo se u to vrijeme da je Hrvatska sa Slavonijom i Vojvodinom glavni snabdjevač brašnom velikih gradova u Austriji. Na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine ministarski savjetnik Josip pl. Jekelfalusy je izložio statističke podatke o mlinovima te se osvrnuo i na povijest mlinarstva. G. 1868. dolazi do prvog udruživanja mlinara a prema prvim statističkim podacima prvi je parni mlin sagrađen 1835. po grofu Ljudevitu Károlyu u Nagy-Surányu. Već 1862. na velikoj londonskoj izložbi ugarsko mlinarstvo je pobijedilo druge izlagачe te je proglašeno "najboljim na cijelom svijetu". To je potaknulo intenzivnu izgradnju mlinova na području Ugarske ali i Hrvatske koja je od 1102., a osobito od 1868. bila u uskom savezu s Ugarskom. Već 1863. u Ugarskoj je bilo 22.132 mлина koji su mogli samljeti godišnje 60.000.000 vagona žita. Na Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi 1864. izloženi su i proizvodi mlinova u Hrvatskoj i Slavoniji, a novi polet dobili su mlinovi poslije Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine kada je brašno postalo izvozni trend krune sv. Stjepana preko Rijeke.² Izvoz brašna brzo se oporavio od finansijske krize 1873. godine i prema statistici 1895. izvoz brašna iz Austro-ugarske iznosio je 5,203.000 kvintala dok je na pr. izvoz iz Francuske iznosio 140.000 kvintala, a iz Njemačke 200.000 kvintala.

Na milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. Ugarski je mlinarski savez sagradio posebni paviljon. U njemu su bile izložene sve vrste pšenice i brašna, dana je znanstvena analiza svake vrste i prikazana pekarska svojstva. Izloženi su i mali modeli mlinova od najprimitivnijih do najmodernejših, te prikazane razne vrste energije. Sve je bilo prikazano vrlo zorno i poučno: od mužara, do mljevenja kamenom, pa mljevenja valjkom. Prikazane su vodenice ali i vjetrenjače kao i novi mlinovi iz Alfölda koji se smatrao kolijevkom modernog mađarskog mlinarstva. U Hrvatskoj je 1891. radio 71 paromlin koji su samljeli 1.422.000 met. centi žita. Manji mlinovi su radili na ušur, te je zarada bila malena, jer je ovisila o količini žita koju su seljaci dovozili na meljavu, a izvan sezone ti su mlinovi mjesecima bili bez posla. Parni mlinovi su u krajevinama, koje se nije specijaliziralo za žito, bili iskoristivi samo u kombinaciji s piljenjem drva ili elektrifikacijom mesta.

¹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mlinovi sjeverozapadne Hrvatske, Zbornik Stvaralački potencijal u funkciji društveno-ekonomskih i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske, Zagreb - Varaždin, 2002., 31-43.

² "Milenijska izložba 1896. XVI. Mlinarstvo., Obrtnik, br. 35, 10. VIII. 1896., str. 274.

Blizina Mađarske, koja je osmisnila moderno mlinarstvo, morala je utjecati na mlinove i s naše strane Drave, pa se veliki mlinovi nižu od Osijeka do Čakovca u gotovo svakom većem mjestu. Mađarska je nerado gledala na ovo bujanje i umnažanje mlinova s desne obale Drave, jer je željela imati monopol za izvoz u Srednju Europu, pa su se rijetko i teško davale dozvole za velike mlinove, a mali obrtnički mogli su se graditi obrtnom dozvolom, ali su oni bez dobrih cesta i sa slabom prometnom povezanošću mljeli uglavnom za okolno stanovništvo na bazi 10% ušurne meljave, a izvoz se kočio i nepovoljnom željezničkom tarifom.³ Parni mlinovi koji su se počeli podizati u području između Drave i Save nisu imali veliki kapacitet, ali su bili brojni, te su na jedan način imali isti učinak kao i vodenice koje su svojom brojnošću zajednički mogle samljeti velike količine žita i kukuruza.

Otvaranje novih mlinova u Hrvatskoj zbog već otvorenih mlinova bilo je dakle vrlo riskantan posao, što pokazuje mnoštvo stečajeva i obustava rada u tek sagrađenim mlinovima premda su za njihovo pokretanje trebali relativno skupi strojevi koji su se nabavljali uglavnom u Mađarskoj. To pokazuju izvještaji inspektora za parne kotlove. Uzroci propadanja bili su razni. U 1901. propao je parni mlin Martina Romarića u Javorovcu radi pomanjkanja žita za meljavu, a s istog razloga prestao je raditi i paromlin Holzera i Ljubojevića u Novom Topolju, te paromlin Josipa i Klare Hever u Starim Mikanovcima i mlin Balajića i drugova u Veliškovcu. Prestao je raditi i paromlin Adolfa Edingera u Dugom Selu radi pomanjkanja novca. Pod stečaj je otišao i parni mlin Mirka Pavelića u Gospicu. Mlin i parna pilana Salamona Švabenica u Pokupskom je napuštena.

Mlinovi s benzinskim motorom bili su pak vrlo opasni zbog eksplozija.⁴ U 1906. izgorio je Zagrebački paromlin podignut 1862., a nešto kasnije i mlin u Koprivnici. U 1911. izgorjela su tri velika eksportna mлина koji su radili uglavnom za izvoz, među kojima i "Karolina" u Osijeku a da nikad nije ustanovljen točan uzrok požara. Kako i zašto su izgorjeli ovi mlinovi nije nikada istraženo.⁵ Razlozi su mogli biti konkurentske ali i političke prirode, jer sve značajnije pozicije na europskom tržištu dobivaju veliki vojvođanski i srpski mlinovi koji su imali vrlo velike kapacitete i dok su prvi snabdijevali austrijsko, drugi su snabdijevali češko tržište. Ovi veliki mlinovi uništavali su slične ali kvalitetom brašna slabije mlinove, a osobito manje koji im nisu mogli konkurirati. Na krizno stanje u mlinarstvu svakako djeluju i dobri odnosi Austro-ugarske sa Srbijom do 1903., kada je u Srbiji bila na vlasti dinastija Obrenovića, pa je bila dobra i robna razmjena. To se promijenilo za dinastije Karađorđevića, pa ni nakon četverogodišnjeg carinskog rata i sklapanja novog Trgovinskog ugovora sa Srbijom 1908. nije bilo mnogo bolje, iako je carina za žito i brašno bila gotovo jednaka.⁶ Prestao je raditi i parni mlin Marka Šamšalovića u Ilok. Parni mlin Daniela Borovitza u Vukovaru preuzeila je Vukovarska štedionica a onda Paunović koji je izvoz brašna usmjeravao u Srbiju. U stečaj je otišao i veliki dioničarski paromlin u Indiji.⁷ Neki

³ *Izvješće kr. zemljaskog obrtnog nadzornika o pregledanju obrtnih i tvorničkih poduzeća u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji god. 1894*, str. 24, . *Izvještaj Arnbna Krausa o uskrsu 1894.*

⁴ Tako je izgorio mlin Fabe Vineea i Andrije Nejaka u Riečici. Izgorio je i paromlin Antonije Fischer u Andrijevcima, paromlin Hehel, Blanz i Tanackovića u Novom Slankamenu, paromlin Ferde Parakera u Irigu.

⁵ *Nezavisnost*, 48, 26. X. 1912., str. 4. Mlin je nešto prije otišao u stečaj, pa se prepostavljalo da je požar podmetnut. Često u mlin zapalili i vlasnici naplativši osiguranje.

⁶ Milivoj SAVIĆ, *Naša industrija i zanati*, III. Sarajevo 1923., str. 331.

⁷ *Izvještaj kr. zemaljskog obrtnog nadzornika o pregledavanju obrtnih i tvorničkih podouzeća u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, U Zagrebu 1901., str. 2-3.

su mlinovi propali i zbog pojave američke i ruske konkurenčije, a neki i zbog nerodnih godina kada nije bilo žita za meljavu ili radi nestručnog poslovanja.⁸

Usprkos tako rizičnog poslovanja u koje su se morali ukalkulirati visoki troškovi poslovanja oko nabave ugljena i drva te raznih ulja i stručne radne snage neprestano su se podizali novi i tehnički sve bolje uređeni parni mlinovi. Dobri krafni su se mogli izrađivati samo od kvalitetnog bijelog brašna. Mnogi parni mlinovi prilaze stoga modernizaciji svog pogona. Tako je u Đurđevcu mlin preuređen 1901. godine i opet nekoliko godina kasnije. Rekonstruiran je i parni mlin nasljednika Josipa Krausa u Osijeku. U Virovitici je 1901. sagrađen veliki mlin i ciglana Rohrbachera.⁹

Virje je pripadalo Bjelovarsko-križevačkoj županiji i uvijek se okretalo Bjelovaru gdje je do 1873. bilo sjedište Đurđevačke pukovnije i gdje je još uvijek vladao vojnički duh. Bivši krajišnici nisu imali kapitala, pa su svoje - često vrlo dobre ideje - mogli ostvarivati samo povezivanjem na raznim osnovama. Mnogi su se okrenuli mlinarenju jer se činilo da je to ulaganje kapitala koji će nositi određenu rentu i siguran život jer stanovništvo mora jesti kruh. To su shvatili i Židovi koji su bili spretniji u trgovачkim poslovima od domaćeg življa, i kada su 1873. dobili punu ravno-pravnost u imovinskim stvarima okrenuli su se bankarstvu ali i prehrambenoj industriji, prvenstveno mlinovima. U Križevcima je uz pivovaru braće Katza radio i paromlin, kao i uz ciglanu Josipa Modeca. U Guščerovcu je parni mlin imao barun Ljudevit Ožegović. U Vrbovcu djeluje paromlin Alberta Abelesa, u Cugovcu paromlin Alekse Goldschmidta, u Sv. Ivanu Žabnu paromlin Hinka Mostera, u Bjelovaru mlin Prvog hrv. dioničkog društva za promet i prerađivanje sirovina uz koji je radila i pilana, bravarija, stolarija i pekarna, u Severinu paromlin Ivana Pohnera, a u Lasovcu Šandora Hirschlera i Janoša Ivaka. U Bedeniku je radio mlin Josipa Soše i Josipa Belya, u Velikoj Pisanici paromlin Angeline Osmec, u Narti Pavla Nemetha, u Štefanju Gjure Balaša, u Farkaševcu Edmunda Plachte, u Klokočevcu Stjepana Pokeca i Franje Frischingera, u Sokolovcu Gašpara Totha. U Koprivnici je krajem 1900. radio prvi parni mlin na vodu i paru, protokoliran od Leopolda Sparholza dok su drugi koprivnički mlinovi još uvijek radili na vodu. U Novigradu je Gjuro Molnar uredio mlin na vodu i na paru, a u Đurđevcu su već radili paromlin Šandora Hirschlera te mlin Emanuela Brauna, i 1900. otvoreni Dionički mlin "Podravina", a ovaj potonji imao je paromlin i u Kloštru. U Velikoj Črešnjevici vlasnici paromlina su bili Götz i Dorner, a u Mostima Marko Rechnitzer koji je doselio iz Poljane. U Dubravi kraj Čazme je imao paromlin Franko Svoboda, ali je ovdje imao paromlin i Mavro Doner koji je počeo potiskivati Svobodu. U Donjoj Vlahinički mlin na paru i vodu sagradio je Emanuel Krupička. U Potoku paromlin ima Vincenz Vodinak, u Ludini Mirko Cettolo, a u Moslavini grof Arthur Berthold koji je za pogon koristio i paru i vodu. Isto takav uređaj imao je i mlin nasljednika Pavla Golda u Popovači. U Kutini je paromlin imao Ferdo Molnar i Mortz Weber, a u Velikom Grdjevcu Svetozar Dobrović. U Gornjoj Kovačićki paromlin drži Karolina Weiss, a u Trnovitici Franz Kukla. U Rogoži paromlin su imali Mihalj Vörös, a u Hercegovcu paromlin imaju Petar i Peškur. U Vidrenjaku mlin na paru i vodu ima Gjuro Misirić. Od šezdeset tvornica s parnim strojem u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 42 su bili mlinovi.¹⁰ Mlinarska industrija bila je osnova čitavog kraja i nada za budućnost.

⁸ Isto, str. 5.

⁹ Isto, str. 4.

¹⁰ Isto str. 10-11. - Popis postojećih industrijalnih poduzeća koncem godine 1900.

Najveći paromlin u Podravini bio je Koprivnički paromlin d.d. osnovan 2. lipnja 1907. kapitalom od 200.000 kruna podijeljeno u 2000 akcija. Kapital je 1918. povišen a društvo je preuzeo i parni mlin Švarca. Mlin je mogao dnevno samljeti dva vagona žita.¹¹

Na drugoj strani jača kao mlinarski centar sve više Đurđevac koji otprema brašno do Virovite a odatle preko Barča do Bratislave i Praga, koji su bili veliki potrošači. Najstariji mlin na đurđevačkom dijelu Podravine bio je Braunov paromlin. Osnovao ga je Emanuel Braun u zgradiji vojničkog skladišta, koji je zaradio potreban kapital nakupljanjem otpadnih sirovina. Mlin do kraja 1916. posluje kao inokosno poduzeće kada postaje dionički mlin obitelji Braun i Ettinger s kapitalom od 200.000 kruna, koji se 1919. povisuje na 500.000 kruna s time da je produkcija mlina bila oko 500 vagona godišnje.¹² Emanuelov sin Ludvig Braun bio je i upravitelj Pučkog paromlina d.d. u Kloštru koji je osnovan 1912. s kapitalom od 60.000 kruna s time da je kapital 1916. povišen na 150.000 kruna.¹³

Virovci su se osjećali povrijeđeni time da moraju zamjenjivati žito za kvalitetnije brašno u Đurđevcu ili u Novigradu. Željeli su kvalitetno brašno iz svojeg mlina kako ne bi gubili mnogo vremena na razmjenu. Konkurenčija i natjecanje između Virja, Đurđevca i Novigrada Podravskog bila je poznata od davnine na političkom planu i oko izbornih mjesta pa se to prenosilo i na privredno natjecanje. Budući da nitko od lokalnih privrednika nije imao dovoljno kapitala da osnuje parni mlin a odaziv na upis dioničkog kapitala bio je premalen, odlučila je jedna grupa oko Svobode koji je bio direktor banke u Bjelovaru, ali i glavni faktor u virovskoj Hrvatskoj štedionici, pokrenuti izgradnju eksportnog mlina u Virju.¹⁴ No ova akcija je uskoro zamrla, da bi ponovno oživjela kada je izgorio Prvi bjelovarski mlin Lavoslava Svobode te odlučeno da se ne obnavlja.¹⁵ Na pojačanu industrijalizaciju Hrvatske svakako je djelovala promjena politike Mađarske prema Hrvatskoj. Poslije pokreta 1903. bilo je jasno da treba dati veće slobode privrednicima i u Hrvatskoj, a osnivanje Hrvatskog zemaljskog društva za obrt i industriju u Zagrebu 1904. godine i otvorenje Trgovačkog muzeja u Zagrebu upućivali su na jačanje hrvatske industrije. Tomu u prilog ide i Riječka i Zadarska rezolucija koja je ukazivala na potrebu suradnje Hrvata i Srba s Mađarima.¹⁶

Veći privredni zamah dobilo je Virje tek kada je 1908. godine željeznicom povezano s Kloštrrom i Bjelovarom, a 1912. i sa Koprivnicom kao većim izvoznim mjestom prema Srednjoj Europi. Dok je veza s Bjelovarom bila značajna radi jačanja upravnog i političkog utjecaja, pruga 1912. ojačala je izvozne tendencije. Od 1908. do 1912. mjeseca od Virja do Koprivnice žive u iščekivanju izgradnje ove pruge, koja je tekla uz vrlo mnogo otpora i od strane Ugarskog ministarstva i od lokalni općina koje su morale uplatiti velike svote za njenu izgradnju.¹⁷ Pruga Klo-

¹¹ *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1922., II, Wien 1922., str. 1292.*

¹² *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1922., II, Wien 1922., str. 1291.*

¹³ Isto, str. 1292.

¹⁴ U 1908. u đurđevačkom kotaru u Đurđevcu radi paromlin Julijane i Emanuela Brauna, Prvi podravski paromlin d.d. i paromlin Mihalja Maitza, dok u Pitomači radi veliki paromlin "Podravina". (*Izvještaj kr. zemaljskog obrtnog nadzornika o pregledanju obrtnih tvorničkih poduzeća u kraljevinama hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1908., str. 80.).

¹⁵ Ovaj je mlin, osnovan 1886. izgorio u prosincu 1911. u vrijeme kada mu je bio ravnatelj Lavoslav Singer. (*Nezavisnost*, 1, 2. XII. 1911., 3.)

¹⁶ Hrvatsko zemaljsko društvo za obrt i industriju, *Rad hrvatskoga zemaljskog društva za obrt i industriju u Zagrebu* (ured. Egidije Kornitzer) br. 1, 31. V. 1904. Ovo društvo aktiviralo je osnivanje Trgovačkog i obrtnog muzeja u Zagrebu koji se kasnije pretvorio u Etnografski muzej. (M. Kolar-Dimitrijević, Kako se Muzej pretvorio u).

¹⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Gradnja podravske pruge, *Podravski zbornik*, 21(1995), 45-54.. Čitav pro-

štar - Virje otvorena je 3. prosinca 1909. godine.¹⁸ Iako je bilo dogovorena da će se odmah nastaviti izgradnja pruge Virje - Koprivnica, trebalo je čekati gotovo tri godine da se to i ostvari, a nabava novca i otkup zemljišta su tekli s velikim poteškoćama. Kao da se nije htjelo povezati područje bivše Đurđevačke pukovnije s Koprivnicom koja je bila vrlo kompleksan grad u kojem su se mijesali utjecaji Hrvatskog Zagorja s jakim utjecajima iz Mađarske. Za područje od Đurđevca do Koprivnice počeli su se natjecati privrednici u osnivanju svojih poduzeća, pretpostavljajući da će se izgradnjom pruge nastaviti do Koprivnice a možda i do Varaždina. Tako je i Matija Peršić obnovio ideju da se podigne parni mlin u Virju.

Međutim Novigrad Podravski je pretakao Virje. Tu je kapitalom od 75.000 kruna osnovana 8. svibnja 1910. Hrvatska tvornica brašna i tjestenina d.d. a utemeljitelji su bili Engelbert Svoboda, umirovljeni satnik iz Zagreba, novigradski načelnik i posjednik Mijo Matunci, novigradski župnik Ivan Kristić i ravnatelj Novigradske štedionice Juraj Ettinger, te Ljudevit i Šandor Braun vlasnici mlina u Đurđevcu, koji su također 1910. proširili kapacitet svog mlina.¹⁹ Kasnije mlin nosi naziv Novigradski paromlin d.d.²⁰ Osnivanje novigradskog mlina zaprepastilo je Matiju Peršića, pa se osnivanje paromlina u Virju ponešto proteglo jer umjesto dioničkog paromlina sagrađen je suvlasnički paromlin. Radi osnivanja novigradskog mлина Matija Peršić nikada nije bio dobar s Ettingerovima koji su uz podršku financijskog kapitala uskoro postali samovlasnici novigradskog mлина a preuzeli su i koprivnički paromlin.²¹ Virovski mlin, iako je imao zgodniji položaj zbog mogućnosti da se željezničkim kolosijekom veže uz prugu, i unatoč tome što je bio izgrađen kao veliki eksportni mlin nikada to nije postao upravo zbog novigradskog mлина..

Izbor gradnje mлина u Virju bila je loša odluka, jer se u Đurđevcu smjestila "Podravina d.d." sa svojim mlinom, te mlinovima u Pitomači, a pomisljali su i na izgradnju velikog mлина u Bjelovaru.²² Kada su Ljubićeve *Hrvatske novine* 1909. najavile osnivanje dioničkog paromlina u Virju s dioničkom glavnicom od 100.000 kruna odmah je bjelovarska *Nezavisnost* najavila da sumnja u uspjeh ovog poduzeća pa je zainteresiranost posjednika kapitala opala i virovski mlin nikada nije osnovan kao dioničko poduzeće.²³ Uzalud bjelovarski list *Nezavisnost* objavljuje članak "Novi paromlin u Virju, što ga kani podići g. Matija Peršić, baviti će se meljavom na malo, ali će raditi i za eksport. Mi želimo bujni procvat tomu mladom poduzeću."²⁴ Izbor lokacije virovskog mлина je bio vrlo loš usprkos toga što je Virje bilo najveće selo u Hrvatskoj koje je s okolinom imalo oko 10.000 stanovnika na koje je kao potrošače vjerljatno Peršić i računao u kalkulaciji za izgradnju mлина. Peršić je uspio izgraditi mlin u Virju, pri čemu je povijest tog

ces detaljno je opisivan u bjelovarskom tjedniku *Nezavisnost od 1909. do 1912 godine u velikom broju članaka.*

¹⁸ *Nezavisnost*, 1, 4. XII. 1909., str. 2. Na otvorenje su došli mnogi Bjelovarci na čelu s Lavoslavom Singером, a od Zemaljske vlade Stanislavović. Tu se našao i Perošlav Ljubić, đurđevački odvjetnik dr. Lichtenberg, načelnik Đurđevca Ferega, kotarski liječnik Balaško. Istovremeno je otvoren i telefonski spoj s Bjelovarom.

¹⁹ *Nazavisnost*, 16, 19. III. 1910., 3 - "Novigradski paromlin"; *Nezavisnost*, 52, 26. XI. 1910., 3. - "Industrija u Podravini".

²⁰ *Compass. Finanzielles Jahrbuch 1922.*, II, Wien 1922., str. 1293.

²¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mlinarstvo koprivničkog područja za vrijeme kapitalizma. *Podravski zbornik* "86", 11, Koprivnica 1986, 32-43

²² "Dopis iz Gjurgjevca", *Nezavisnost*, 15, 9. III: 1912., 3.

²³ *Nezavisnost*, 33, 17. VII. 1909., str. 6. - PODRAVAC, Dionički paromlin u Virju. U članku se upozorava dioničare da paze kuda ulažu svoj novac.

²⁴ "Novi paromlin u Virju", *Nezavisnost*, 16, 16. III. 1912., str. 4.

mlina prava kriminalna priča u kojoj se isprepliću pomaganje i nepomaganje privrednika ali i članova obitelji. Bilo je neopisivo teško...

Tko je bio Matija Peršić? Rođen je u Ferdinandovcu 10. ožujka 1876. od oca Ivana. Bila je to krajiška obitelj koja se 1873. našla na popriličnoj vjetrometini s pre malo zemlje i previše djece. Kao dvanaesto dijete u obitelji Matija Peršić je kao trinaestogodišnji dječak pošao na učenje obrta u Mađarsku te je tako došao i do Graza, gdje je proveo duže vrijeme radeći kod jednog obrtnika. Vjerojatno je 1896. posjetio milenijsku izložbu u Budimpešti i shvatio da se narod ne mora zabavljati ali da mora jesti. Budući da je stanovništvo Austro-ugarske monarhije naglo raslojerilo pola stoljeća nije bilo ratova, mislio je da je mlinarstvo dobar posao. No ovi planovi nisu odmah ostvareni. Radio je od 7. rujna 1897. do 6. listopada 1903. kao bravar, dreher, monter i mašinist u tvornici papira "Leykam" u Grazu. Bio je član radničkog društva i zajedno sa Šavorom, krojačem iz Koprivnice postao je član uprave. Usprkos teškom radu Matija Peršić je uvečer učio. Položio je 1901. na Tehničkoj visokoj školi ispit za strojara parnih strojeva jačine 120 konjskih snaga i posvetio veliku pažnju svom stručnom usavršavanju.

Oženio se 1902. s Antonijom Albrecht čija je obitelj imala vrtlariju u Grazu u Papirermühlgasse gdje je Matija Peršić radio. Pratio je zbivanja u Hrvatskoj. Smatrajući da su se u domovini nakon odlaska bana Khuena Héderváryja otvorile mogućnosti boljih radnih uvjeta, a i otvaranja novih poduzeća, on se 1903. nakon velikog pokreta vraća u Hrvatsku zajedno sa Antonijom. Nostrijicira 25. veljače 1905. svoju strojarsku diplomu pred posebnim Povjerenstvom u Zagrebu, te se zapošljava 1. svibnja 1906. kao strojar kod Gradske poglavarnice u Zagrebu koji posao prekida 1. listopada 1908. na vlastitu molbu, stanjući u tom vremenu u Savskoj ulici 32. Tu mu se rodila i kćer Jelisava Kolar, a ime kćeri ukazuje da je bio slavenski orijentiran. Do 15. travnja 1912. radi kao upravitelj strojarnice, munjare, pilane i mlina Nadbiskupskih dobara u Zagrebu, u vremenu nadbiskupa Jurja Posilovića odnosno njegovog zamjenika dr. Antuna Bauera, te je u tom vremenu stanovao u Švicarskoj kući u Maksimiru iako je često odlazio i u Brezovicu gdje je nadbiskupija imala mlin. Svilarski pogoni u Maksimiru su prestali raditi jer je Zemaljska vlada otvorila novu svilanu kraj Savske ceste.

Matija Peršić je kupio za 2500 kruna, što je bio miraz njegove supruge Antonije iz Graza, zemljište u Virju uložak br. 8864 na kojem je namjeravao sagraditi paromlin. U potrazi za kapi-

Matija Peršić sa suprugom Antonijom na početku 20. stoljeća (obiteljski album Kolar)

Diploma Matije Peršića sa Visoke tehničke škole u Grazu iz 1901. godine

talom povezao se s trgovcem Mirkom Barcem iz Kloštra²⁵, pa je mlin nazvan "Mlin Peršić i Barac". Pismeno je dogovoreno da će Matija Peršić voditi strojarnicu i cjelokupno poslovanje oko mljevenja i prometa žitom primajući za to plaću od 200 kruna mjesечно, te uživati u naravi stan od dvije sobe, kuhinje, sa svjetлом, gorivom, vrtom te 25 kg brašna a otpacima od mlina moći će hraniti perad i dvije svinje. Trgovac Mirko Barac je također trebao imati plaću od 200 kruna mjesечно i trebao je pomoći kod kupnje i prodaje pšenice i brašna, odnosno kod knjigovodstva. Ovaj ugovor je potpisana u prisutnosti svjedoka Stjepana Kucela i Martina Martinčevića.²⁶

Mlin je počeo radom 12. travnja 1912., i već 16. ožujka 1912. bjelovarska *Nezavisnost* je o tome izdala posebno obavještenje najavljujući da će se mlin baviti meljavom na malo ali da će raditi i za eksport, te je tom mladom poduzeću zaželjeno uspješno poslovanje.²⁷ No montiranje svih strojeva je išlo polagano. Općinski načelnik Virja Ljubić i bilježnik Topolčić pregledali su u prisustvu javnog bilježnika dr. Andrije Peršića iz Đurđevca 20. listopada 1912. čitav mlinski pogon te ga detaljno opisali.²⁸ Mlin je sagrađen kao dvokatna zgrada sa strojarnicom u koju je ugrađen lokomobil "H. Lanz" iz Mannheima kupljen na kredit za 12.017 kruna ali je to bio stroj od svega 60 KS s pregrijačem za koji je trebalo paru rashlađivati i onda vodu ponovno koristiti u kotlu. Mlin je dakle raspolagao s vrlo malo energije. Toliko su snage imale i male lokomotive Gutmannove šumske željeznice.²⁹

Mlinski strojevi za meljavu su kupljeni kod G. Lesthera iz Braunschweiga u iznosu od 31.000 kruna, a cigle su kupljene od Ljudevita Topljaka iz Koprivnice za koje je trebalo platiti 4040 kruna. Strojevi za meljavu su nabavljeni za 31.000 kruna kod Maschinenfabrik und Mühlenbauanstalt "Luther und Braunsweig" u Beču kreditom od Austrijsko-ugarske banke uz 6% kamata, garantirajući za otplatu duga čitavim imetkom.³⁰ Mlin je bio moderan za ono vrijeme, jer je mogao proizvoditi najkvalitetnije brašno i samljeti dnevno vagon žita, ali mu je nedostatak bio slabi stroj. Preko elevatora žito se odvodilo do drugog kata. Zgrada mлина je imala broj 1927., a u dvokatnom mlinu montirana su tri para valjaka i tri para kamena, nabavljenih u Francuskoj, te posebni stroj "Brillant" za proizvodnju grisa, strojevi za čišćenje pšenice i prosijavanje brašna. Bravarska radiona je opremljena raznovrsnim bravarskim i strojevnim alatom, a pilana je imala

Mlin nakon izgradnje (slika kod obitelji Kolar)

²⁵ Mirko Barac, sin Tome, bio je trgovac u Kloštru Podravskom kuda je obitelj došla iz Grižana u Vinodolu, a iz ovog kraja su se doselili i Peršići. (Ivana ZVONAR, Šemovci, Prilozi za povijest mjesta, Šemovci 2007., 21.) Mirko Barac je s bratom Tomislavom bio u upravi "Podravskog paromilna" u Bjelovaru 1909. (Nezavisnost, 17, 27. III: 1909., 4. - Podravski paromlin).

²⁶ Originalni ugovori i dokumentacija gdje se to posebno ne spominje nalaze se kod Mire Kolar.

²⁷ Nezavisnost, 16, 16. III. 1912., 2. - Novi paromlin u Virju.

²⁸ Ovaj dokumenat je sačuvan u Gruntovnici Đurđevca ul. Mlin Peršić Virje.

²⁹ Jedna takova pod imenom Geber nalazi se u Belišćanskom muzeju.

³⁰ Ovaj je hipoteka isplaćena tek 28. veljače 1920.

puni gater i cirkular. Izgrađen je i industrijski željeznički kolosijek normalne veličine koji je trebao olakšati dovoz žita i izvoz brašna a vagoni su se mogli puniti iz mlinu i iz magazina. Početak rada mlinu vremenski je vezan uz otvaranje željezničke pruge Virje - Koprivnica preko koje se moglo trgovati s Primorjem gdje su Barčevi imali mnogo veza. Da nije bilo te pruge mlin nikad ne bi bio podignut.

Mislimo da je presudno za izgradnju virovskog mлина to što su 1911. izgorjela dva osječka mlini, a i paromlin u Bjelovaru, koji se više nije obnavljao.³¹ Možda su ih palili upravo mlinari. Društvo mlinarskih obrtnika Hrvatske i Slavonije održalo je 1912. prvu redovnu skupštinu u Zagrebu na kojoj su mlinari i mlinarski radnici tražili da se prekine s osnivanjem velikih eksportnih mlinova, jer im se takvom politikom oduzima kruh.³²

Matija Peršić je sa suprugom Antonijom i kćerkama Jelisavom i Štefanijom počeo živjeti i raditi u kući uz mlin te je koristio nekvalificirane radnike koje je priučio radu. Neprestano je promišljao kako da poboljša rad mlini. Antonija je pak priateljevala sa učiteljicom Anom Šarunac rođ. pl. Ožegović, koja je stanovaла u blizini, te su ove dvije susjedje izmjenjivale vrtlarska znanja i kulinarske vještine. U tom je vremenu ispred kuće posađen ružičnjak.

Međutim vrlo brzo je Matija Peršić postao svjestan krive procjene što je mlin izgradio između Đurđevca i Novigrada Podravskog, pogotovo stoga što su Virovci jeli kukuruzni kruh i sadili uglavnom kukuruz s kojim su hranili svinje i tako uvećavali prvotnu vrijednost kukuruza. Znatan dio dobitka odlazio je na otplatu kredita za stroj, strojeve i građevni materijal. To je prisililo Matiju Peršića da pretvori mlin u zadružno društvo. Prema ugovoru sklopljenom 18. prosinca 1912. u uredu dr. Andrije Peršića u Đurđevcu mlin je promijenio ime u "Umjetni paromlin d.d." sa pet suvlasnika (Mirko Barac iz Kloštra, Vid Cillinger, vlasnik Hrvatske štedionice u Virju, Marija Peršić iz Virja, Josip Svoboda iz Bjelovara i Lambert Žerdik iz Virja) te je svaki imao petinu vlasništva. Zadružni kapital je utvrđen na 75.000 kruna i dioničari su morali do 1. ožujka 1913. uplatiti svoje udjele. Iz ugovora se vidi da se zemljište već uvećalo česticom koja je kupljena od Mjesne općine Virje. U zajedničkom ugovoru je navedeno da niti jedan zadruge ne može podići novi zajam, ali je kasniji suvlasnik Dragutin Svoboda ovu odredbu ugovora izigrao. U tom vremenu je mlin relativno dobro poslovaо jer su se svi partneri angažirali na prodaji. No neki partneri nisu bili zadovoljni dobitkom, koji nije mogao biti velik. Kontrola je bila međusobna i jasno je da zbog slabe dobiti uskoro dolazi do sukoba između suvlasnika iako je mlin radio izvan kontrole Zajednice za žito kao manji mlin te je mogao svoje viškove plasirati kod trgovaca u Primorju gdje je Barac imao mnogo veza.

3.

Rad virovskog paromlina za Prvoga svjetskog rata. Povod ratu je bilo ubojstvo Prijestolonasljednika Ferdinanda i njegove supruge Sofije Koburške u Sarajevu od Gavrila Principa, člana Crne ruke. Uzroci su bili dublji - želja Beča da ponovno ostvari apsolutnu kontrolu nad Srbijom koju je izgubio dolaskom Petra Karađorđević na srpsko prijestolje. Budući da Srbija nije brzo pristala na ultimatum Austro-Ugarske da ona provodi istragu, Beč je započeo rat koji će - kako je mislio zbog dugotrajnih priprema za rat - biti kratkotrajan i da će završiti pobjedom Austro-Ugarske. Međutim ovaj rat pretvorio se ubrzo u Svjetski rat i, umjesto prvotnog oduševljenja, sve

³¹ Prvi bjelovarski paromlin je na 23. redovnoj sjednici 28. V. 1913. likvidiran i potraživanja je preuzeila Hrvatska eskompta banka.

³² "Društvo mlinarskih obrtnika", *Nezavrinost*, 44, 28. IX. 1912.,

hrvatske bolnice, ali i škole i javne ustanove počele su se puniti ranjenicima, a u gradovima je zavladala nestaćica koja se do 1918., protegnula i na vojsku.

Matija Peršić je 1. srpnja 1914. - dakle neposredno nakon atentata u Sarajevu - svojevoljno istupio iz mlinu te se namjestio kao strojar u Bjelovarskom mlinu. No rat ga nije zaobišao. Bio je mobiliziran te je 1916. radio kao strojar od 15. rujna 1916. do 9. studenog 1918. u Gradskoj munjari i vodovodu u Zagrebu. Bilo je to izvanredno teško razdoblje za njegovu obitelj koja je ostala u Bjelovaru stanujući u zgradici Prvog bjelovarskog mлина. Pomoć za obitelji mobiliziranih vojnika bile su minimalne, a rat je bio dugo-trajan i bijeda je uništavala radničke obitelji.

Mlin u Virju radi za vrijeme rata kao obrtnički mlin pod nazivom "Umjetni paromlin Josip Svoboda i drugovi" te ne potпадa pod Zajednicu za brašno, što mu je omogućilo da šalje brašno prema Hrvatskom Primorju i u Rijeku, te je iz tog vremena sačuvan jedan svezak Kopierbucha s korespondencijom.³³ Međutim i drugi zadružnici vide da mlin nije baš rentabilno poduzeće, ako se moraju platiti knjigovođa i strojar te radnici. Prvi je to spoznao Josip Svoboda koji osniva u Bjelovaru 1913. Prvu bjelovarsku tvornicu suhomesnate robe i masti, koja je tijekom Prvog svjetskog rata postala veliki vojni snabdjevač. I Mirko Barac se 30. ožujka 1915. povlači iz mlinu te prodaje svoj dio mлина Cilingeru i Žerdiku za 14.000 kruna, ali se vraća Svoboda koji je imao višak kapitala, te tako Barac, Cilinger i Žerdik postaju vlasnici mlinu.

Svi su podravski mlinovi tijekom rata radili punim kapacitetom. Neki su iskoristili povljnu konjunkturu pa su povećali svoj kapital. Svi ti veći mlinovi postaju dionička društva, uključujući i Braunov mlin u Đurđevcu. Braunovi su se povezali i s Ettingerovima u Koprivnici te su zajednički 1917. podigli uljaru koja je također snabdjevala vojsku. Mlin u Virju nije radio tako uspješno jer nije mogao konkurirati Ettingerovima ni Braunovima, pa je zapravo bio pasivno i vrlo ugroženo poduzeće. No nekako je dočekao kraj rata.

4.

Mlin u Virju od 1919. do 1924. godine. Matija Peršić nije mogao zaboraviti mlin u Virju. Izjavom od 10. travnja 1919. i ulaganjem 18.750 kruna Matija Peršić je ponovno postao četvrti vlasnik mlinu. Kao i uopće u vremenu poslije Prvog svjetskog rata visoka cijena žita, kukuruza i mesa omogućila je seljaštvu da otplati stare dugove a dio toga se prelio i na mlinare koji su preživljivali zbog visoke cijene brašna i dobrog plasiranja istog konjunkturu.³⁴ Matija Peršić pomišlja na nove investicije i proširenje. Odbor mjesne općine Virje zamijenio 16. studenog 1919. godine s mlinom zemlju, te je dio čestice 8863/3 postao zamjenom vlasništvo mlinu, a 872 hvata su i kupljena za 1744 krune, tj. dvije krune po hvatu. U zamjenu je čestica 8864/2 dana

Privjesak za vreće kojim se garantira čistoća njenog sadržaja. Ovalno u obiteljskoj ostavštini.

³³ Očuvana je jedna Kopirna knjiga iz koje se vidi da se trgovalo vrlo malim količinama.,

³⁴ Braunov paromlin u Đurđevcu povisio je dionički kapital od 200.000 na 500.000 kruna, a Koprivički je podigao 1919. kapital na 600.000 kruna i 1921. već na 3.000.000 kruna. Strojevi koprivičkog mlinu procijenjeni su na 1.943.765 kruna, nekretnine na 649.853 krunu, zalihe na 347.450 kruna Novigradski paromlin također u vlasništvu Ettingerovih imao je krajem 1919., strojeve u vrijednosti od 243.318 kruna, a akcijski kapital iznosio je 150.000 kruna. Na dionicu od 100 kruna isplaćivana je 1920. dividenda od 6 kruna.(Compass. Finanzieles Jahrbuch, 1922, I, str. 1292, 1293).

općini za proširenje općinskog puta iz Virja u Molve.³⁵ Bilo je to vrlo važno i za mlin jer se sada laganje do mлина dolazilo sa sjevera, iako su radi toga vjerovatno neki vodeničari na Dravi izgubili svoje mušterije.

Vrijeme od 1919. do 1924. bilo je zlatno doba jugoslavenskog mlinarstva pa je mrvice od toga uživao i virovski mlin. Naime on nije mogao dobiti izvoznice brašna za inozemstvo pa se radilo isključivo s domaćim tržistem. Uskoro su svlasnici mлина izračunali da im kapital uložen u virovski mlin ne nosi dovoljnu dobit, pa su se nastojali izvući svoj kapital i investirati ga u područje financija ili u neku drugu konjunktturniju industriju. Do te je spoznaje došao i Vid Cilinger preko svog knjigovođe Mihajla Štajdla i blagajnika Martina Grgaca.³⁶ On prodaje 6. veljače 1922. godine za 150.000 dinara Matiji Peršiću sva svoja prava na mlin i zemlju, nakon procjene Jakoba Kovača i Jakoba Bešenića. Već 16. studenog 1923. i Lambert Žerdik prodaje svoja prava Matiji Peršiću koji je bio vlasnik 2/3 mлина i Dragutinu Svobodi koji je bio vlasnik trećine. Naime Josip Svoboda koji se aktivirao potpuno u svojoj tvornici mesnih prerađevina u Bjelovaru prenio je svoja prava u virovskom mlinu na Dragutinu Svobodu. Ovaj je sklopio 1925. s Matijom Peršićem dogovor da niti jedan niti drugi ne mogu opteretiti posjed hipotekom. Međutim Dragutin Svoboda se nije toga držao. Opteretio je nekretnine u Virju, ali i svoj posjed u Bjelovaru, 26. lipnja 1924 hipotekom od 140.000 dinara kod Međunarodne banke d.d., i ponovno 167.710 kod Državnog erara, te 30. lipnja 1925. ponovno kod Međunarodne branke, koje hipoteke su se vukle na posjedu Dragutina Svobode sve do socijalističkih vremena, kad su izbrisane. Međutim Matija Peršić je isplatio onaj dio hipoteke koji je stavljen na mlin.

Matija Peršić bio je u tom vremenu čovjek akcije. Peršić je 17. studenog 1919. darovao 2,000 kruna za izgradnju vatrogasnog društvenog doma u Virju čime je bio osnivač tog doma sagrađenog mnogo kasnije. Sudjelovao je u popravku Rusanovog spomenika i kupnji zvona za crkvu te je bio kum kod blagoslova zvona 1929. godine.³⁷ Mr. Dražen Podravec nazvao je Peršića mecenom sviju društvenih organizacija u Virju.³⁸ Matija Peršić je bio vrlo društven a volio je i dobru kapljicu u umjerenim količinama. Svim snagama pokušavao od mлина stvoriti uzorno tvorničko poduzeće kakve je viđao u Austriji. Mlin nije mogao poslovati samo na maloj čestici 8863/3 već je imao u zakupu 877 č.hv od Našičke tvornice tanina i paropile d.d., 871 č.hv. od Zemljnišne zajednice u Virje, a 160 č.hv. od Grubera. I kao što nije htio biti radnik tako sada štednjom nastoji doći do vlasništva ove zakupljene zemlje. U studenom 1922. Matija Peršić i Svoboda kupuju za 37.500 dinara česticu 8611/1 čime su dobili mogućnost izgradnje industrijske željeznicu do željezničke stanice, nadajući se da će time uvećati konkurentnost mлина u odnosu na druge mlinove koji su bili udaljeni od željezničke pruge. Tada su pribavili i dozvole za njenu izgradnju.

5.

Borba za tržište 1925. do 1930. Kraj industrijske i osobito mlinjske konjunkture počeo se nazirati već 1923. godine. Dinar kao jedina novčana jedinica od siječnja 1923. bio je skup i izvoz je počeo zastajkivati, a Austrija i druge srednjoeuropske zemlje počele su se snabdijevati kanadskom i ruskom pšenicom, sigurnijim i jeftinijim snabdjevačima, meljući žitarice u vlastitim

³⁵ Svjedoci su bili od strane općine Ivan Šalvari, Petar Benkek, Gjuro Gjukešić, Franjo Mesarov, Andro Mesarov i Daniel Hrženjak. Ugovor je odobrio kotarski predsjednik 13. veljače 1920

³⁶ Compass, 1922., I, str. 1171. Osim Hrvatske štedionice d.d. osnovane 1900., u Virju je od 1897. djelovala Prva Virovska dionička štedionica kojoj je direktor bio dr. Oton Virjanić.

³⁷ Paškal CVEKAN FRANJEVAC, Virje, Virje 1976., 72. Na slici stoji Matija Peršić u prvom planu.

³⁸ Mr. Dražen PODRAVEC, Povijest virovskog školstva. 1759.-1999., Virje 1999, 65,

mlinovima. Drugim riječima Austrija je izgradila svoje autarhično gospodarstvo i prestala je biti naručilac brašna u našim mlinovima. To je mnoge mlinove dovelo do propasti. Tri velika mлина u Đurđevcu, od kojih je mlin "Podravina" imao i svoju željezničku stanicu, te Ettingerov Novigradski paromlin, smješten također u blizini željezničke stanice bili su nezavidna konkurenca virovskom Peršićevom mlinu, jer im je i brašno bilo kvalitetnije mljeveno, usprkos nastojanju Matije Peršića da mlin dade najbolju nulericu, cvajericu i finfericu kao krušno brašno, te posije. Na velikom jugoslavenskom tržištu počeli su si nesmiljeno konkurirati veliki mlinovi, pogotovo oni iz Vojvodine, koji su počeli uslijed gubitka vanjskog tržišta slati glasovito brašno "adu" na područje Hrvatske. Na silosu Peršićevog mлина u prvom katu neki je mlinar zapisao u tom vremenu stihove: "Matiša prodaje Adu i tu Matiji Peršiću opet živjeti ne daju". Naime virovski trgovac Matiša je za svoju trgovinu kupovao banatsko brašno od kojeg su kolači bili bolji.

Peršić je imao i drugih problema. Skupljao je kapital potreban za otplatu drugih svlasnika, ali i za gradnju kuća u Koprivnici, smatrajući da su nekretnine jedina zaštita od rastuće inflacije koja je novčano tržište u jugoslavenskoj državi činila vrlo nestalnim i nesigurnim a on je imao dvije kćeri koje je trebao opskrbiti. Zanimljivo je da Matija Peršić nikada nije kupio niti jednu dionicu. Činilo mu se da su samo nekretnine sigurno ulaganje. Razvio se u pravog škrca koji je pažljivo okretao svaki dinar, te je ponajviše študio upravo na članovima svoje obitelji iako je prema vani često istupao kao dobročinitelj humanitarnih i socijalnih akcija.

U međuvremenu su mu obje kćeri bivale sve veće i zahtjevnije. Matija Peršić je 13. ožujka 1926. za stariju kćer Jelisavu Peršić kupio sva prava Dragutina Svobode, te je tako Jelisava 1926. postala novi svlasnik Matije Peršića na paromlinu koji je bio u grunt. ulošku 6348 i 6685, na čestici 8864/2, te oraniku Zaokopnicu 8861/1 od 877 hvati, oranice u Travniku 8864/1 i 8864/3 od 440 i 41 hvati, te oraniku Travnik na čestici 8863/3 od 963 hvati. Budući da nije imao dovoljno novca položio je u gotovini 10.000 dinara, a ostatak od 110.000 dinara obavezao se isplatiti do 31. prosinca 1927. sa 6% kamata.³⁹ Smatrajući da je dug zao drug Matija Peršić je uspio isplatiti Dragutinu Svobodu do 27. prosinca 1926., te je Božić te godine očito bio u obitelji Peršić veliki dan, jer je virovski mlin postao obiteljsko poduzeće Matije Peršića i Jelisave Peršić. Međutim druga kćer Štefanija tražila je ista prava. Pod njenim pritiskom Matija Peršić, darovnim ugovorom od 18. siječnja 1928. prenosi polovicu svog vlasništva u Virju na nju, te je tako mlin opet imao tri svlasnika od kojih je svaki raspolažeao sa 33% imovine.

No to je vrijeme kada obje njegove kćeri, starija Jelisava, rođena 9. rujna 1906. u Zagrebu u Savskoj ul. 81. i mlađa Štefanija, rođena 1910., stasaju za udaju, i oko mлина, koji je izvana onako bijeli izgledao poput goluba koji je sjeo u podravsku ravnicu, počeli su se vrzmati oko udavača mlađi ženici. Mlađa Štefanija, koja je sve škole završila u Virju, bila je društvenija i znala je lijepo pjevati, pa se dobro uklopila među virovske djevojke, za razliku od Jelisave, koja je poslana nakon završetka građanske škole 1920. godine u Graz u dvo-godišnju birotehničku školu gdje je naučila dvojno knjigovod-

Kćerke Matije Peršića Jelisava i Štefanija oko 1926 godine

³⁹ Ugovor je sastavio đurđevački odvjetnik dr. Andrija Peršić, a jedan svjedok je bio Milan Maraković. Procjenitelji su bili Martin Ivray i Stjepan Živko a prijenosna pristojba od 7.200 dinara plaćena je kod Poreznog ureda u Koprivnici.

stvo, stenografiju i francuski jezik pa se po povratku više nije dobro uklopila među virovske djevojke. Virovci su govorili da je lijepa, ali "grintava" i "gizdava".

Zbog kreditne krize poslije 1924. bilo je sve teže doći do dinara. Kako bi plasirao brašno koje je izvlačio iz 10% ušura i tako došao do gotovog novca Matija Peršić sa kćeri Jelisavom otvorio je prodavaonicu brašna i mjenjačnicu žita u Koprivnici u Varaždinskoj ulici. U Koprivnici tada živi i Matijina žena Antonija.

6.

Mlin od diktature do Banovine. Štefanija Peršić se udala za Josepha Hasenauera, mlinskog tehničara, 1928. godine. Udaja mlađe sestre ponukala je i Jelisavu da se vjenča već 20. svibnja 1929. za suca u Koprivnici Vinka Kolara, rođenog 18. siječnja 1900. u Đurđevcu od oca stolara Stjepana i majke Marije rođ. Pogačnik. Ove udaje nisu baš bile sretne za obitelj. Kolar je bio činovnik, čisto uredski čovjek, a Joseph Hasenauer želio je mlin voditi sam. To mu je Matija Peršić i dopustio preselivši se u Koprivnicu gdje je već radila prodavaonica i mjenjačnica brašna i žita. Matija Peršić se u tom vremenu uključio u rad gradskog zastupstva, te je bio gradski zastupnik u vremenu diktature, zalažući se da se Podravina elektrificira iz mariborske hidrocentrale Fale, a zalagao se i za poboljšanje vatrogasne službe u Koprivnici i za uređenje prometa.⁴⁰ Čini se da mu je početkom diktature išlo dobro, jer je 14. siječnja 1929. Matija Peršić sa obje kćeri uspio kupiti još jednu oranicu u Travniku u Virju s površinom od 160 čhv od Marije Grubera iz Zagreba za tisuću dinara.⁴¹

Joseph Hasenauer nije bio zadovoljan malom zaradom mlina, te je nabavio kamion i počeo trgovati drvom, brašnom i peradi. Uskoro mu se rodila kćer Anica i sin Ivica. Iako je bio obavezan da snabdijeva prodavaonicu brašna u Koprivnici brašnom ali i poljoprivrednim proizvodima te mesom i jajima, to baš i nije štimalo. Uskoro su započele nesuglasice, i Joseph Hasenauer je pronašao u novinama oglas da se prodaje mlin u stečaju u Bačkom Petrovcu kraj Novog Sada. Zatražio je da Matija Peršić isplati Štefaniju koja je imala trećinu posjeda i to u novcu. Ova isplata u novcu gotovo je uništila Matiju Peršića, a Jelisavu Kolar dotjerala do živčanog sloma. Bilo je to vrijeme velike krize i diktature kada je novac bilo teško zaraditi i kada je prodaja svega gotovo potpuno stala. Mlin zbog ove isplate ulazi u dugotrajnu krizu iz koje se izvlači tek 1938. godine, pri čemu treba uzeti da je država sve više smatrala žito i brašno svojim monopolom, te je određivala niske cijene brašnu, žitu i kruhu stišavajući tako pokušaje socijalnih nemira koji su 1935. godine započeli potresati zemlju.

Konačno je tek 15. prosinca 1935. razvrgnuta je zajednica između Štefanije Hasenauer rođ. Peršić s jedne strane te Matije Peršića i Jelisave Kolar rođ. Peršić s druge. Štefanija je pored već ranijih isplate dobila i dvije kuće u Koprivnici (u Basaričekovoj 4 i na Sajmovnom trgu) što je potpisano pred koprivničkim bilježnikom dr. Veljkom Ilićem. U tom procesu je izvršena i procjena vrijednosti imetka u Virju na 345.000 dinara.⁴² Mlin i čitav posjed u Virju postao je sada vlasništvo Matije Peršića i Jelisave Kolar, svaki u polovini, što je upisano u gruntovni uložak u Zemljišno-knjižnom uredu u Đurđevcu 6. siječnja 1936. godine.

Zbog toga što je imao samo parni stroj od 60 KS mlin je bio izuzet iz skupine velikih eksportnih mlinova, te je protokoliran kao obrtno poduzeće. Na taj način je omogućeno nešto slobodnije

⁴⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Grad Koprivnica i njegovi ljudi u vrijeme velike svjetske gospodarske krize, *Podravina*, br. 11, Koprivnica 2007., 138-156.

⁴¹ Ugovor je sastavio dr. Marijan Sabolić, tada odvjetnik u Đurđevcu.

⁴² Procjenu su izvršili Janko Kovač i Franjo Lauš.

poslovanje i manji porezi. Mlin je živio od ušurne meljave i piljenja drva za seljake, te od prodaje brašna i nakupa žita u Koprivnici gdje je živio i Matija Peršić od 1930. do 1934. kada je mlin u Virju vodio njegov zet Joseph Hasenauer, a zarađivao je u Koprivnici i Vinko Kolar kao javni bilježnik. Ipak Matija Peršić i Jelisava Kolar odahnuli su kada su poslali jedini vlasnici mlina. Već 17. svibnja 1936. uspjelo je Matiji i Jelisavi Peršić koji su ostali suvlasnici mлина prilikom diobe Zemljische zajednice Virovski konaci kupiti 21 č.hv. na čestici 8864/4 , 38 č. hv na čestici 8863/5 te 39 čhv. na čestici 8863/2.⁴³ Bile su to male ali i zadnje kupnje koje su zaokruživale mlini posjed koji je imao multifunkcionalno značenje i kao mlin i kao pilana i kao stovarište drva ali i kao malo seosko gospodarstvo s vrtom, voćnjakom, farmom peradi i dohranilo se uvijek s dvije svinje.

Oslobodivši posjed Matija Peršić je odmah 26. srpnja 1936. kod Drage Ljubonjića u Derventi, koji je imao rudnik mlinskog kamenja, naručio dva mlinска kamena kako bi poboljšao meljavu kukuruza. Smatrajući da je parni stroj od 60 KS usko grlo rada mлина naručio je i kod mađarskog konzorcija Ganz u Budimpešti novi jači stroj od 200 KS, koji je do 1941. i uplatio, ali taj stroj nikada nije stigao u Virje, a ugovor je uništen prilikom izbacivanja arhive iz mлина 1948. godine pa je time propala i mogućnost svakog traženja naknade. Naime od dobro vođene evidencije iz koje se ništa nije bacalo ostalo je kod obitelji samo nekoliko fragmenata među kojima spominjem inventarnu knjigu od siječnja 1937. do lipnja 1942. godine. Iz te se knjige vidi da je između mлина i trgovine u Koprivnici obračunavan svaki kilogram brašna i žita, ali i da je mjesečni trošak mлина iznosio u siječnju 1937. godine 5344 dinara iako mlin nije radio u tom mjesecu. Radio je tek od srpnja pa do listopada, te da je plaća radnika iznosila tih mjeseci od 4-5000 dinara, plaćajući stalno čitave godine samo noćnog čuvara koji je imao sat na kojem je morao bilježiti svoj obilazak oko mлина. Dio plaće dobivali su radnici i u naturi, tj. brašnu i posijama. Radnici su bili priučeni, kao Pero Ljubić iz ulice Gaj, izvrstan mlinar koji je iškolovao svog sina na fakultetu, te mašinistu Pavelu, ali je Matija Peršić obavljao sve stručne poslove i kontrolu, trčeći stalno između strojarnice, pilane, mлина, stranaka, telefona itd. Svaki dan mu je virovski knjižar M. Tišljari slao novine, a svakih nekoliko dana dolazio je brijač da ga obrije. Iscrpljivao se tako u sezoni kada se je mljelo dan i noć i to je ostavilo trajnih posljedica na njegovom zdravlju. Kako bi došao do brašna Peršić je i kupovao pšenicu i prodavao brašno. U rujnu 1937. za 555 kg pšenice platio je Širokiju 943 dinara, a Kopasu iz Šemovca za 1034 kg pšenice 1840 dinara, pri čemu je uvijek iskazivana i čistoća žita.⁴⁴ Uglavnom mnogo se radilo, najštedljivije poslovalo, pa ipak se jedva vezao kraj s krajem. Bilo je raznoraznih poslova od oštrenja kamenja pa sve do čišćenja parnog kotla od kamenca jer je voda bila teška.

Preživljavalо se zahvaljujući prodavaonici brašna u Koprivnici koju je vodila Jelisava Kolar. Matija Peršić je živio u Virju gdje mu je kućanstvo vodila gazdarica Jelka iz Virovskih Konaka. Vodio je mlin i čitav posjed, kao što dobar gospodar vodi svoje imanje. Tada je držao desetak kokoši kraj mлина te jajima i peradi snabdijevao obitelj u Koprivnici. Pazilo se na svaki dinar i valja ukazati da je kretanja brašna i žita između Virja i Koprivnice redovito obračunavano svaki mjesec, a robu je iz Virja u Koprivnicu i obratno vozio je Pankarić koji je imao kola s gumenim kotačima. Bilo je problema s naplatom brašna, jer je trgovcima morao ponekad Peršić davati brašno na kredit, pa su na pr. neki Martin i Jelka Krasonja iz Dubovca u Koprivnici ostali 1940.

⁴³ U ime Zemljische zajednice ugovor su sklopili predsjednik Glavaš i blagajnik J. Kemenović, a svjedoci su bili Jakob Židovec i Ivan Szihrazi.

⁴⁴ Ova inventarna knjiga nalazi se kod obitelji Kolar. Bilo bi vrijedno njen detaljnije objavljivanje u posebnom radu, kao što i čitava problematika mлина zaslužuje posebnu monografiju.

dužni 1666 dinara, 748 kg pšenice, 200 kg raži i 15 praznih vreća, pa je "Umjetni paromlin M. Peršić i drug, podružnica Koprivnica" podnio tužbu i naplatio dugovanje.

Mlin je izvana izgledao lijepo, onako bijelo obojen i dobro održavan, uvjek s čistim dvorištem i zelenilom koje ga je okruživalo te 18 oraha koji su zasađeni kako bi se oslabili vjetrovi iz Panonske nizine, a radi ukrasa zasađeno je šest srebrnih borića koje je Matija Peršić nabavio u Sloveniji. Mislim da su to bili prvi srebrni borići u Virju.

7.

Mlin za vrijeme Banovine Hrvatske. Iako je mlin bio obrtničkog karaktera Banovina Hrvatska je jačala kontrolu nad svim mlinovima, jer je pojačan izvoz brašna i uopće poljoprivrednih proizvoda u Hitlerovu Njemačku. Virovski mlin nije bio eksportni, ali je banovina otkupljivala sve ušurne viškove iz mлина po relativno pristojnoj cijeni te je trebalo svaki mjesec izvještavati DOPOS o količinama žita i brašna. Bilo je to razdoblje kada je pretjerani izvoz žita i brašna iz zemlje dovodio radništvo u gradovima kojima su bile zamrzнуте zarade na rub gladi, pa su zabilježeni brojni štrajkovi, ali onih šest zaposlenih u mlinu nije štrajkalo jer je Matija Peršić uvjek pristojno plaćao svoje radnike.

Novcem koji je dobio za brašno predano DOPOS-u Peršić je iznad pilane sagradio 1939. dva kata i tako uvećao mlin, što se može vidjeti usporedbom slika mлина priloženih ovom radu. Matija Peršić vodi sam mlin a kćerka Jelisava mu povremeno dolazi srediti račune i izvještaje, putujući vlakom, jer Peršić nikada nije imao auto. Kućanstvo u Virju mu vodi Jelka iz Virovskih Konaka.⁴⁵

Predosjećajući kraj nakon što mu je 1939. umrla supruga Antonija darovnicom poklanja svoju polovicu mлина svom unuku Branku Kolaru, zadržavši za sebe pravo doživotnog uživanja.

Mlin nakon nadogradnje 1938 godine (M. Matišin, *Virje na kraju XX. stoljeća*, Virje 2000., 29).

8.

Mlin za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nezavisna država Hrvatska odmah je najavila da preuzima potpunu kontrolu nad žitaricama i brašnom, nastavljajući tako politiku monopolja nad žitom i brašnom. Grad Koprivnica preuzeo je Trgovinu brašna u Koprivnici te tu u Basaričekovoj 2 otvorio gradsku aprovizaciju, pred kojom su svakog dana stajali građani za propisane količine brašna koje su dobivali na točkice.

Mlin u Virju je i sada uvršten u ušurne mlinove bez izvoza, pa je time njegovo snabdjevanje ugljenom bilo neosigurano i vrlo ograničeno, ali su se usprkos toga morali redovito podnositi izvještaji DOPOS-u kao državnoj ustanovi koja se bavila nakupom tržnih viškova uz jaku i uče-

⁴⁵ Bila je rastavljenica s dvoje djece. Kada je ostala u drugom stanju odlučila se na ilegalni pobačaj te je od toga i umrla u koprivničkoj bolnici 1942., a Matija Peršić joj je rekao da ako je mogao pomagati drugu djecu koja su bila bez roditelja da bi bez poteškoća odgojio i njeno dijete koje je začela s nekim mlinarskim inspektorom. Bio je silno tužan i Jelisava Kolar misli da je tada počelo njegovo umiranje. Nije više redovno jeo jer Jelisava je imala svoje kućanstvo u Koprivnici.

stalu kontrolu povjerenika iz Zagreba. Za virovsко područje bio je zadužen mladi ekonomist ing. Nikica Rendić, rodom s Brača, koji je povremeno kod nas i stanovao jer Virje a ni Đurđevac u tom vremenu nisu imali hotela. Međutim već 1942. mlin nije mogao raditi ni onoliko koliko je radio prije rata jer su seljaci počeli izbjegavati mlin upravo radi evidencije, što je ponovno oživilo rad brojnih vodenica i neindustrijskih mlinova.

Mlin je ostajao bez žita, ali i bez ugljena, jer su partizani već u jesen 1942. oštetili rudnike u Podravini, a nabava drva bila je preskupa i nije ih bilo moguće nabaviti jer su partizanski odredi sprečavali eksplotaciju drvne mase. Nabava ugljena bila je velika vještina.

Matija Peršić je osjećao približavanje kraja. Poboljevao je već tijekom 1942. i čitavu 1943. godinu je ležao u Koprivnici, te je 21. listopada 1943. sastavio oporuku kojim je sve svoje nekretnine ostavio svom mladobnom unuku Branku Kolaru.⁴⁶ Ostaloj unučadi, tj. Miri Kolar, te Anici i Ivici Hasenauer ostavio je svakome jedan vagon pšenice od 100 mtc, koje se moralo predati u roku od dvije godine nakon smrti a koja pšenica je u to vrijeme ležala u virovskom mlinu.⁴⁷ Prije smrti koprivnički primarius Kasumović je rekao Matiji Peršiću "Gospodine Peršić! Vi biste po konstituciji trebali živjeti stotinu godina, ali ste se 'ausraubali'⁴⁸ pretjeranim radom". Umro je 2. studenog 1943. godine, dakle na Svisvete. Pokop je bio vrlo skroman jer je to bilo vrijeme kada su se već zrakom prolamali meci ustaša i partizana u borbi za Koprivnicu, u koju su partizani i ušli 7. studenog 1943. godine. Upravljanje mlinom preuzeila je u tim teškim vremenima Matijina kćerka Jelisava Kolar koja je radila kako je znala i mogla u izvanredno teškom uvjetima, kada su danju bili u Virju ustaše a noću partizani. Kada su partizani ušli 7. studenog 1943. u Koprivnicu i stvoren veliki partizanski teritorij Jelisava Kolar je dovela u Virje svoju kćer Miru, dok su joj muž i sin Branko ostali u Koprivnici, gdje su imali jednu sobu u Varaždinskoj ulici 9. budući da je veći dio zauzeo visoki željeznički činovnik Vrban, rodom Hlebinčanin, koji je imao dva sina od kojih su oba bili vezani uz ustaški pokret.⁴⁹

Kućanstvo u Koprivnici nestalo je u tom ratnom vihoru kao da ga nikada nije ni bilo. Vinko i Branko Kolar su se hranili kod rođakinje Slavice Ivanković rođ. Gregurić. Vinko Kolar je bio nesposoban za veće napore i to mu je vjerojatno spasilo život, ali ga nije oslobođilo mrlje da je radio kao sudac na Kotarskom sudu u Koprivnici u vrijeme NDH.

Zadnja silka Matije Peršića iz 1942. na iskaznici NDH-azijskih vlasti kojom je mogao putovati iz Virja u Koprivnicu radi liječenja

⁴⁶ Branko Kolar, rođen je 18. ožujka 1930. u Koprivnici.

⁴⁷ Oporuka je potpisana od Josipa Pogledića, predsjednika suda i perovođe Petra Seleša. Original se nalazio kod Branka Kolara.

⁴⁸ Istrošiti, opljačkati sebe.

⁴⁹ Mlasin, gimnazijalac Zvonko Vrban bio je na čelu ustaške mladeži u Koprivnici. Povlačio se 1945. prema Sloveniji, te je preživio Bleiburg odnosno logore, ali se vratio s Križnog puta i logora kao potpuno fizički i duševno uništeni čovjek, te je ubrzo i umro. Stariji sin je bio u Paveličevoj ličnoj gardi te je izbjegao u Argentinu, i vratio se poslije 1991. u Hrvatsku da tu umre.

Mlin u Virju je pak radio isključivo za potrebe partizana, ali s njihovim odlaskom u siječnju skinuto je remenje iz mлина i mlin više nije mogao raditi osim onda kada su partizani ponovno bili u Virju te donijeli remenje. Godina 1944. bila je izuzetno teška. Često su danju u Virju bili Bobanovi ustaše a noću partizani a jedni i drugi su tražili hranu i odjeću. Umjesto buke parnog stroja koji je djelovao poput muzike vladala je sablasna tišina, koju su povremeno prekidali samo pucnjevi. Jelisava Kolar je u tom vremenu bila gotovo gladna. Nešto krumpira dobila je na maloj parceli na suprotnoj strani ceste a mlijeko joj je htjela dati samo učiteljica Anka Šarunac koja je držala dvije krave za koje se brinula Istranka Anka. Često nije bilo ni jaja, jer je harala kokošja i svinjska kuga. U tim vremenima obitelj Kolar postaje sve usamljenija jer svaki gleda svoja posla i nastoji da preživi. Među najvjernijim radnicima bio je Ivan Piščević, koji se pojavio u Virju 1943. s obitelji nakon što su izbjegli iz Udbine gdje je ostavio lijepo imanje.⁵⁰

Željeznički promet od 1943. do 1945. uglavnom nije funkcionirao jer su partizani uz pomoć naroda izvadili tračnice i s pragovima ih prevrnuli na padinu pruga. Ceste su pak bile prekopane ili zapriječene balvanima, pa je i tu promet bio izuzetno riskantan i opasan. Virje je postajalo sve više prometno i medijski izolirano pa više ne dolaze ni novine. Čuju se samo neodređene glasine, pa sam tako pronašla u arhivskim izvorima vijest da je mlin u Virju 1944. uništen. No on samo nije radio jer nije imao ni remenja, ni žita ni ugljena. U jesen 1944. Nijemci su doveli u Virje kaznenu ekspediciju čerkeza (kozaka) koji su haračili Virjem, uspostavivši posebnu strahovladu u stanovništvu. Osamljeni mlin na kraju sela bio je divan plijen te je Jelisava Kolar jedva izvukla živu glavu, plačajući život nakitom i svim vrednotama koje je imala. Ipak uspjela je spasiti mlin koji su Nijemci već minirali nagovorivši jednog njemačkog oficira na njemačkom jeziku da joj ne uništi jedini izvor egzistencije, te je tako odletjela u zrak u travnju 1945. godine samo željeznička stanica. Mlin u Virju ostao je jedini parni mlin u đurđevačkoj Podravini koji je odmah u svibnju 1945. mogao početi radom čim se vrati remenje zakopano u šumskom bunkeru. No oni koji su ga zakapali nisu više bili u tom području te je pogon sastavljen od remenja drugih mlinovala, pri čemu se krpalo i sastavljalno kako se moglo i znalo jer to remenje nije odgovaralo standaru virovskog mlina. Jelisavi Kolar se činilo u svibnju 1945. da dolaze bolja vremena i živjela je s nadom da će svojim radom opravdati svoj opstanak na mlinu.

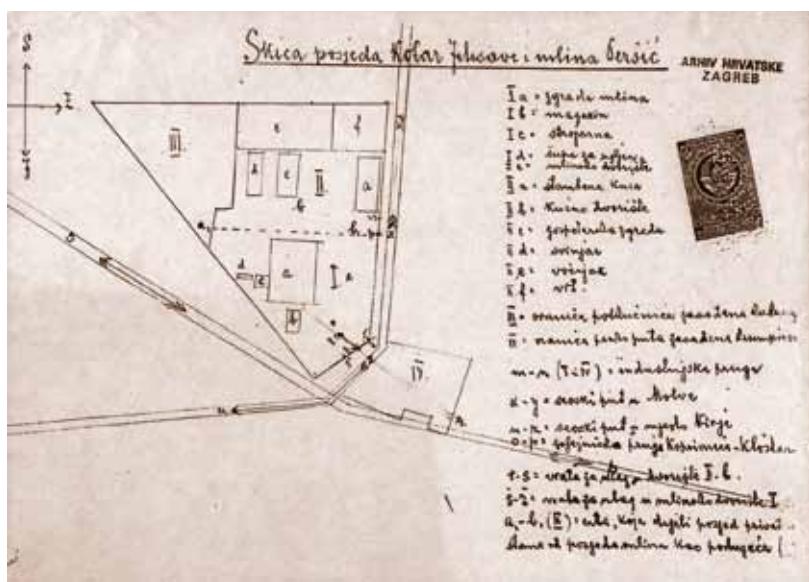
9.

Rad mлина od 1945. do 1948. godine i konfiskacija. U naivnoj vjeri da će joj narodna vlast prznati da je pošteno radila do 1945. godine, Jelisava Kolar je radila poslije 1945. u mlinu koji je bio pod stalnom kontrolom partizana, marljivije nego ikada prije. Bila je u mlinu od jutra do mraka te se uveče, nakon što je obavila posao i vraćala u kuću umorna i prašna i tužna s kosom bijelom od brašna. Izgledala je kao djed Mraz. Morala je jedno vrijeme voditi i dvojno knjigovodstvo i bila je prava sreća što ga je znala voditi zahvaljujući svojem školovanju u Grazu, ali ju je to prisiljavalo da radi obračun tijekom ljetne sezone do kasno u noć pri svjetlu petrolejke. Često je bila toliko umorna od posla da uopće nije mogla posvetiti nikakvu pažnju kćerkici Miri s kojom je živjela u Virju. Jedno je vrijeme na otkupu radio i Vinko Kolar, koji je kao sudac na Kotarskom sudu 1944. i 1945. sačuvao glavu zbog veza s komunistima, ali nije dobio posao poslije 1945. nekoliko godina, pa je čitava obitelj u mlinu gledala jedini izvor svoje egzistenci-

⁵⁰ Ivan Piščević je pomagao obitelji do početka 1948. kada je i on počeo izbegavati veze za obitelji Kolar-Peršić, vjerojatno upozoren da ne treba surađivati s "klasnim neprijateljem". Imao je dva sina od kojih je stariji poginuo u nekoj nesreći. Piščevićevi su bili izvanredno pošteni i marljivi ljudi. U kući je pak pomagala Rina Eterović koji su također bili izbjeglice iz Pučišća na Braču jer su otoke okupirali Talijani a onda Nijemci. Rina Eterović je odmah u 1945. napustila Virje te je završila fakultet i radila u Zagrebu.

je.⁵¹ Ni danas ne znam odakle Jelisavi Kolar ona silna snaga da vrši poslove otkupa za cijelo virovsко područje koje joj je dodijeljeno odlukom narodnih vlasti. Upravo zbog otkupa a i ranije suradnje s partizanima, bila je nesimpatična nekim Podravcima, pa je bijela garda 1945. ubacila u mlin, koji je radio dan i noć za izvoz, pakleni stroj koji je raznio cijelu strojarnicu i oštetio parni stroj ali srećom nije bilo ljudskih žrtava. Došlo je do istrage jer je odnesena i jedna puška, a noćni čuvar Melić je ubijen negdje na obali Drave. Kako bi ponovno osposobila mlin za rad Jelisava Kolar je uložila sva financijska sredstva do kojih je mogla doći u izgradnju nove strojarnice i popravak mlina, pa su mlin i pilana 1946. i 1947. opet ponovno proradili, premda je sada strojarnica bila mnogo manja jer nije nanovo izgrađena mašinska radionica. Strojarnica je ostala neožbukana, jer je izgrađeno ono najnužnije kako bi mlin mogao raditi. Zima 1945/1946. bila je izvanredno teška jer se gradilo na temperaturi ispod nule. Jelisava Kolar je i kasnije popravljala ono što je trebalo popravljati da mlin bude u pogonu, misleći da će narodna vlast cijeniti ovaj njezin napor. Kako kriva procjena! Neki su joj komunisti savjetovali da "mlin pokloni", jer da će tako bolje proći budući da u komunizmu nema privatne industrije. Nije htjela. Borila se sve do 1948. godine za svoj mlin i mlin svoga sina Branka Kolara.

Poslije 1945. nije postojala nikakva mogućnost privatnog vlasništva na poduzeća bez obzira na ponašanje vlasnika tijekom rata i poziciju koju su zauzimali. No to vlasnici obiteljskih poduzeća koje su sami podigli vlastitim snagama nisu znali i nisu u to vjerovali, jer je Tito govorio o poštivanju privatnog vlasništva pošteno stečenog radom. U to je vjerovala i Jelisava Kolar, kći Matije Peršića, organiziranog člana radničkog sindikata u Grazu i oduvijek bližeg radništvu nego poslodavcima. Međutim mogli ste pomagati partizane, mogli ste sabotirati proizvodnju u vrijeme NDH, na kraju je ipak završetak bio isti. Bili ste klasni neprijatelj i ostali ste bez imetka, a pored toga ugled vam je bio umrljan a vi ste ispali društveni negativac pa je narod mislio da nema dima

Skica posjeda Jelisave Kolar i mlinu Matije Peršića iz 1942. godine

⁵¹ Ne mogavši savladati sve poslove na otkupu mama je pozvala iz Zagreba i svoju prijateljicu Lujzu Planer, suprugu Alberta Planera, koji je kao Židov jedva preživio rat a Jelisava Kolar se s njima sprijateljila tijekom Drugoga svjetskog rata. Ing. Planer joj je pomagao u nabavi mlinskog kamenja koji su odnijeli partizani iz mлина i zakopali u šumi, pa su onda mjesto zaboravili. Kako bi mlin proradio za potrebe sela i partizana trebalo je nabaviti novo remenje. Isto tako je jedno vrijeme radio u mlinu dr. Dragutin Holler, kojega je od logora spasio Vladimir Bakarić čiji je otac zajedno s Hollerom služio u Ogulinu. Holler je za vrijeme rata radio kod ministra pravosuda Artukovića. Holler se je silno trudio da se uklopi u rad mлина, kao i Lujza Planer, ali su oboje tvrdili da im je taj rad bilo nešto najteže što su radili u životu.

bez vatre. Jelisava Kolar to očito nije shvatila, iako je bilo više dobrih savjeta sa strane da pokloni mlin i da se uklopi u socijalističke strukture dok ima vremena.

Uspjela je prebroditi i *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije od 8. lipnja 1945.* zbog toga što je surađivala s partizanima, a Mjesni NOO Virje izdao joj je o tomu potvrdu jer je imala niz priznanica za poklonjeno žito.

Uspjela se izvući i 1946.godine⁵² jer je uspjela dokazati da mlin uglavnom za vrijeme NDH-a nije radio i da nije nikada napustila mlin te da je surađivala s partizanima. Mislila je da je time riješila svoj opstanak u mlinu odnosno u kući kraj mлина koji joj je bio jedini dom. No tu se prevarila. Rad u mlinu od 1946. do 1948. bio je samo kratak predah prije konačne eliminacije obitelji Kolar-Persić u Virju.

Jelisava Kolar je dakle bila osumnjičena za ratno profiterstvo već 1945., a budući da joj se ništa nije moglo dokazati jer mlin je tijekom rata radio onda kada su zato dali dozvolu partizani odnosno narodna vlast. Ta se ista vlast potrudila da bude optužena 1948. po donošenju Zakona o nedopuštenoj špekulaciji. Ma kakve špekulacije u vremenu kada ste za kretanje između Virja i Koprivnice trebali dozvolu Općinskog NOO-a. Zar bi se Jelisava Kolar, odgojena na poštenom radu, upustila u bilo kakvu nepoštenu trgovinu? Istina tu i tamo je poklonila nekom kilogram brašna, kao na pr. učitelju Kuštraku, čiji unuk je danas predsjednik Hrvatske udruge poslodavaca, jer zbog prevelikog otkupa ni seljaci nisu imali nikakvih viškova. Žito i brašno bilo je državni monopol, najvažnija namirница. Sve im je oduzimano a mnogi su završili i u zatvoru jer nisu mogli isporučiti zadane količine. Jelisava Kolar nije mogla ni podnosići dnevne izvještaje zbog rada na otkupu jer joj nije bilo dano da nekoga zaposli, pa je radila od ranog jutra do kasne večeri. Po odluci NOO-a morala je hraniti i 15 svinja koje je morala isporučiti nakon što su dosegli izvjesnu težinu a koje su slane vjerojatno u Rusiju.

Nije međutim mogla izbjegći odluku države da preuzme u svoje vlasništvo sva privredna poduzeća po Zakonu o nacionalizaciji i konfiskaciji iz 1948.⁵³, kada je Beogradu, zaplevši se u sukob s Rusijom bio potreban kapital, ali i dokazivanje da smo mi istinska komunistička zemlja u kojoj nema privatne svojine a osobito ne industrijske i obrtničke. Jelisava Kolar je još uvijek mislila da će zadržati mlin koji je bio protokoliran 1931. po Zakonu o radnjama kao obrtno poduzeće, pa nikada nije potpadao pod kontrolu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, ali niti NDH.

Iz priloga u nastavku ovog rada može se točno vidjeti kako je provedeno suđenje i kako je Jelisava Kolar protjerana iz Virja. Prva presuda bila je zbog viška stotinjak kilograma brašna u globi koju bi Jelisava Kolar nekako platila. No na dvije više instance prvočna presuda je pretvorena u konfiskaciju i jednogodišnji logor. Uzalud je Jelisava Kolar podnosiла žalbe, nadajući se da će joj pomoći stari prijatelji kao što je bio ing. ekonomije Stjepan Starčević koji je 1948. imao visok položaj u privrednim organima u Bjelovaru. Svi bivši prijatelji, uključivši i Josipa Dobrilu su joj sada okretali leđa govoreći da se ništa ne može učiniti, jer je zbog problema s Informbirom zavladala i politička i privredna kriza pa su i komunisti strahovali od Golog otoka. Pored toga sudski postupak o konfiskaciji je isao izvanredno brzo i u svega četiri mjeseca 1948. godine je započet i dovršen. Nije pomagalo navođenje Jelisave Kolar da je surađivala s partizanima za vrijeme rata i da su ju Nijemci zvali "Partizanen Müllerin", prijeteći joj da će ju zbog suradnje s partizanima poslati u logor jer im nije mogla dati nikakvih ušurnih viškova, a istovremeno je

⁵² Zakon o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže od 11.VII.1946. (Sl.list FNRJ, 56/46)

⁵³ Jadranko CRNIĆ, *Zakoni o oduzimanju imovine za vrijeme komunističkih vlasti*, Zagreb 1996.

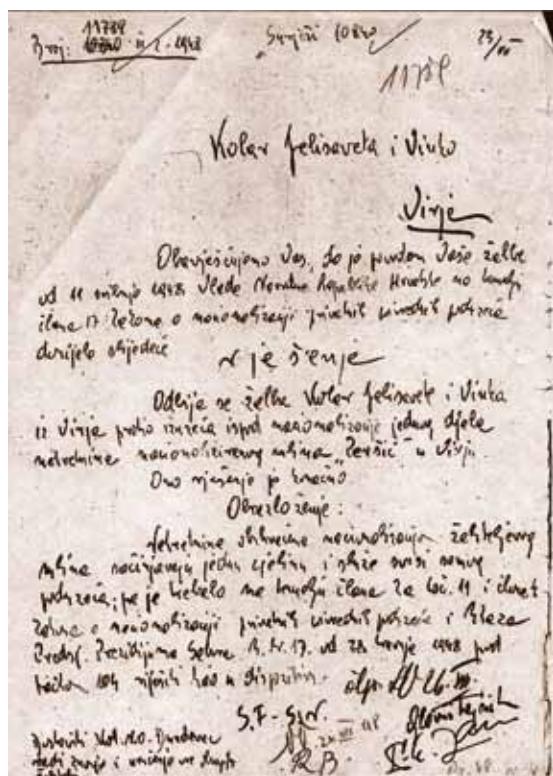
ostajala kraj mlinu. Nije koristilo ni navođenje da radi u mlinu na otkupu. Više im nije bila potrebna.

Međutim najgore je bila lakovjernost Jelisave Kolar da će opstati u svojem narodu radeći za narod a to je značilo rad na otkupu. Tim otkupom na osnovu procjene mjesnog NOO-a seljacima su se oduzimali tržni viškovi, pri čemu se bogatijima, koje su nazivali kulaci, često nije ostavljalo ni osnovno za prehranu niti za sijanje slijedeće godine. Mnogi su radi odbijanja da isporuče propisane količine suđeni na zatvor, pa je i Jelisava Kolar postala omrznuta među Virovcima, koji su onda šutke gledali kako preko noći nestaje iz mlinu koji je postao narodno vlasništvo.

Uspjela sam kombinacijom materijala pronađenih u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i onih koji su preživjeli brojne seobe obitelji rekonstruirati što se faktički zbivalo u četiri mjeseca 1948. godine, kada je Jelisava Kolar ostala bez svojeg mlinu i svojeg doma⁵⁴ i kako je postala zatočenica Kazneno-popravnog doma u Požegi.

Prva presuda zbog viška žita od 200 kg u mlinu bila je samo novčana kazna. No nakon toga na drugostepenom суду u Bjelovaru globa od 50.000 dinara pretvorena je u jednogodišnji prisilni rad, a nacionalizacija je zamjenjena konfiskacijom, jer po Zakonu o nacionalizaciji nije više moglo biti konfiskacije bez krivične presude. Trebalo je dakle Jelisavu Kolar osuditi na zatvor. Prvotna blaga presuda pretvorena je u konfiskaciju mlinu i jednogodišnji zatvor. Onda je odlukom Žanka konfisciranom mlinu pripojena i obiteljska kuća koja je bila na drugoj katastarskoj čestici i da se postupalo po pravim zakonima kuća ne bi mogla biti oduzeta, jer nije imala nikakve veze s mlinom.⁵⁵ Žalba na Predsjedništvo NRH podnesena 11. svibnja 1948. bila je podnesena s molbom da se izuzme pola mlinu jer je vlasništvo maloljetnog sina Branka Kolar-a, no Predsjedništvo vlade je to odbilo potvrdivši presudu Okružnog suda, jer da se radi o jednoj cjelini. S istim obrazloženjem je konfiscirano i s potpisom dr. Miloša Žanka, tada glavnog tajnika Predsjedništva vlade NRH, pri-družena i kuća koja je bila na posebnoj katastarskoj čestici i zapravo nikako nije smjela ući u konfiskacionu masu, eventualno u masu koja je podlijegala nacionalizaciji. Tako je Jelisavi Kolar oduzeto sve: i mlin i kuća i čestice koje je Matija Peršić nabavljao godinama kako bi stvorio onu industrijsku cjelinu koja je tako besmisleno rastepena u novom vremenu.

Presuda drugostepenog suda postala je u srpnju 1948. pravomoćna, a brzina presude ukazuje da su predmeti ovakve vrste imali na sudo-

Rukom pisano rješenje dr. Miloša Žanka da se odbija žalba Jelisave Kolar o izuzeću kuće od nacionalizacije (Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo Zem. vlade)

⁵⁴ Dokumenti se čuvaju u Hrv. državnom arhivu, Predsjedništvu vlade NDH, kut. 48, 11789/48. Dokumentacija je . kombinirano s originalima iz obiteljske arhive Kolar koje je sredila Elizabeta Wagner.

⁵⁵ Od nekadanjeg zaokruženog i funkcionalnog posjeda i imetka ostale su samo dvije male ratarske čestice, od kojih je jednu Jelisava Kolar uspjela prodati Anki Radoš koja je kao dijete došla krajem Prvog svjetskog rata u kuću učiteljice Anke Šarunac te se ovdje zadržala čitav život.

vima prioritet. Jelisava Kolar je dobila usmeni nalog da mora iseliti iz kuće u Virju u roku od tri dana, a to se i moralo učiniti jer je u rujnu Jelisava Kolar morala nastupiti odsluženju kazne u Požegi. Ovi zadnji mjeseci u Virju bili su strašni. Već 23. IV. 1948.g., pojavio se je u paromlinu Bartol Šandor, referent trgovine i opskrbe K(otarskog) N(arodnog) Odbora u Gjurgjevcu, predstavivši se pismenim dekretom kao delegat po zakonu o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća a zapravo privremeni upravitelj. Nakon toga je 22. svibnja 1948. načinjen detaljan inventar, te je ovom popisu od strane Kotarskog NOO-a Gjurgjevac bio prisutan tajnik Mato Abraham. Popisan je i sadržaj blagajne u kojoj se nalazio i omot nacrta od mlinu, fascikl podataka o parnim kotlovima, fascikl raznih dokumenata mlinu kao najvredniji podaci o mlinu. Ne znam da li su ti materijali negdje i kod nekoga u Virju sačuvani ili su bespovratno uništeni. Posebno je popisan mlin i to prizemlje, polukat, prvi i drugi kat, zatim gospodarske zgrade, zemljишte, sječ-karnica. Opisano je čak da je dvorište bilo ograđeno betonskim stupovima, djelomično od drvenih letava a djelomično od pletene žice. Iskazano je da je u strojarni polustabilni parni stroj firme Ganz, jačine 70 KS, alati u radionici, pilana s punim jarmom od 24 cola firme Kirchner s dva para kolica za prijevoz balvana, te dimnjak visok 26 metara koji je imao temelje od dva i pol metra. Uz strojarnicu je bila i radionica s alatom. Kao vlasništvo mлина iskazana je i 243 metara industrijskog kolosijeka normalne širine do željezničke stanice.

Poslije konfiskacije mlin je prvo bio kotarski paromlin (1948-1952). Nakon elektrifikacije Podravine i stvaranja mreže velikih mlinova sa silosima virovski mlin više nije mogao opstati, ali je očito da korisnici nisu znali što bi s njime. Imovina Matije Peršića i Jelisave Kolar odnosno Branka Kolara postala je predmet grabeža. G. 1960. nakon godina mijenjanja uprava mlinu postalo je očito da se radi o poprilično neprofitabilnom poduzeću. No još uvijek imovina je bila na prvi pogled vrijedna. Narodni odbor općine Virje odlučio je upisati čitavu imovinu koja je bila dana na upravu privrednom poduzeću "Podravina" kao svoju imovinu, te je od Narodnog odbora kota-ra Koprivnice, Sekrerijata za financije 12. lipnja 1959. i donesena takva odluka. Pri tome je zaboravljena jedna oranica pod nazivom Travnik te je načinjeno dopunsko rješenje kojim se uključuje u nacionalizaciju i ta oranica. U rješenju iz 1959. naknadno je procijenjen nacionalizirani, a zapravo konfiscirani sa 4.000.000 dinara uz naznaku da na mlinu nema nikakve hipoteke. Učinjeno je to na zahtjev poduzeća "Podravina", radi uknjiženja u zemljишne knjige kao općenarodna imovina pod upravom Narodnog odbora općine Virje. To je i učinjeno ali je naknadno ispala još jedna čestica, pa je 1960. doneseno novo rješenje kojim je oduzetim nekretninama pridružena još jedna oranica koja je bila zaboravljena u rješenju 1959. godine. Uzalud se Jelisava Kolar žalila. Ona je bila građanin drugog reda i još i 1960. klasni neprijatelj kojem se nije dalo pristojno živjeti. Žalba Jelisave Kolar nije koristila i oranici u Travniku je Zemljishno-knjižni ured Kotarskog suda u Đurđevcu upisao kao općenarodnu imovinu pod upravom NOO-a općine Virje. Zanimljivo je, da donosioci ovog dopunskog rješenja navode imovinu kao nacionaliziranu i kao da ne znaju da je čitava imovina Jelisave Kolar u Virju još 1948. konfiscirana, pri čemu se prema konfiskaciji imovine malodobnog Branka Kolara uopće ne vodi računa.

Poduzeće "Podravina" je postojalo do 1968., da bi mlin onda postao dio tvornice hrane "Podravka" i "Medikema", odnosno dio "Pobjede" a možda se još netko okoristio imovinom bivših vlasnika jer se mijenjaju i spajaju gruntovne i katastarske čestice. G. 1960. izvršen je gruntovni upis općine Virje nad svim gruntovnim česticama ali je pri tome zaboravljena čestica 8864/ 1 t.zv. oranica u Travniku u površini od 440 č.hv. (vidi prilog 6 i 7). Česticu 8611/ od 438 čhv. preuzeila je Poljoprivredna zadruga Virje, Mitrovica 1. Čestice 8611/5 preuzeo je šumsko-poljoprivredni kombinat Koprivnica, čestice 8863/5, i 8864/1 nastale spajanjem 8864/2 i 8865/3 s površinom od 630 čhv. koristio je "Simkro International", Koprivnica, Trg mladosti 1, a čestice 8863/2 sa 39 čhv. i 8863/3 od 963 čhv. koristila je R.O. "Medikem", Virje, Paromlinska 1., koja

je tu sagradila laboratorij u kojem je ing. Kajfeš pokušao razviti proizvodnju. Kada to nije išlo i kada je došlo do požara Medikem je preselio u Zagreb, nakon što je na nekretnine stavljenha hipoteka.

Kroz nekoliko godina ovakvog razgrađivanja brzo je uništeno ono što je Matija Peršić sa svojom kćerkom stvarao 30 godina. Lakše je bilo sve rastepsti nego stvoriti i održati. I općini Virje mlin je postao prevelik teret. Jedna čestica koja je uključivala voćnjak i vrt dana je zagrebačkoj tvornici tekstila "Pobjeda" za izgradnju dijela svog pogona. Godine 1960. srušen je dimnjak i materijal raznešen pri čemu munjovod nije preseljen na zgradu mлина, pa je mlin ostao bez zaštite od groma te je poslije 1991. udarom munje izgorjelo krovište. Jednako tako su rušene i sporedne gospodarske zgrade koje su nekoć sačinjavale bitan dio mlinskog poduzeća u kombinaciji s uskladištenjem kukuruza i gajenjem svinja. Jedno vrijeme činilo se da je najsretnije da mlin koristi "Medikem", ali se ubrzo pokazalo da lokacija i nije baš najsretnija jer nema uređen odvod otpadnih voda. I željezница je jedne godine oduzela dio mlinskog dvorišta radi ublažavanja krvine željezničke pruge, pa je tako južni dio posjeda ostao bez cementne ograde. Izvršeno je spajanje nekih čestic, a neke su ibrisane (8864/2 i 8865/3.). Posjed je izmijenjen do neprepoznatljivosti i vidjelo se da nema gospodara i da je narodno postalo svačije i ničije. U dva navrata, 1996. i 2004. posjed je opterećen hipotekom, ali nisam uspjela dobiti dokumente koji ukazuju razlog hipotekarnog opterećenja. Konačno je mlin pretvoren u "Klaonicu nojeva d.d.", a voćnjak i vrt je "Pobjeda", koja je također otišla u stečaj, pretvorila u dio svog pogona sagradivši poslovne zgrade, te je taj dio postao vlasništvo zadruge iz Đelekovca. Tek jednu česticu od 345 č.hv. na drugoj strani ceste koja je izbjegla konfiskaciju prodali su Jelisava Kolar i Branko Kolar šumariji Ždala pa je bilo velikih poteškoća dok se ispravio zahtjev Općine Koprivnica 1964. godine da obitelj plati u ime općinskog prikeza 4.290 dinara.⁵⁶

Protjerivanje Jelisave Kolar iz Virja bilo je provedeno na neprimjeren način, a osobito što je nacionalizacija pretvorena u konfiskaciju, i ona je morala otići na jednogodišnje izdržavanje kazne u Ženski kazneni zavod u Slavonsku Požegu. Obitelj sa dvoje maloljetne djece ostala je bez majke ali i bez nekoga tko bi im kuhao i brinuo za kućanstvo. Njezina molba da joj se ostavi barem kuća za stanovanje nije uvažena i lično je glavni tajnik predsjedništva vlade NRH dr. Miloš Žanko napisao rješenje (vidi fotosnimak u ovom radu) da joj se odbija molba te da je sve "nacionalizirano" zapravo konfiscirano.

Jelisava Kolar se našla u gotovo nemogućoj situaciji. Samo zahvaljujući dobroti Mije Kanižaja, visokog funkcionera u KNOO Koprivnica, dobila je kuhinju i jednu sobu u Varaždinskoj ulici 9. koja je bila vlasništvo Branka Kolara koji je imao u svojoj kući jednu sobu čitavo vrijeme rata. Kuća nije imala ni vodovod ni kanalizaciju. Obitelj se nekako smjestila. Ono što je tada slijedilo je zanimljivo ali bi ta tema moglo biti predmet posebnog rada. Ogorčna je šteta što je mlinska arhiva od povjerenika Šandora izbačena iz mлина 1948. te je ubrzo propala na kiši. Šandoru je svijet počinjao onog trenutka kada je narod preuzeo mlin. Time je gospodarskoj povijesti nanesena silna šteta jer je Matija Peršić čuvao svaki papirić koji je nastao u poslovanju. Tako je propala i narudžba novog parnog stroja u firmi Ganz u Budimpešti koja je trebala omogućiti istovremeni rad mлина i pilane ali i elektrifikaciju Virja. Šteta je što je inventar mлина raznesen na sve strane. Među tim stvarima bilo je umjetnički i obrtno vrijednih predmeta jer je Matija Peršić poput hrčka donosio iz Austrije i Mađarske predmete koji su služili mlinu. Sjećam se prekrasnog sata sa emajliranim pročeljem na kojem su bile prikazane nizozemske vjetrenjače - mlinovi.

⁵⁶ Obitelj je platila ovaj poljoprivredni porez za 1962. i 1963. i onda zamolila Šumariju u Ždalu da se upiše kod katastra u Đurđevcu kao vlasnik ove čestice.

Jelisava Kolar je otišla u logor u Požegu na izdržavanje jednogodišnje kazne, koja je nakon što se sva osula čirevima, pretvorena u prinudni rad kod Gradskog NOO-a Koprivnice, gdje je vodila računovodstvo rudnika Bregi i Glogovca i još nekoliko gradskih poduzeća, obavezna na prijavljivanje Sekretarijatu za unutrašnje poslove dva puta mjesečno. Slobodna, ali i psihički destrukturirana, preplašena i osiromašena, bila je tek krajem 1949. godine. Usprkos ponude nije mogla zbog slabog zdravlja nastaviti rad u komunalnom poduzeću te se povukla u kuću i tu ostala do kraja života, ne doživjevši nikakvu rehabilitaciju što je to nekima ipak uspjelo poslije 1991. godine.⁵⁷ Vinko Kolar je umro već 26. rujna 1966. te je pokopan u obiteljskoj grobnici Kolar-Peršić na koprivničkom groblju kraj crkve, a Jelisava Kolar je umrla 25. studenog 1993. u tri sata ujutro kod kćerke Mire Kolar-Dimitrijević u Draškovićevoj 23. te je kremirana. Početkom prosinca 2008. umro je i Branko Kolar te je sahranjen na Mirogoju. Od aktera ove mlinške drame danas još živi samo Mira Kolar-Dimitrijević, koja je vlasnik samo tavanskog stana u Draškovićevoj ulici 23 koji je otkupila od države poslije 1993. godine. Obitelj je jedva preživjela ovu dramu a da bi mogla dalje živjeti nastojala je da je se što manje prisjeća, jer su sjećanja bila bolna i dovodila su u pitanje vrijednosti rada.

10.

Privatizacija odnosno nova nacionalizacija - konfiskacija. U Ustavu Hrvatske 1991. navedeno je da je privatno vlasništvo neprikosnoveno pravo pojedinca. Na osnovu toga već 20 svibnja 1991. objavljena je u *Narodnim novinama* "Uredba o evidenciji prijašnjih vlasnika i oduzete imovine" na temelju koje su prijašnji vlasnici trebali podnijeti prijave s konkretnim dokazima u roku od 90 dana. Međutim poziv upućen privatnim vlasnicima omogućio je političarima ili privrednicima koji su se bavili privatizacijom da se detaljno upoznaju s vlasničkom strukturon, ali ne radi toga da isprave nepravde i pogreške socijalističkog doba već radi nepoštenog prisvajanja tuđe imovine.⁵⁸ Umjesto brze preobrazbe i vraćanja onog što je preživjelo polustoljetnu komunističku odnosno socijalističku upravu počeo je proces posvemašnjeg uništavanja prijašnjeg vlasništva.

1996. godine je određeno da bivši vlasnici imaju pravo na odštetu, a onda se čekalo deset godina da se imetak potpuno devastira i izmijeni, tako da gotovo više ništa ne podsjeća na stanje iz 1948., pa čak ni na stanje iz 1991., a istovremeno je na imetak stavljena velika hipoteka u EUR-im i kunama. Uvjerenja sam da su poslije 1991. namjerno vršene akcije koje su obezvrijedile nekadanji imetak Matije Peršića, a iz detaljnog inventara sastavljenog prilikom preuzimanja 1948. godine od strane preuzimatelja, vidi se, da se radilo o dobro vođenom i uređenom privrednom poduzeću od kojega je jedna obitelj mogla pošteno živjeti. Iako je Zakon o naknadi za oduzetu imovinu predviđao vraćanje u naturi, što su članovi obitelji tražili, to nije uvaženo, a nisu nadoknađeni niti preko sigurnih državnih obveznica, već su nadoknađeni nesigurnim dionicama i to tek 2009. godine. A za borbu na međunarodnim sudovima obitelj nije raspolagala financijskim sredstvima a nije imala ni volje da se bori jer se čitava obitelj svela na Miru Kolar i njezine kćeri. Vlast je smatrala da je dovoljno da nasljednici zarađuju svoj kruh kao nastavnici odnosno

⁵⁷ To je uspjelo koliko znam samo nasljednicima Antona Žica iz Punta na Otoku Krku koji je uspio obnoviti postupak konfiskacije tvornice tjestenine, mlinu, ulja i vršilice iz 1946., te je na zahtjev srodnika konfiskacija poništena i ustanovljeno da je Anton Žic više pomogao Krčanima nego okupatoru. Na temelju toga poništena je konfiskacija provedena u zemljišnim knjigama Općinskog suda u Krku i izvršena dekonfiskacija. (B. ŠČKORIĆ, Osuđen da bi mu konfiscirali imovinu, *Večernji list*, 1994.) Ovaj postupak mogao se primjeniti i u slučaju Jelisave Kolar.

⁵⁸ Zanimljivo je da je poziv uputilo Ministarstvo iseljeništva a to ukazuje da se možda već u samom početku računalo ne s vraćanjem vlasništva već s mogućnošću nezakonite privatizacije.

da nakon umirovljenja žive od mirovine, pri čemu treba uvažiti da nasljednicima baš nije bilo baš lagano živjeti, jer su uvijek tretirani kao "ostaci kapitalističke klase". Ma kakve kapitalističke klase? Bili su građani drugog reda, bio im je dopušten rad, ali ne i stipendije, dobri studiji, stambeni krediti i slično. Bilo je vrlo teško živjeti u stalnom dokazivanju da nisi neprijatelj naroda, te da nisi htio ostaviti domovinu, iako je bilo često takvih promišljanja, osobito kod Branka Kolarja.

Zapravo je 1996. izvršena nova nacionalizacija odnosno blaža konfiskacija imetka Jelisave Kolar i Matije Peršića od kojega su ostali samo ostaci ostataka. Imetak Jelisave Kolar nije bio uništen u ratnim operacijama ali je ipak sve propalo, rasprodano, razneseno na sve strane. Uprava "Medikema" se nije snašla ili je možda preuzeila mlin i kuću ne radi proizvodnje medicinskih lijekova već samo radi podizanja kredita da bi onda nestao iz Virja i novac i članovi uprave. Dugo godina poslije 1948. ali i poslije 1991. mlin je čuvan od čuvara koji je sprečavao približavanje bivših vlasnika mlinu. A onda je počeo rasap. Nakon više godina oko 2005. "Tvornica nojeva d.d." je porušila najgornji kat mлина, srušene su neke zgrade i dograđene neke nove, potrebne za klaonicu koja je postala vlasnik u procesu nedovršene privatizacije. U prethodno uništavanje uplelo se više faktora od "Medikema" pa do "Pobjede", odnosno prije poduzeća "Podravine". Kuća je preuređena i više nema tragova da je to nekoć bio topli dom obitelji Matije Peršića i Jelisave Kolar koji su svakog gosta dočekivali dobrodošlicom.

Procjena imetka je izvršena tek 2004. i to uzimajući stanje od 1997., koje nije nikako bilo jednakostanju iz 1991., a još manje stanju iz 1948. kada je načinjen inventar. Prilikom procjene 2004. Mira Kolar je vidjela da se je sve na posjedu Matije Peršića promijenilo do neprepoznatljivosti, pa više čak nije bilo ni cementne ograde a kamoli da je preživio koji orah od onih 18 koje je posadio Matija Peršić. Ne vjerujemo da je sve moglo tako propasti da je vrijeme bio jedini uništavač. Svrha nama nepoznatih uništavatelja bila je zatrati svaki trag rada Matije Peršića i Jelisave Kolar.

Kako je moguće da je izvršeno takvo totalno zatiranje Peršićevog mlina? Tražiocu naknade su u samom početku bili slabija strana. Bili su samo nastavnici i tako su i proživjeli svoj radni vijek zaradivši mirovine od kojih se jedva živi. Čekalo se s obeštećenjem dok se nije umanjila vrijednost nekretnina nemarnim i neodgovornim odnosom. Munja je udarila u mlin jer je ranije srušen dimnjak a munjovod nije premješten na mlin. Srušen je i mlin koji je bio srce cjeline, ostala je samo Mlinarska ulica no koliko dugo kada više mlin nema? Da je nasljednicima vraćeno 1991. ono što je preostalo oni bi također znali podići kredit kod talijanske banke i pokrenuti adekvatnu proizvodnju i očuvati djedovinu. No do 2004. već je uništeno 70% vrijednosti pa odšteta i nije mogla izgledati drugačije, jer je vrijeme promijenilo i subjekte i objekte spora. Punih sedamnaest godina sud je rješavao da li bivši vlasnici imaju pravo na odštetu. Prvo je došla odluka da imamo pravo na odštetu, no onda su zaredale komplikacije. Jelisava Kolar je umrla 1993. Pravo na nasljedstvo imala su njezina djeca Branko, rođen u Koprivnici 1930. sa 3/4 i Mira Kolar ud. Dimitrijević, rođena također u Koprivnici 1933. godine sa 1/4. Naime Matija Peršić, ne znajući kakvo vrijeme dolazi ostavio je oporukom 1943. cijeli svoj imetak svom unuku Branku Kolar, smatrajući da se za Miru Kolar trebaju pobrinuti roditelji. Znamo kako su se roditelji mogli pobrinuti u vremenu socijalizma osobito što su živjeli u Koprivnici.

Na osnovu čl. 13, stavka 2. Zakona o naknadama za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (NN br. 92/96, 39/99, 80/02 i 81) priznato je pravo na odštetu Branku i Miri Kolar na oduzetu imovinu još 2004.⁵⁹ No tada je postupak oko utvrđivanja vrijednosti odu-

⁵⁹ Ured državne uprave u Koprivničko-križevačkoj županiji, ispostava Đurđevac, Klasa: UP/I-943-01/97-01/25 Ur broj: 2137-04/1-04-64 od 23. rujna 2004.

zetih poduzeća (NN RH, br. 36/03 i 33/06) odugovlačen sve do 2009. godine, iako su tražioci 2004. na zahtjev Suda financirali komisiju koja je u Virju izvršila procjenu i očevid. Nakon dovršenja postupka, ali tek 2009., vlasnici su dobili odštetu, ali ne u novcu odnosno u obveznicama kako su tražili ili u naturi već u dionicama. Ponuđene su dionice Međimurske tvornice čarapa, iako je već bilo jasno da će poduzeće propasti. Nisu ponuđene dionice "Podravke", iako bi to bilo normalno s obzirom na veze Podravke s poduzećem u Virju.

Za povijest će biti zanimljivo kako je izvršena procjena odnosno komisijski očevid obavljen 26. travnja 2004. od Josipa Dujmovića iz Đurđevca a u vrijeme kada je "Klaonica nojeva d.d." već prilagođivala nekretnine svojim potrebama, iako još nije bila dovršena privatizacija odnosno vlasnici nisu bili obeštećeni iako su još tada svi osim Jelisave Kolar bili živi. Površina od 577 m² mлина procijenjena je 2004. na svega 38.969 DEM, zemljište na 25.584 DEM skladište na 4.618 DEM, a za kuću od 144 m² 19.882 DEM, dok sve ostalo što je još postojalo 1991. već do 2004. nestalo. Kada je objavljeno da obitelj ima pravo na naknadu, pristupile se sistematski raznašanju svega što je vrijedno. Izračunavanje vrijednosti dalo je mnogo problema. Manipuliralo se od 1948. do 1996. katastarskim česticama, a dio četice 8864/1 (bivši vrt, voćnjak) odvojen je još ranije i na njoj su šezdesetih godina 20. stoljeća sagrađene pogonske i upravne zgrade tekstilne industrije "Pobjeda" iz Virja koja je započela radom 1966., a koje su 2004. bile vlasništvo "BIN-AGRO" d.o.o. iz Đelekovca. Ukupna vrijednost nekretnina koja je bila predmet naknade utvrđena je na 89.153 DEM.⁶⁰ U zapisniku komisijskog očevida nema naznaka o hipotekarnom opterećenju imovine koja je svakako utjecala na iznos odštete.⁶¹

Videći da nema ni snage ni vremena da vodi dalje proces s "moćnima", Mira Kolar prihvatala 282 dionica jednog hotela na Jadranu u nominalnoj vrijednosti dionice od 300 kuna a čija je stvarna, tržišna vrijednost u trenutku povrata bila oko 60 kn. Uskoro su iste povučene s Burze jer nitko nije trgovao s njima. Branko Kolar je u međuvremenu umro i koliko znamo nitko nije preuzeo odštetu. Čitav postupak s odugovlačenjem bio je dakle apsolutno neprimjeren. Mislimo da kako je kratkim postupkom imetak oduzet tako da ga je trebalo kratkim postupkom i vratiti 1991.

⁶⁰ Komisija je površinu mлина izmjerila na 699,60 kv. m. U očevidu nije istaknuto da je upravna zgrada površine od 170 m.kv. u vrijeme oduzimanja imovine vlasnicima bila samo obiteljska kuća za stanovanje, već je navedeno da su tu stanaovali zaposlenici mлина što nije točno, jer su u njoj stanovali od 1912. pa do 1948. vlasnici Peršić - Kolar. U očevidu je navedeno da je kuća izgrađena 1937. što nije točno jer je Matija Peršić stanovao u kući odmah nakon što je mlin izgrađen, dakle 1912. godine. Isto tako je navedeno da je skladište za žito površine 73 kv. m., sagradeno 1938., što također nije točno već je to skladište izgrađeno kraj željezničkog kolosjeka 1912. godine. kako bi se iz njega moglo brašno utočiti direktno u vagone. U zapisniku očevida nije navedeno da je mlin proširen 1938. za 15 metara izgradnjom čvrste zgrade od cigala iznad pilane i da su ti prostori trebali služiti kao silosi koji nikada nisu dovršeni. U procjenu vrijednosti nije uključeno ništa što je potpalo pod tvornicu tekstila "Pobjeda" iz Zagreba, sada vlasništvo BIN-AGRO, a isto tako nije uраčunat željeznički kolosijek od 247 metara na vlastitoj zemlji koji je sagradio Matija Peršić vlastitim novcem kako bi mlin mogao djelovati kao eksportni a to je bilo odlučno i za dovoz drvenih trupaca i obradu u pilani do likvidacije pilane. Sve je to bilo visokovrijedno, poslovno zemljište Virja, a ne neka oranica ili šuma.

⁶¹ Istovremeno kada je vršen očevid, tj. 5. veljače 2004. u Zagrebačkoj banci d.d. Zagreb - sektor poslodovnog bankarstva, imovina mлина je opterećena hipotekom od 584.000 EUR-a uvećano za redovne kamate, zatezne kamate, naknade, i taj novac je očito "nestao" iz Virja. Na zemljišnoknjižnom ulošku 8864/1, 8865/2, 8865/4 i 8865/7 upisana je 8. ožujka 2007. na temelju ugovora o dugoročnom kreditu za projektno financiranje od 8. veljače 2007. još jedna hipoteka od milijun kuna s ugovorenom kamatnom stopom kod Zagrebačke banke d.d. u Zagrebu, Paromlinska ul. 2., a podigao ga je Željko Virag iz Đurđevca, Bjelovarska 1. Kuda je otisao taj novac? Tko se njima okoristio? Mnogo pitanja bez odgovora a arhive zatvorene, dokumentacija sakrivena.

a ne raznim manipulacijama provesti novu konfiskaciju imetka, jer se obitelj od tog udara nije mogla a ne može se ni danas oporaviti

11.

Zaključak. Mlin u Virju nije nastao preko noći. Ovaj rad je i pisan da pokaže kako je cijeli imetak potekao poštenim ali i dugotrajnim radom Matije Peršića, koji se uzdigao od strojara do vlasnika mлина, dakle od radnika do poslodavca, prošavši sve stupnjeve koji su ga naučili da cijeni rad ali i imetak. On se vratio u domovinu i velikom štednjom stvorio virovski paromlin. Nažalost supruga Antonija je umrla 1939. od tuberkuloze, a četiri sina su umrла od pothranjenosti. Odabir lokacije za mlin bio mu je nepovoljan, no to je bila najbliža lokacija bez parnog mлина Ferdinandovcu u kojem je rođen. Virovski mlin bio je stegnut između velikih eksportnih mlinova, a u kraju koji nije jeo kruh od žita već od kukuruze. Mlin je bio slabo poduzeće, koje je preživljavalo najvećim naprezanjima članova obitelji, koji su obavljali i trgovačke, i uslužne, i strojarške poslove jedva preživljavalo. Kroz ovaj rad ukazani su svi problemi koji su nastajali u životu obitelji, ali i u vezanosti s općom političkom i privrednom situacijom.

Matija Peršić i Jelisava Kolar voljeli su svoj mlin strašcu stvaraoca. Jelisava nikada tijekom svog života nije pomicala da napusti Podravinu.⁶² Nije uzela ni austrijsko državljanstvo, iako je to mogla budući da joj je majka bila Austrijanka. Živjela je do kraja života vrlo loše, no to je bio njezin izbor. Matija Peršić odgojio ju je kao rodoljuba i Bukovčeva slika "Ilirska preporod" je bila najveća slika u obitelji koja je uvijek zauzimala istaknuto mjesto na zidu.

Mlin je završetak rata 1945. dočekao neoštećen i kao vlasništvo Jelisave Kolar u polovini i malodobnog Branka Kolara u drugoj polovici, jer je Matija Peršić svoju polovinu prenio svom unuku Branku Kolaru zadržavši si doživotno uživanje. Jelisava Kolar se grčevito držala na mlinu do 1948. udovoljavajući u svemu narodnim vlastima.

No Narodna vlast je htjela više. Donesen je 1948. Zakon o nacionalizaciji svih privrednih poduzeća u kojem je predviđena mogućnost konfiskacije ali samo uz zatvor. Kako je to učinjeno u slučaju Jelisave Kolar prikazano je preko priloga u ovom radu. Iako se još i 1960. govorilo o nacionaliziranom imetku zapravo je sve bilo konfiscirano i nikakvu odštetu Jelisava Kolar nije dobila od narodnih vlasti a nije imala ni novca ni veza ni snage da vodi parnice s državom koja je bila svemoćna i koja je donosila odluke u ime naroda. Nije se ni usudila. Na isto onako promišljen način kako je Matija Peršić sastavljaо svoj mlinarski posjed u Virju, tako su ga "korisnici mлина" sistematski rastepli. Čitav proces konfiskacije bio politički montiran, a oduzet je ne samo mlin već i dom, gotovo sve što su Kolari imali u Virju. Ta je činjenica kasnije zbunjivala i organe vlasti, koje su stalno pisale o nacionaliziranom a ne o konfisciranom imetku, nastojeći oduzeti sve što je podsjećalo na bivše vlasnike.

Obitelj je nekako preživjela. Jelisava Peršić poslije 1948. nije nikada više stupila u mlin ni u Virje. No do najnovijih vremena Kolari su na ovaj ili na onaj način građani drugog reda, pa su i nekriji osjećali nekakvu krvnju a to se odrazilo na našem životu i ponašanju. Mislim da nije pošteno da Jelisava Kolar nije rehabilitirana i da joj nije u godinama poslije 1991. vraćena realna imovina jer imala je djecu koja su mogla jednako tako kao i uprava "Medikema" ili Poljoprivredne zadruge podići kredite kod banaka i promijeniti poslovanje u mlinu na najbolju korist naroda. To je i razlog radi čega pišemo ovaj rad, iako znam da smo sve izgubili i da se prošlost ne može vratiti.

⁶² To je pitanje ostavila i Viljemina Vukušić iz Splita u članku "Sve sami politički prognanici, a što je s nama koji smo život proživjeli u toj jugounitarističkoj diktaturi.", *Vjesnik*, 29. VIII. 1996.

PRILOZI**Prilog 1.**

Optužnica Kotarskog javnog tužioštva u Đurđevcu protiv Jelisave Kolar od 29. V. 1948.(1)

KOTARSKO JAVNO TUŽIOŠTVO

GJURGJEVAC

Dne 29. maja 1948.

OPTUŽNICA

Kotarskom sudu Gjurgjevac

Kotarski javni tužilac kotara Gjurgjevac tuži:

KOLAR JELISAVU, kćerku pok. Peršić Matije i pok. Antonije, rođene Albrech(t), rođenu 9. IX. 1906. u Zagrebu, živi u Virju, državljanu FNRJ., Hrvaticu, vlasnicu i upraviteljicu paromlina u Virju, udatu za Kolar Vinka, majku dvoje djece i to Branimira starog 17 g., i Mirice stare 14 g., pismenu, posjeduje parni mlin i 1/4 jednokatne kuće u Zagrebu, neosudjivanu, sada na slobodi, da je kao vlasnica i rukovodilac paromlina Matije Peršić i dr(ug) u Virju propustila voditi robno knjigovodstvo i ako je na to bila obavezna u smislu čl.15 Zakona o jednoobraznom računovodstvu, uslijed čega se nije moglo ustanoviti koliko je stvarno dobilo poduzeće brašna od zarađenog ušura, te što u medjuvremenu od 30. lipnja 1947. do 31. ožujka 1948. nije prijavljivala niti predavala nikakav manipulativni višak i ako je takovog bilo, jer je ista dana 1. travnja 1948. prigodom obavljanja inventure u mlinu po izaslaniku podkomisije kontrolne komisije NRH prijavila 2.000 kg. krušnog brašna kao manipulativni višak, što je sve omogućivalo nedopuštenu špekulaciju sa brašnom dobivenom od zarađenog ušura u zrnu i sa manipulativnim viškom, dakle da je vršila nagomilavanje, prikrivanje i propuštanje obavezne prijave zaliha proizvedene robe, a u svrhu da se ova povuče iz prometa, kako bi se kasnijom prodajom i preprodajom postigla nerazmjerne imovinske koristi, a sve u cilju postignuća nerazmjerne imovinske koristi, čime da je počinila krivično djelo nedopuštene špekulacije iz čl.3 t.1. Zakona o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, kažnjivo po čl. 4 istog zakona.

PREDLAŽEM:

1. da se odredi usmena javna rasprava pred kaznenim vijećem Kotarskog suda u Gjurgjevcu kao mjesnog i stvarno nadležnog suda,
2. da se na raspravu pozove optužena Kolar Jelisava,
3. da se na raspravi pročita prijava podkomisije Kontrolne komisije NRH od 6.IV.1948., te obavi uvid u inventuru poduzeća od 31.XII.1947.

RAZLOZI:

Podkomisija Kontrolne komisije NRH svojom prijavom od 6.IV.1948. prijavila je optuženu Kolar Jelisavu, da je počinila djelo navedeno u dispozitivu ove optužnice.

Optužena Kolar Jelisava, pozvana na odgovornost priznala je djela za koja je optužena, ali u svoju obranu je navela da je ona robno knjigovodstvo vodila 1945. i 1946 g., t.j. za sve vrijeme, dok je paromlin podpadao pod Zemaljsku upravu za mlinove NRH, odnosno do dana 28. VI.1946., a tada je prestala to knjigovodstvo voditi, jer je mlin potpao pod kontrolu bivšeg Okružnog N(arodnog) O(dbora) Bjelovar, jer joj je mlinski inspektor istog odbora prigodom jedne kontrole rekao, da robno knjigovodstvo ne treba voditi, jer da to manji mlinovi ne vode.

Nadalje je navela u svoju obranu, da ona u paromlinu nema knjigovodju i to zato, što isti veoma slabo radi, pa prema tome ne može snositi trošak nagrade knjigovodje, dok je sama zao-kupljena i preopterećena poslom uprave mлина, dužnostima oko otkupa i svojim kućanstvom. Što se tiče manipulativnog viška izjavila je da je isti predavala sve do dana 30.VI.1947., a kasnije ga nije predavala, jer istoga nije bilo obzirom na slab rad mlinova, dok nije god. 1948. prigodom

inventure mlina po izaslaniku Kontrolne komisije ustanovila da imade manipulativnog viška 2.702 kg. krušnog brašna.

Medjutim ova obrana optužene neće se moći usvojiti, jer se ista ukazuje netočnom, neistinitom i u protivnosti sa ostalim izvidjenim okolnostima. Da je bilo manipulativnog viška u mlinu svjedoči najbolje činjenica, da je optužena, kada je izvršen sa strane kontrolne komisije kod nje inventura mlina, odmah drugoga dana nakon dolaska izaslanika prijavila 2.000 kg. krušnog brašna kao manipulativni višak.

Kako paromlin optužene imade strojeve jačine 60 K.S., što je vidljivo iz prijave Kontrolne komisije, to u smislu čl. 4 Zakona o jednoobraznom knjigovodstvu paromlin spada u poduzeća kategorije B., a prema čl. 15 istog Zakona, poduzeća kategorije B. su dužna voditi slijedeće poslovne knjige: dnevnik, knjigu blagajne, glavnu knjigu, knjigu dužnika i vjerovnika, knjigu nabave robe, knjigu prodaje robe i knjigu izvršenih usluga, kao i druge pomoćne knjige i to sve po načelima sistema dvojnog knjigovodstva. Kako se jednoobrazan način računovodstva vodi u interesu što pravilnije djelatnosti privrednih poduzeća, omogućavanja planiranja, kao i uspješnog nadzora nad radom privrednih poduzeća, to uslijed nedostatka toga knjigovodstva u paromlinu optužene, nadzor nad radom toga poduzeća od strane narodne vlasti bio je otešan i skoro one-mogućen. Na taj način su se prilikom inventure mlina i pojavili manjci u žitaricama u količini od 11.151 kg., a s druge strane viškovi u mlivu od 20.610 kg., a koji manjci i viškovi se ne mogu nikako objasniti niti pronaći uslijed čega proizlaze. Na taj način omogućeno je da optužena sa zalihama žitarica ili mliva nedozvoljno posluje bez kontrole narodnih vlasti. Manipulativne viškove morale je optužena u mlivu prijavljivati svakoga mjeseca što ona medjutim nije činila, te na taj način i ovi viškovi su mogli biti predmetom nedopuštene špekulacije.

Iz izvještaja kontrolne komisije nadalje je vidljivo, koliko je ušura primljeno u zrnu, dok se u nedostatku potrebnih knjiga ne može ustanoviti koliko je brašna dobiveno mljevenjem ušura.

Sve ove činjenice nedvojbeno dokazuju, da je optužena nagomilala i prikrivala te propušta la obaveznu prijavu zaliha proizvedne robe, a sve u svrhu da se ista povuče iz prometa i kasnijom preprodajom postigne nerazmjerna imovinska korist.

Na temelju priznanja optužene i izvještaja Kontrolne komisije NRH dokazano je, da je optužena počinila djelo navedeno u dispozitivu ove optužnice kao i da je za isto odgovorna, dakle da je dokazan kako objektivni učin tako i subjektivna krivnja optužene, pa se ova optužnica ukazuje opravdanom i na Zakonu osnovanom.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu

Javni tužioc: Borko Petar, v.r.

Prilog 2.

Presuda Kotarskog suda u Đurđevcu 8. lipnja 1948. o plaćanju globe

Posl.broj II-K-297-48.

P r e s u d a

U Ime Naroda!

Kotarski sud u Gjurgjevcu u vijeću sastavljanom od Cvrković Marka kao predsjednika vijeća, te sudaca porotnika Lacković Mije i Kaić Gjure kao članova vijeća, uz sudjelovanje zapisničara Seleš Ignaca u krivičnom predmetu protiv Kolar Jelisave iz Virja, radi krivičnog djela po Zakonu o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, nakon dovršenog postupka na usmenoj i javnoj raspravi održanoj 8. VI. 1948. u prisutnosti okrivljene, koja se nalazi na slobodi, zastupnika jav(nog) tužioca Detoni Stjepana,

P R E S U D I O J E

Okrivljena: Kolar Jelisava, kći pok. Peršić Matije i pok. Antonije rođene Albrecht, rođena 9.IX.1906. u Zagrebu, živi u Virju, drž(avljanka) F.N.R.J., Hrvatica, vlasnica i upraviteljica paromlina u Virju, udata za Kolar Vinka, majka dvoje djece i to Branimira starog 17 g. i Mirice stare 14 god., posjeduje parni mlin i 1/4 jednokatne kuće u Zagrebu, neosudjivana, sada na slobodi
k r i v a j e

što je kao vlasnica i rukovodio paromlina Matije Peršića i dr. u Virju propustila voditi robno knjigovodstvo, i ako je na to bila obavezna u smislu Čl. 15 Zakona o jednoobraznom računovodstvu, uslijed čega se nije moglo ustanoviti koliko je stvarno dobilo poduzeće brašna od zaradjenog ušura, te što u medjuvremenu od 30. lipnja 1947. do 31.III.1948. nije prijavljivala, niti predavala nikakav manipulativni višak i ako je takovog bilo, jer je ista dana 1. travnja 1948. prigodom obavljanja inventura u mlinu po izaslaniku podkomisije kontrolne komisije N.R.H(rvatske) prijavila 2.000 kg. krušnog braošna kao manipulativni višak, što je sve omogućivalo nedopuštenu špekulaciju sa brašnom dobivenim od zaradjenog ušura u zrnu, i sa manipulativnim viškom,

d a k l e da je vršila nagomilavanje, prikrivanje i propuštanje obaveze prijave zaliha proizvedene robe, a u svrhu, da se ova povuče iz prometa, kako bi se kasnijom prodajom i preprodajom postigla nerazmjerna imovinska korist, a u cilju postignuća nerazmjerne imovinske koristi,

čime je počinila krivično djelo nedopuštene špekulacije iz čl.3 toč. 1. Zakona o suzbijanju nedopuštene trgovine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, pa se stoga po čl. 4 istog Zakona, i primjenom čl. 62 općeg djela krivičnog Zakona

p r e s u d j u j e

na novčanu kaznu u iznosu od 50.000 din. -slovom: pedeset hiljada dinara, koju kaznu ima platiti u roku od jednog mjeseca po pravomoćnosti presude, a koja kazne se u slučaju nenaplatitosti ima zamjeniti sa kaznom popravnog rada, računajući jedan dan popravnog rada za 50 Din. po čl.54 toč.3. općeg djela krivičnog Zakona.

Odgovorna je za troškove krivičnog postupka, i oko eventualnog izvršenja kazne, koji troškovi se proglašuju naplativima.

Dužna je na ime paušala platiti iznos od 1.000 Din. u roku od 15 dana.

R A Z L O Z I

Kotarsko javno tužište Gjurgjevac svojim spisom br. K-66/1948. od 29.V.1948. optužilo je okrivljenu za gore opisano krivično djelo.

Okrivljena priznaje, da je propustila voditi robno knjigovodstvo u mlinu, a to radi toga, jer nije bila u mogućnosti da plaća knjigovodju zbog slabog rada mlina. Nadalje u svoju obranu navodi da je iz ušurne knjige bilo vidljivo, koliko je bilo zaradjenog ušura u zrnu, te da se mogla prema tome vršiti kontrola i ustanoviti koliko je ušura predano u kilogramima, a pored toga svakodnevno je javjala Državnom paromlinu u Gjurgjevac količinu zaradjenog ušura. Dana 31. XII. 1947. predala je nakon izvršene inventure manipulativni višak, koji se sastojao od 5.500 kg. posija, a taj višak posija ukazao se radi toga, što je bila slaba kvaliteta žita, što nije imal dve automatske vase m linu. Nadalje u svoju obranu navodi, da je 31.III.1948. sama vršila inventuru mlina, te se tom prilikom ukazao manipulativni višak od 2.000 kg. krušnog brašna, a poslije izvršene inventure drug Matejak vršio je 1.IV. do 3.IV.1948. inventuru.

Sud je proveo dokaz uvidom u prijavu podkomisije kontrolne komisije NR H(rvatske) kod 6.IV.1948. te uvid u inventuru poduzeća od 31.XII.1947.

Na temelju priznanja okrivljene da nije vodila robno knjigovodstvu u poduzeću, premda je znala da se isto mora voditi, a i na temelju podkomisije kontrolne komisije N.R. H(rvatske), te uvida u inventuru poduzeća od 31.XII.1947., kao i na temelju polučenog uspjeha cjelokunog pretresa uvjerio se ovaj sud o subjektivnoj krivnji okrivljene glede čina u kojem se stišu sva kriterija objektivnog učina krivičnog djela iz čl.3. toč. 1. Zakona o suzbijanju nedopuštene trgo-

vine, nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, pak ju je stoga proglašio krivom tog djela i presudio u dispozitivu presude.

Obrana okrivljene, da je sama vršila inventuru mlinu, i da se ukazivao višak u posijama od 5.500 kg. ne može se usvojiti i ukazuje se netočna, jer je iz prijave podkomisije kontrolne komisije N.R.H. od 6.IV.1948. vidljivo, da je okrivljena odmah nakon dolaska izaslanika prijavila 2.000 kg. krušnog brašna kao manipulativni višak.

Danas, kada je znatni dio naše privrede u rukama države i zadruga, i što predstavlja najbolju garanciju da narodna vlast planskim upravljanjem i planskom izgradnjom omogući radnim masama ostvarenje boljeg života i podizanje njihovog ekonomskog i kulturnog standarda, okrivljena kao rukovodioc i vlasnica poduzeća nastoji da povuče iz prometa dobiveno brašno time da bi postigla nerazmjerну imovinsku korist.

Sud je pri(l)kom odmjerenja kazni primjenio čl. 62. općeg djela krivičnog Zakona, jer smatra da težina djela i društvena opasnost okrivljene nije toliko velika, da će ova kazna djelovati na okrivljenu, da se kloni u buduće takovih i sličnih krivičnih djela.

Sud je izrekao novčanu kaznu imajući u vidu imovno stanje okrivljene.

Prilikom odmjere kazne sud je okrivljenoj uzeo kao olakotno djelomično priznanje djela, dosadašnju nekažnjivost i nevinu obitelj, dok kao otegotno ne predleži ništa, pa smatra, da se dosudjena kazna ukazuje primjerom kako krivnji, tako i društvenoj opasnosti osudjene.

Iz svih gore navedenih razloga sud je prejsudio kako je u dispozitivu presude navedeno.

Smrt fašizmu - sloboda Narodu!

Kotarski sud u Gjurgjevcu dana 8. lipnja 1948.

Zapisničar: Ignac Seleš v.r. Predsjednik vijeća: Cvrković Marko v.r.(x)

Prilog 3.

Žalba Kolar Jelisave na presudu Kotarskog suda u Đurđevcu u lipnju 1948.

K-297-48

Kotarskom суду Gjurgjevac

Žalba

Kolar Jelisave., rođ. Peršić iz Virja protiv presude naslova od 8. lipnja 1948., br. K-297-48. protiv presude kotarskog suda u Gjurgjevcu od 8. lipnja 1948. br. K-297-48 ulažem u zakonitom roku ovu

ŽALBU

kojom predlažem da se napadnuta presuda preinaci i mene osloboди od svake krivične odgovornosti, a to iz slijedećih razloga:

I.

1. Kao vlasnica i rukovodilac paromlina Matija Peršić i dr. Virje obavljala sam od godine 1946. do sada dvostruku privrednu djelatnost: a. meljavu brašna i b. nakup bijelih žitarica i kukuruza za otkupno poduzeće Državni paromlin u Gjurgjevcu.

Kapacitet (sposobnost) tog paromlina prema njegovom tehničkom ustrojstvu i pogonskoj snazi iznosi dnevno 8.000 kg., ali je stvarno poslovanje iznosilo: Od 1.I 1946. - 31.VII 1947. t.j. kroz 19 mjeseci 280 vagona prometa meljave, a od 1.VIII.1947.-31.III 1948. t.j. kroz 8 mjeseci samo 24 vagona, što prema kapacitetu pokazuje vrlo neznatni promet. Uslijed toga se dogodilo, da je rad u mlinu znao biti obustavljen po čitave tjedne u mjesecu. Za takav rad nije trebalo zaposljavati niti 5 stalnih radnika, kao ni pogonsku snagu preko 10 HP. Radi toga sam se obratila na inšpektora bivšeg Okružnog N(arodnog) O(dbora) u Bjelovaru, kad je stupio Zakon o jednoobraznom knjigovodstvu na snagu sa upitom, da li trebam obzirom na stvarno poslovanje voditi

knjige po tom zakonu. Upućena sam da nijesam po tom zakonu obvezana voditi knjigovodstvo. Za to ga nijesam po tom zakonu vodila, pa držim, da me se sada ne može radi toga pozivati krivično na odgovornost.

2. Iz uredovne potvrde državnog paromlina u Gjurgjevcu od 12. lipnja 1948. ustanovljuje se, da sam za to poduzeće u kampanji 1946/47. i 1947/48. nakupila kao nakupac kroz to vrijeme bijelih žitarica i kukuruza 480 vagona i da sam taj posao kao nakupac vršila savjesno i točno. Istu prilažem za dokaz u izvoru. Taj posao zahtjevao je posebno knjigovodstveno i manipulativno poslovanje. To poslovanje uz rukovodstvo bilo je upućeno samo na moj rad. Da ga mogu prema nalozima otkupnog poduzeća pravilno i na vrijeme izvršavati, bez prekida i odmora bavila sam se tim poslom sve do sada kroz sve mjesecce u godini ne samo čitave dane, nego i velik dio noći. Osobit napor i ustrajnost oko takvog posla iziskivao je otkup kukuruza u kampanji 1947/48., jer se početo otkupljivati već u rujnu u klipu, te se spremati u mjesna skladišta, kojih nije bilo pripremnih, pak su za to imali služiti koševi i tavani seoskih kuća, koji su za to nepodesni. Radi toga su se odmah u početku pojavljivali znaci zapaljenja, što je trebalo uklanjati, da ne nastane za opće narodno dobro velika šteta. Za to sam morala organizirati, negdje svakodnevno, negdje povremeno, prevrtanje, što je opet znatno povećalo nepredvidjeno poslovanje oko tog nakupa, a koje poslovanje je bilo upućeno na mene.

I uz takovo moje zaposlenje, čim sam i malo dobila vremena odmah sam se posvetila oko ustanovljenja manipulativnih viškova, i o tom podnosila prijavu državnom paromlinu Gjurgjevac. Takove prijave su uslijedile 31.XII.1947. i 31.III.1948., o čemu prileže u sudskom spisu potvrde državnog paromlina u Gjurgjevcu. U prijavi od 31.III.1948. priopćujem višak od 2.000 kg brašna. Te prijave opovrgavaju izreku osude o tome, da u medjuvremenu od k30. lipnja 1947. do 31. ožujka 1948. nijesam prijavljivala niti prodavala nikakav manipulativni višak, kao i da sam tek od 1. travnja 1948. prijavila 2.000 kg krušnog brašna kao manipulativni višak prigodom obavljanja inventure po izaslaniku podkomiksije kontrolne komisije drugu Matejaku.

Taj prikaz mog poslovanja dokazuje da je moje priznanje u cijelosti istinito kako glede činjenica, koje idu u moju korist, kao i glede onih koje mi ne koriste. Za to nema utvrđenja, da sam propustila prijaviti zalihe manipulativnih viškova namjerno sa svrhom, da tu zalihu povučem iz prometa i njezinom preprodajom postignem nerazmjernu imovinsku korist. Prema tome nema ni objektivnih ni subjektivnih kriterija djela, za koje me se osudjuje, pa ne mogu zaisto ni krivično odgovarati.

II.

Nigdje se u vezi sa presudjenim djelom ne tvrdi, da je iz presudjenog djela nastupila bilo kakova štetna društvena posljedica, a za mene kakva imovinska korist.

Paromlin Matija Peršić i dr. Virje je nacionaliziran ukazom Predsjedništva Presidiuma Sabora N.R.H(rvatske) od 28. travnja 1948. br. 17 na temelju Zakona o izmjena i dopunama Zakona o nacionalizaciji od 28.IV. 1948.

U obrazloženju k tomu zakonu kao predlogu se navodi, da predložene izmjene znače da od sad faktično ne će biti više industrijskih poduzeća u Jugoslaviji koja ne bi spadala u socijalistički sektor naše privrede. Na temelju tog zakona nestaje iz privatnog sektora ind(ustrijskih) poduzeća kao što je paromlin Peršić i dr(ug) Virje, a konkretno sa time i sam taj mlin, pa ne može više za takva poduzeća postojati društveno opasna djelatnost kao što je nedopuštena špekulacija bilo koje vrsti. U toj konkretnoj društveno-političkoj okolnosti nastala je promjena, po kojoj je špekulacija izgubila društveno opasan značaj, a čime prestaje prema učiniocu za takvo djelo i svrha kazne. Prema tome i ako se uzme da je do sudjenja krivično djelo postojalo i ona u smislu čl. 5. opć. djela k.z., nema za mene odgovornosti.

III.

Prilažem potvrdu Mj(esnog) N(arodnog) O(dbora) Virje od 26.V.1946. br. 1285/46. kojim dokazujem moju prošlu korisnu društvenu djelatnost, a za sadašnju se pozivam na moj dvogodišnji rakd oko nakupa bijelih žitarica u kukuruze. Time potkrepljujem da je sud, kad me je već sudio pravilno primjenio čl(an) 62. opć. djela k.z., ali držim da je obzirom na moje nastaqle pripredne pirlike novčana kazna previsoka i da ima mjesta za uvjetno sudjenje po čl. 68. opć. djela kaz. zakona.

Smrt Fašizmu - Sloboda Narodima.

Jelisava Kolar, v.r.

Prilog: Urednovna potvrda
Mjesnog Narodnog odbora u Virju
od 26. V. 1946.

Prilog 4.

Potvrda Mjesnog NOO u Virju o suradnji Jelisave Kolar s partizanima tijekom rata.

Mjesni Narodni odbor u Virju

Broj: 1285/46.

Dana 26. maja 1946.

Uredovna potvrda

Potvrđuje se da je Kolar Peršić Jelisava iz Virja od godine 1941. aktivno saradjivala sa NOP-om, pomagala ga izdašno, te je 1941. godine nosila hranu logorašima u logor kod Jaske i Lobor, a osim toga i novcem i odjećom zbog čega je bila po okupatorskim vlastima proganjana. U godini 1943. predala je dobrovoljno N(arodno) O(slobodilačkoj) V(ojski) veću količinu žita i brašna, darovala je jedan pisaći stroj, preuzela zajam Narodno oslobođenja u iznosu od 20.000 Kuna, predala i darovala N.O.V.-i veću količinu obuće i odjeće. U godini 1944. darovala je K(omunističkoj) P(partiji) Gjurgjevac 200.000 kuna i za N(arodno) O(slobodilačku) V(ojsku) 100.000 kuna. U istoj godini provlačila se sa oslobođenog teritorija u Koprivnicu kao obavještajka na račun N(arodno) O(slobodilačko) P(okreta), te je prema tome od okupatora bila smatrana neprijateljem, pa ju je okupatorska vojska opljačkala i bacila eksploziv u mlin i time ju oštetila.

U godini 1945. nakon oslobođenja darovala je za siromašne i postradala članove K(omunističke) P(partije) Kot(arškog) N(arodnog) O(slobodilačkog) O(dbora) Gjurgjevac 7.500 kg pšenice - dragovoljni doprinos u korist izbornog fonda - 15.000 Din. i davala dobrovoljni prilog u korist K.P. u iznosu od 2.000 Din.

Prema čemu proizlazi da je u svemu potpomagala N.O.P. i N.O.B. kao njen simpatizer i aktivni član.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu.

Predsjednik: Jakubin v.r.

Tajnik: Antoljak. v.r.

Pečat Narodnog odbora Virje

Prilog 5.

Presudom Okružnog suda od 22. VI. 1948. u Bjelovar globa je pretvorena u konfiskaciju imetka sa zatvorom.

"Posl.broj KŽ-315/48.

U ime Naroda!

Okružni sud u Bjelovaru kao drugostepeni sud u krivičnom vijeću sastavljenom od predsjednika vijeća Zmajevića Maria kao predsjednika te članova vijeća Martinčević Stjepana i Antolković Dr. Franje uz sudjelovanje zapisničara Begović Marije u krivičnom predmetu protiv Kolar Jelisave iz Virja radi krivičnog djela nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže, uslijed žalbe Javnog tužitelja protiv presude kotarskog suda u Gjurgjevcu od 8. lipnja 1948. broj K.297/48. u nejavnoj sjednici održanoj dne 22. lipnja 1948. donio je sljedeći

Presudu

Žalba J(avnog) T(užioca) uvažuje se a napadnuta presuda se po pitanju kazne preinačuje onamo, da se okrivljena Kolar Jelisava kažnjava za djelo opisano u diapozitivu napadnute presude kaznom lišenja slobode sa prisilnom radom u trajanju od 1 godine. Istodobno se kažnjava i na konfiskaciju njenog prava na naknadu iz nacionalizovanog paromlina. U preostalom djelu napadnuta presuda ostaje nepromijenjena.

R a z l o z i

Okrivljena Kolar Jelisava radi djela nedopuštene špekulacije, jer u razdoblju od 30.VI.1947. do konca ožujka o.g. nije prijavljivala niti predavala nikakav manipulativni višak iz svoga paromlina, kažnjena je novčanom kaznom od 50.000 Din.

Protiv toj odluci uložio je žalbu J.T. pobijajući odluku suda o kazni ističući u istoj, da je ta kazna preblaga obzirom na izraženu društvenu opasnost samog utvrđenog djela, te je predložio i konfiskaciju paromlina.

Okrivljena Kolar Jelisava radi djela nedopuštene špekulacije, ističući u istoj svoju obranu iz prvostepenog postupka, kako je bila zaposlena nakupom kukuruza, kako je bilo rečeno da vodi jedno(o)brazno knjigovodstvo i da je prijavila 1. travnja o.g. manipulativni višak od 2000 kg. krušnog brašna. Ne osjeća se krivom i moli oslobođenje. Iстиče, da je mlin nacionalizovan.

Žalba J(avnog) T(užitelja) je osnovana.

Prvostepeni sud je ocjenjujući provedena dokaza došao do pravilnog zaključka o postojanju krivnje okrivljene u pravcu utuženog djela. Iz velikih količina brašna, tog današnjeg najskupovnijeg prehranbenog artikla, koji je u času pregleda po kontrolnoj komisiji kod okrivljene pronađen, vidi se, do kakovih razmjera je išao rad okrivljene. Ona u času dolaska komisije videći sutaciju, u kojoj se nalazi, odmah prijavljuje 2000 kg. krušnog brašna. Obzirom na takovo špekulativno postupanje okrivljene ukazuje se doista presudjena novčana kazna preblaga. Okrivljena kao rukovodilac i vlasnica upitnog paromlina morala je biti upoznata i morala je raditi prema postojećim propisima. Otuda to povlači i njezinu odgovornost tj. to prikrivanje ili ograničavanje prodaje, to propuštanje obaveze prijave zaliha. U tom pravcu se očituje baš utužena špekulacija, pa je uslijed svega toga valjalo o uvaženju žalbe J(avnog) T(užitelja) donijeti gornju odluku po pitanju kazne.

Tvrđnja okrivljene, da ona nije znala za postojeće propise, samom prijavom manipulativnog viška 1. travnja ona pobija. Iz istoga je vidljivo, da je okrivljena bila i te kako upoznata sa propisima prijave manipulativnih viškova, ali da to namjerice nije učinila sve do dolaska kontrolne komisije. Njezino isticanje o predanom radu o otkupu kukuruza ovaj sud nemože uvažiti, jer ta njezina djelatnost nema nikakove veze sa obavezom prijavljivanja manipulativnog viška tim više, jer je u tom otkupu kukuruza postojala kontrola narodnih vlasti o količinama, koje su otkupljene tako, da je okrivljenoj bilo nemoguće štetočinski nastupiti na tom sektoru svoga rada.

Uslijed svega toga valjalo je donjeti odluku kao u dispozitivu, jer se gornja kazna ukazuje primjerenom stepenu utvrđene krivične odgovornosti. Konfiskacija izrečena je u pogledu prava okrivljenice na naknadu iz nacionalizovanog paromlina budući da je ista vlasnica toga.

Smrt Fašizmu - Sloboda Narodu!

Okružni sud u Bjelovaru, dne 22. lipnja 1948.

Predsjednik vijeća: Zmajević v.r.
Zapisničar: Begović v.r.

M.P.

Prilog 6.

Rješenje Predsjedništva vlade od 22. VII. 1948. kojom se odbija žalba Jelisave Kolar da se obiteljska kuća u kojoj je stanovaла izuzme od nacionalizacije.

NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA Zagreb, dne 23.VII.1948.

Predsjedništvo vlade

Broj: 10840-III-2-1948.

KOLAR JELISAVETA I VINKO

V i r j e

Obavješćujemo Vas, da je povodom Vaše žalbe od 11. svibnja 1948. Vlada Narodne Republike Hrvatske na temelju člana 17. Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća donijele slijedeće

R J E Š E N J E

Odbija se žalba Kolar Jelisavete i Vinka iz Virja protiv izuzeća ispod nacionalizacije jednog djela nekretnina nacionaliziranog mlinu "Peršić" u Virju.

Ovo rješenje je konačno.

O b r a z l o ž e n j e

Nekretnine obuhvaćene nacionalizacijom žaliteljevog mлина sačinjavaju jednu cjelinu i služe svrsi samog poduzeća, pa je trebalo na temelju člana 2 a toč. 11. i člana 4. Zakona o naicionalizaciji privatnih privrednih poduzeća i Ukaza Predsjedništva Prezidijuma Sabora Narodne Republike Hrvatske U. br. 17. od 28. travnja 1948. pod točkom 104. riješiti kao u dispozitivu.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Glavni tajnik: Dr. M(iloš) Žanko, v.r.

Dostaviti: ŽIG PREDSJEDNIŠTVA VLADE NRH

Kotarskom narodnom odboru Djurdjevac -

radi znanja i uručenja ove obavijesti žalitelju

Prilog 7.

Rješenje NO kotara Koprivnica 1959. o upisu nacionalizirane imovine Jelisave Kolar i Matije Peršića kao općenarodne imovine

Narodna Republika Hrvatka

NARODNI ODBOR KOTARA KOPRIVNICA

Sekretarijat za financije

Broj: 03-3866(1-1959.

Koprivnica, dne 12. VI. 1959.

Predmet: Peršić Matija i Jelisava iz Virja

utvrđenje nacionalizacije mlinu

Narodni odbor kotara Koprivnica, Sekretarijat za financije, na osnovu propisa čl. 18. Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća (Sl.l. 98/46) te 4. članka Zakona o nadležnosti

narodnih odbora, općina i kotara (sl. list FNRJ br. 34/55.) u vezi propisa čl. 201, st. a Zakona o općem upravnom postupku, donosi slijedeće

R J E Š E N J E

Utvrđuje se, da je na temelju Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća, a u vezi čl. 1. toč. 11. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća (Sl. L. 98/46.) i Sl. l. br. 35/48. i Ukaza Predsjedništva Prezidijuma Sabora NRH (N.N. br. 35/48.) nacionaliziran sa svim pokretnim i nepokretnim pripadnostima Mlin u Virju, vlasništvo Peršić Matije te Kolar Jelisave iz Koprivnice.

Ujedno se utvrđuje, da se nacionalizirani mlin sastoji od slijedećih nekretnina:

1. nekretnine, upis. u z.k. ul. br. 10815 k.o. Virje, sastojeće se od
parc. br. 8863/5 oranica u Travniku od 39 čhv.
parc. br. 8863/2 oranica u Travniku od 39 čhv.
parc. br. 8864/4 put u selu sa 21 čhv.
2. nekretnina, upisana u z.k. ul. br. 6685 k.o. Virje, sastojećih se od
parc. br. 8864/2 Paromlin kbr. 1927. u Virju sa 709 čhv.
parc. br. 8863/3 oranica u Travniku sa 963 čhv.
parc. br. 8865/3 oranica u Travniku sa 160 čhv.

koje su nekretnine upisane u zemljišnim knjigama na Peršić Matiju iz Virja i Kolar Jelisavu iz Koprivnice.

Vrijednost nacionaliziranih nekretnina utvrđena je naknadno sa 4.000.000 Dinara.

Temeljem ovog rjeđenja imadu se nacionalizirane nekretnine upisati u zemljišnim knjigama kao Općenarodna imovina pod upravom Narodnog odbora općine Virje.

Ovo je rješenje pravomoćno i izvršno.

Obrazloženje

"Podravina" privredno poduzeće u Virju, sastavilo je prijedlog da se nacionalizirani mlin u Virju, kojeg isto koristi, uknjiži u zemljišnim knjigama na općenarodnu imovinu.

U postupku je utvrđeno, da je mlin u Virju bivše vlasništvo Peršić Matije i Jelisave nacionaliziran temeljem Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća i Ukazom Predsjedništva Prezidijuma Sabora NRH., ali da do danas nije ova nacionalizacija provedena u zemljišnim knjigama, te je iz ovih razloga trebalo donijeti rješenje o utvrđenju nacionalizacije, temeljem koje će se provesti knjiženje na općenarodnu imovinu nacionaliziranih nekretnina.

Iz napred navedenih razloga donešeno je rješenje kao u dispozitivu.

O tom obavijest: 1. Narodni odbor općine Virje; 2. "Podravina" privredno poduzeće u Virju znanja radi i 3. Zemljišno-knjižni ured Kotarskog suda u Gjurgjevcu radi gruntovne provedbe.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Žig: NRH. KOTARSKI NARODNI ODBOR KOTARA KOPRIVNICA

NAČELNIK:
Djordjević Branko

Prilog 8.

Rješenje od 18. VI. 1960. kojim se u nacionalizaciju uključuju i katastarske čestice koje su služile obitelji Peršić kao skladište drva i nisu bile ni u kakvoj vezi s poslovanjem mlina

Narodna Republika Hrvatska

"NARODNI ODBOR KOTARA KOPRIVNICA

Odjel za financije
Broj: O3-4010/1-1960.
Koprivnica, dne 18.VI.1960.

Predmet: Kolar Jelisava i dr. iz Koprivnice. -
nacionalizacija nekretnina.

Narodni odbor kotara Koprivnica, Odjel za financije po predmetu nacionalizacije mлина u Virju, bivše vlasništvo Peršić Matije i Kolar Jelisave iz Virja, odnosno Koprivnice, na osnovu propisa čl. 18. Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća (Sl.L. 98/46), te čl. 4. Zakona o nadležnosti narodnih odbora općina i kotara (Sl.L.FNRJ br. 34/55) u vezi propisa čl. 201. stav 1. i čl. 215. Zakona o općem upravnom postupku, donosi slijedeće

DOPUNSKO RJEŠENJE

Dopunjaje se ovdašnje rješenje broj 03-3866/1-1959. od 12. VI.1959.godine, te se utvrđuje da je predmetom nacionalizacije i da sačinjava sastavni dio nekretnina koje služe za potrebe nacionaliziranog mлина kao ekonomsko dvorište, ranije vlasništvo Peršić Matije iz Virja i Kolar Jelisave iz Koprivnice, i parc. kat. broj 8864/1 oranica u Travniku sa 440.čhv. upis. u zemljišnim knjigama z.k. ul.broj 6348 k.o. Virje na Kolar Jelisavu iz Koprivnice u polovini i Kolar Branka iz Koprivnice, ul. Ive Marinkovića 9. u polovini.

U ranije utvrđenu vrijednost nacionaliziranih nekretnina od 4,000.000 Din. uračunata je i vrijednost i napred navedenih nekretnina.

Temeljem ovog rješenja imadu se nacionalizirane nekretnine upisati u zemljišnim knjigama kao Općenarodna imovina pod upravom Narodnog odbora općine Virje.

Obrazloženje

Ovdašnjim rješenjem od 12.VI.1959.godine br.O3-3866/1-1959. utvrđeno je, da je na temelju Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća, a u vezi čl.1. toč. 11. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća (Sl.L. 98/46.) i Sl.L. br. 35/48. i Ukaza Predsjedništva Prezidijuma Sabora NR Hrvatske (Narodne novine, br.35/48) nacionaliziran sa svim pokretnim i nepokretnim pripadnostima Mlin u Virju, vlasništvo Peršić Matije iz Virja i Kolar Jelisave iz Koprivnice.

Narodni odbor općine Virje na prijedlog "Podravine", privrednog poduzeća u Virju, koje je korisnik nacionaliziranih objekata, stavio je prijedlog, da se doneše dopunsko rješenje kojim bi se obuhvatilo nacionalizacijom i parc(ela) br. 8864 (1 oranica u Travniku sa 440 č.hv. upis. u z.k. ul. br. 6348 k.o. Virje na imenu Kolar Jelisave i Kolar Branka iz Koprivnice, jer da ove nekretnine sačinjavaju jednu ekonomsku cjelinu sa ranije nacionaliziranim nekretninama z.k. ul. br.10815 i 6685 k.o. Virje i da su se još od godine 1922. po ranijim vlasnicima koristile za potrebe mлина kao ekonomsko dvorište. Ove svoje navode dokazuje kopijom plana iz koje je vidljiva ekomska cjelina kao i potvrom, da se predmetne nekretnine neprekidno od godine 1922. koriste za potrebe mлина i da su samo omaškom ispuštene iz rješenja pod br.03-3866/1-1959.

Iz zemljišno-knjižnog izvatka vidljivo je, da su predmetne nekretnine u vrijeme nacionalizacije bile vlasništvo Peršić Matije i Kolar Jelisave, dok je istom godine 1957. po ostavinskoj raspravi iza pok. Peršić Matije njegova polovina prenešena na Kolar Branka.

Pošto su predmetne nekretnine u vrijeme nacionalizacije bile vlasništvo i u posjedu Peršić Matije i Jelisave, čiji je mlin sa svim pokretnim i nepokretnim pripadnostima nacionaliziran, a jer su sačinjavale sastavni dio sa ostalim nepokretnostima koje su se koristile za potrebe mлина, to je valjalo donijeti rješenje kao u dispozitivu.

Protiv ovog rješenja imade nazadovoljna stranka pravo žalbe na Državni sekretarijat za poslove financija, Uprava za zemljivo imovinske odnose u Zagrebu u roku od 15 dana od dana primitka i to putem ovog narodnog odbora.

Žalba se predaje pismeno ili usmeno na zapisnik, a podleži taksi od 200 Din. po T.br.5.Zakona o adm. taksama.

O tom obavijest:

1. Narodni odbor općine Virje
2. "Podravina", privredno poduzeće Virje.
3. Kolar Jelisava
4. Kolar Branko iz Koprivnice, Ive Marinkovića 9.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Žig NO Kotara Koprivnice Narodne republike Hrvatske

Načelnik: Karlović Milan, v.r.

Prilog 9.

Žalba Jelisave Kolar od 5.srpna 1960. na rješenje Odjela za financije Narodnog odbora kotara Koprivnica.

NARODNOM ODBORU KOTARA. ODJEL ZA FINANSIJE

Koprivnica

Rješenjem NOK-a Koprivnica, Odjel za finansije od 18.VI.1960.broj 03-4-10/1-1960. je nadopunjeno rješenje naslova od 12.VI.1959.1959. broj O3-3866/1-59. onamo, da se ovim rješenjem nacionalizira i parcela broj 8864 (1 oranica u Travniku od 440 čhv. upisana u ul.br.6348 k.o. Virje na imenu Kolar Jelisav i Kolar Branka iz Koprivnice.

Medutim ovo rješenje se temelji na krivoj predpostavci, pošto kč. br. 8864/1 od 440 čhv. nije ekonomsko dvorište paromlina "Podravine" privrednog poduzeća u Virju, već je ova čestica oranica kako je gore navedena velika 440 čhv., koja nema nikakove veze sa paromlinom "Podravina" pošto ekonomsko dvorište sačinjava kč. br.8864/2/3, a nikako kč. br.8864/1.

Svrha naacionalizacije godine 1948. jeste bila da se nacionaliziraju zemljišta poduzeća sa zemljištem, koje je neophodno potrebno da može jedno poduzeće nesmetano raditi, a u nazočnom slučaju bivši paromlin Peršić Matije i dr. Virje.

Nismo se žalili protiv tamošnjeg rješenja od 12.VI.1959. br. O3-3866-1/1959. iz razloga pošto je ovo rješenje na zakonu osnovano, dok se napadnuto rješenje ne osniva na propisima Zakona o nacionalizaciji, te je bila dužnost NOK-a Koprivnica, Odjela za finansije prije nego li je izdao gornje rješenje, da pozove bivše vlasnike da sudjeluju kod izmjere čestice 8864/1 i tada bi se ustanovilo u prisutnosti mjernika da ova čestica nikako ne služi za potrebe nacionaliziranog mlina kao ekonomsko dvorište, ranije vlasništvo Peršić Matije iz Virja i Kolar Jelisave iz Koprivnice.

Iz tog razloga napadam ovo rješenje ovom žalbom, molim da se rješenje ukine, nakon što se pošalje Državnom sekretarijatu za poslove finansija i upravi za zemljivo imovinske odnose u Zagrebu odnosno da se ovo rješenje preinaci i riješi, da nije nacionalizirana kč. br. 8864/1, oranica u Travniku od 440 čhv. ul.br.6348 k.o. Virje.

U Koprivnici, 5. srpnja 1960.

Kolar Jelisava, Koprivnica, Ive Marinkovića 9.

Prilog 10.

Zemljšno-knjižni ured Kotarskog suda u Đurđevcu prebacuje i ostatak nekretnina Jelisave i Branka Kolar na općenarodnu imovinu 1960.g.

Primlj. dne 28.VII.1960.Broj: 1807/7-1960.

RJEŠENJE

Temeljem pravomoćnog rješenja Narodnog odbora kotara Koprivnice Odjel za financije broj 03-4010/1-1960. dozvoljuje se besteretan otpis parc. broj. 8864/1 oranica u Travniku sa 440 čhv. iz z.k.ul. broj 6348 k.o. Virje, sa imena Kolar Jelisave iz Koprivnice i Kolar Branka iz Koprivnice, ul. Ive Marinkovića 9. te prijenos istih u postojeći z.k. ul. broj 6685 k.o. Virje, kao

OPĆENARODNA IMOVINI, pod upravom NO općine Virje.

Obava se povjerava ovom zemljšno-knjižnom uredu.

Prijedlog ostaje u spisima, dok se ovjerovljeni prijepis rješenja broj 03-4010/1-1960. stavlja u zbirku isprava.

O tom obavijest:

1. Narodni odbor kotara Koprivnica, Odjel za financije uz priklop izvornog rješenja broj 03-4010/1-1960.

2. Narodni odbor općine Virje, Odsjek za financije.

3. Podravina, privredno poduzeće Virje

4. Ured za katastar u Virju,

5. Evidencija nekretnina u društvenom vlasništvu kod Ureda za katastar u Virju,

6. Kolar Jelisava i Branko, Koprivnica, ul. Ive Marinkovića 9.

Zemljšno-knjižni ured Kotarskog suda u Gjurgjevcu, dne, 25.VII.1960.

Predsjednik suda: Movre Marko v.r.

Žig Kotarskog suda Đurđevac

SUMMARY

Matija Peršić (b.1876 in Ferdinandovac, Podravina - d.1943) was the very first engineer from Podravina, to graduate from Technical College in Graz. His life was indivisible from Virje Watermill which he designed, built and operated until his death. His daughter Jelisava Kolar was helping him run the mill and continued to do so, after he had died. Soon after his death, the authorities confiscated the mill from Jelisava, the rightful owner, despite her obvious merits to the liberation cause, in order to avoid purchase. However, the farce continued on, all the way to 2009, when denationalization was finally completed. Yet, the heirs were tricked again, as the government said symbolic restitution, despite the fact that the mill was spared demolition or damage. This paper aims to remind that private property, that their rightful owners had worked hard for before 1941, was - after the WWII – was taken away by authorities in a quick and dishonest way, to create new class of the rich. We believe that this is the most comprehensive study of a watermill and its operation from 1912 to 2009 - its creation, building and operation - that has ever been made in our historiography. The study has been compiled from archives and documentation, as well as records kept by the family.

OSNOVNI TIPOVI RURALNIH KUĆIŠTA I KUĆA U PODRAVINI

BASIC TYPES OF RURAL SETTLEMENTS, ENCLOSURES AND HOUSES IN PODRAVINA

Petra Somek

Časopis Meridijani
10430 Samobor
Obrtnička 26
petra@meridijani.com

Primljeni/Received: 30. 8. 2010.

Prihvaćeno/Accepted: 22. 9. 2010

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni Znanstveni rad

Original Scientific Paper

UDK/UDC 94(497.5)-05.292.52 (Podravina)

SAŽETAK

Prema rasporedu objekata na seoskom dvorištu (gruntištu), ruralna kućišta u Podravini mogla bi se svrstati u ove tipove: 1. Kućišta s uzdužnim rasporedom objekata, 2. Kućišta s uzdužno-poprečnim rasporedom objekata, 3. Kućišta s dva uzdužna niza objekata, 4. Kućišta s nepravilnim ili razbacanim rasporedom objekata. Ruralne kuće za stanovanje u Podravini pripadaju u dvije grupe tipova: 1. Kuće zidova od naboja i pokritih slamom, 2. Zidanice – kuće zidane ciglom i pokrite crijevom. U prvu grupu pripadaju tipovi: 1. Tip starinske kuće bez trijema, 2. Tip starinske kuće sa skraćenim trijemom, 3. Tip starinske kuće s uzdužnim trijemom, 4. Tip starinske kuće s dvostranim trijemom. U drugu grupu pripadaju osnovni tipovi: 1. Tip zidanice jedinke, 2. Tip zidanice građene u ključ, 3. Tip proširene zidanice građene u ključ, 4. Tip zidanice jedinke s boltanim trijemom. U članku se govori i o tipovima gospodarskih objekata na seoskom dvorištu.

Ključne riječi: ruralno graditeljstvo, seosko dvorište, kuća za stanovanje, tipovi objekata, kuća pokrita slamom, zidanica

Key words: rural architecture, village yard, residence house, types of objects, thatched house, brick house

OSNOVNI TIPOVI KUĆIŠTA U PODRAVSKIM SELIMA

Osnovna jedinica seoskog naselja je kućište ili kućanstvo (domaćinstvo). U pravilu je jedno kućište koristila jedna obitelj ili kućna (obiteljska) zadruga. Ponegdje je živjelo i više obitelji, pogotovo ako se kćer sa zetom (ili sin sa snahom) osamostalio a još nisu ekonomski mogli izgraditi svoju kuću ili otići na kvartir.

Kućište (dvor) je s izgrađenim objektima i njihovim rasporedom morao funkcionalno zadovoljiti i svakodnevni život i obavljanje poljoprivredne proizvodnje (često i kakvog obrta). Veličina ili dimenzije kućišta zavisile su od materijalnoga stanja vlasnika, ali ipak velikih razlika nije bilo. Uz neke izuzetke. Veće ili velike parcele u selu odnosile su se na objekte od seoskog, društvenog značaja ili pak na zgrade šireg gospodarskog interesa.

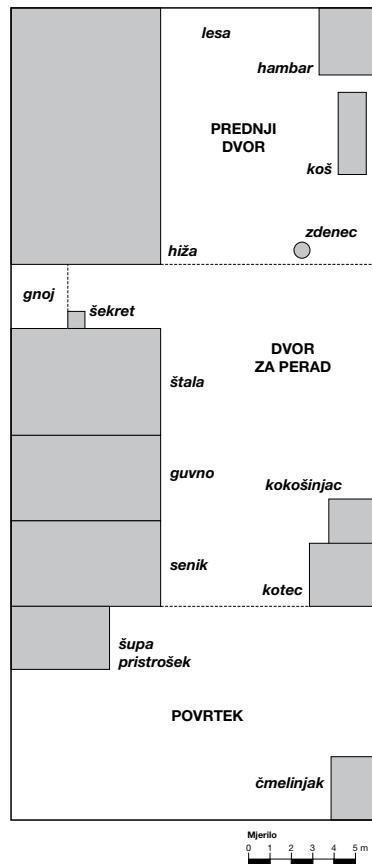
Veličina katastarske ćestice na kojem se nalazilo pojedino kućište bila je dosta iznijansirana: površina dvorišnog dijela sa objektima iznosila je u pravilu oko 500 četvornih metara, a zajedno

s voćnjakom i vrtom (*povrtkom*) do 2000 m². Bilo je i domaćinstava koja su posjedovala i veće komplekse zemlje odmah u nastavku svoga vrta. Pravokutna parcela bila je izdužena od ulične fronte prema polju. Stranica od ulice bila je u pravilu široka od oko 15 do 25 metara, a dužina u dubinu prema dvorištu, voćnjaku i vrtu protezala se često i do 200 metara. U toj dužini, gornja strana kućišta - dvorište sa objektima - bila je obično duga do oko 30 metara. U selu, osobito u središtu ili na manjim trgovima, bilo je i većih, pa i nepravilnih parcela. Veličina, pravokutni izduženi oblik i distribucija unutar ruralnog naselja u Podravini, ne razlikuje se znatnije od konceptije rasporeda i veličine kućišta u većem dijelu hrvatskog međurječja.¹ Valja također spomenuti da se veličina parcele bitnije ne razlikuje u selima zapadne ili istočne Podravine. Od Vrbanovaca na zapadu do Staroga Graca na istoku bilježi se tek neznatno povećanje parcela kućišta, što odgovara i postupnom smanjenju poljoprivredne gustoće naseljenosti prema istoku.

Na kućištima u podravskim selima **prostorni raspored objekata** odgovara gotovo jedinstvenom tipu, a iz kojeg izlaze manje varijacije. To je tip redanja glavnih objekata od ulične fronte do kraja dvorišta, obično s njegove desne strane (ako se na dvorište gleda iz smjera ulice). Taj arhetipski raspored ustabiljen je u Podravini od prve polovice 19. stoljeća, a u osnovi se zadržao sve do danas.

Prema Ž. Španičeku, seosko domaćinstvo raspolagalo je s nekoliko grupa objekata: 1. Stambena arhitektura - kuće i pomoćni stambeni objekti, 2. Gospodarske zgrade - staje, sjenici, hambari, čardaci, krušne peći itd., 3. Stanovi - salaši, konaki i sl., 4. Proizvodni pogoni i tehnički uređaji - vodenice, surovi, obrtničke radionice, pčelinjaci, klijeti itd.² Na dvorištu i vrtu seoskog domaćinstva u Podravini nalazili su se objekti raznovrsne namjene, slično kao i u ostalim krajevima sjeverne Hrvatske, uz manje varijacije: kuća, ljetna kuhinja, staja, pojata, sjenik, gumno, kukuružnjak, hambar, pecara, pećnica, tor, bunar, nužnik, gnojnište, svinjac, kokošnjac, šupa, ognjište, drvarnica, pčelinjak i slično.³

Raspored tih objekata na kućištu najčešće je u podravskim selima bio gotovo jednoobrazan. Prostorna organizacija kućišta odgovarala je funkciji agrarne proizvodnje, odnosno načinu života. **Tip kućišta s uzdužnim rasporedom objekata** - započinjao je smještajem kuće (*hiže*) s desne strane užom stranom okrenuta ulici, zatim u nastavku slijedi gnojnište (*gnoj*) s nužnikom (*šekret*), zatim dolazi staja (*štala*) na koju se nadovezuje gumno (*guvno*) i sjenik (*senik*, *parma*) sa šupom otraga (*pristrošek*), čime završava dvorišni dio (s ogradiom). Sa suprotne (lijeve) strane od kuće, do ulice obično se

Tip kućišta s uzdužnim rasporedom objekata - primjer iz Virja (P. Somek, 2010.)

¹ Tako B. Đaković (2006., p. 79) donosi tlocrt kućišta širine oko 15 i dužine od oko 35 do 50 metara u baranjskoj Duboševici. Z. Živković (1993., p. 19) donosi tlocrte izduženih kućišta iz slavonskih naselja Gradište i Sarvaš veličine 20 puta 100 m i 15 puta 100 m. A. Freudenreich (1972., p. 21) pak donosi tlocrt kućišta iz Donjeg Kovačevca, koji je gotovo kvadratičan, sa stranicama dvorišta (s objektima) 50 puta 60 metara

² Španiček Ž., 1995., p. 25-38

³ Naša domovina, tom 1, Zagreb 1943., p. 96-100

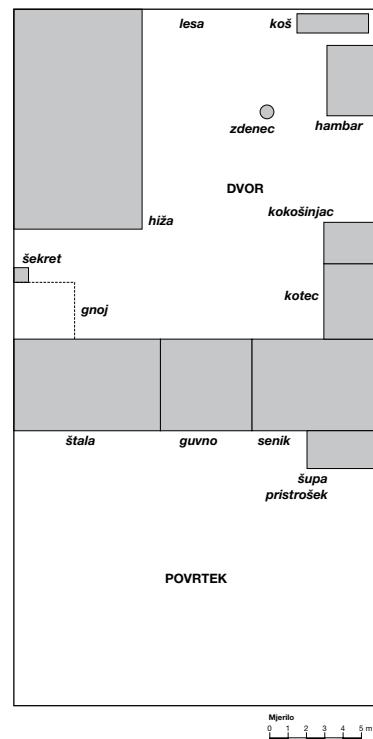

Hlebine - gazdinstva s uzdužnim rasporedom objekata na dvorištu - kuća, staja, gnojište, *pristrošek*, štagalj (foto: V. Kostjuk, 1972., fotoarhiva D. Feletara)

smjestio hambar, a iza njega jedan ili dva kukuružnjaka (*koš*, *kuružnjak*, *virjan*). U lijevom kutu dvorišta nalazio se svinjac (*kotec*) i kokošnjac (*kokošilnjak*). Bunar je obično bio u sredini gornjeg dijela dvorišta. Česta je varijanta da se staja i sjenik odmah nadovezuje na kuću, a gnojnište je u nastavku (na kraju) ili s druge strane dvorišta. Na podravskim kućištima vrlo rijetko se našla i *pecara*, *pećnica* ili posebno ognjište. Eventualni pčelinjak (*čmelinjak*) nalazio se duboko na vrtu (*povrtek*).⁴

Tip kućišta s uzdužno-poprečnim rasporedom objekata - imaju mnoga podravska kućanstva, osobito u selima na zapadnom dijelu ovoga kraja. Kao kod prvoga tipa, kuća je užom stranom okrenuta ulici, a u nastavku je gnojnište s nužnikom. Staja, gumno i sjenik okrenuti su na dnu dvorišta poprečno. Na vrt se prolazi preko gumna. Ostali objekti nalaze se na lijevoj strani dvorišta. **Tip kućišta s dva uzdužna niza objekata** - vrlo je rijedak u Podravini. S jedne strane dvorišta nalazi se kuća (otraga s gnojništem i nužnikom), a druge strane niz sastavljen od staje, gumna, i sjenika. Iza njih nalazio se i svinjac, kokošnjac, te hambar i kukuružnjak. **Tip kućišta s nepravilnim ili razbacanim rasporedom objekata** - rijedak je u podravskim selima. Najčešće se odnosi na kućišta koja imaju kvadratni oblik, odnosno veliku širinu dvorišta. Takva kućišta obično se nalaze u središtu naselja, okrenuta trgu ili omanjoj livadi (*gmajni*). Objekti su raspoređeni nepravilno razbacani po cijelom dvorištu.

Uz navedena četiri osnovna tipa rasporeda objekata na kućištu, mogle bi se tipizirati i druge varijante. Gotovo nema iznimke u lokaciji kuće unutar dvorišta - ona je u pravilu okrenuta užom stranom (frontom) prema ulici i nalazi se u kontaktu s njom.⁵

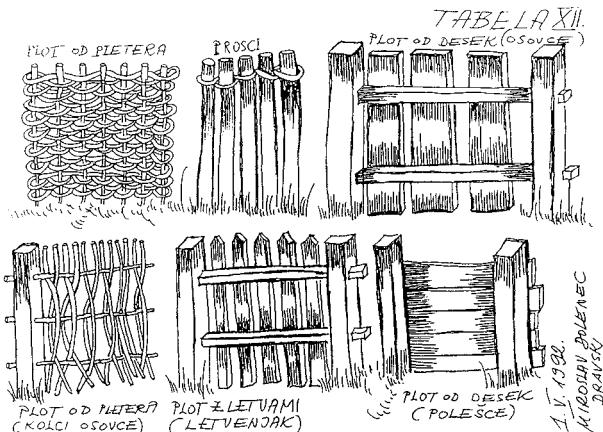

Tip kućišta s uzdužno-poprečnim rasporedom objekata (P. Somek, 2010.)

⁴ Slični raspored objekata na kućištu navodi i Z. Živković (1993., p. 19) u Slavoniji. A. Freudenreich (1972., p. 21) donosi tlocrt kućišta u Slavoniji s nepravilnim ili razbacanim rasporedom objekata

⁵ V. Belaj (1984., p. 224) navodi da u selima ludbreške Podravine prevladava tip kućišta s niznim (uzdužnim) rasporedom objekata. Feletar D., 1988., p. 227-228

Crtež raličitih oblika dvorišnih ograda na kućišta virovske Podravine (M. Dolenc-Dravski, Mali virovski etnografski album, 1993., tabela XII.)

OSNOVNI TIPOVI STAMBENIH I GOSPODARSKIH OBJEKATA

KUĆA ZA STANOVANJE

Osnovni i najčešće najveći objekt na kućištu bila je kuća za stanovanje. S obzirom da su članovi obitelji i vrijeme rada najvećim dijelom provodili na kućištu, kuća je bila objekt za cijelodnevni boravak i korištenje. Zbog male gospodarske moći, autarkične polikulturne agrarne ekonomije, niske razine obrazovanja i polaganog usvajanja novih mogućnosti tehnologije, standard stanovanja u podravskim selima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće još uvijek je bio vrlo nizak. To se prvenstveno odnosi na premalo stambenog prostora po stanovniku, ali uvelike i na kvalitetu materijala i gradnje.

I. Zembić piše da su stambeni i gospodarski objekti iz toga vremena odraz života tadašnjih obitelji. A svakodnevnicu je diktirala autarkična poljoprivreda. Kuće manjih zapremina i površina, ranije ponekad i od samo jedne prostorije, služile su za život i sve funkcije svakodnevnoga ritma rada. Bez obzira na zapreminu, kod svih stambenih objekata primjećuje se isti zajednički način gradnje, kao i isti potrebnii inventar u prostorijama kuće. U sobi (*hiži*) nalazio se visoki krevet (*postela*), često s posteljom (*podrivalkom*), zatim stol, klupe i škrinje. Tijekom vremena, zbog velikog broja članova obitelji, dograđivala se još jedna prostorija za stanovanje u kojoj je obično živio mlađi bračni par. To je *zadnja hiža* (*hižička, komora*). Odrasli su spavali i na sjeniku ili u štali. Kuće su prema tlocrtu uglavnom trodjelne prizemnice s krovom na dvije vode, sa zabatom na ulicu, duljinom smještene u dubinu dvorišta, gdje su se nalazila i ulazna vrata u kuću. Kuhinja se nalazi u sredini objekta. Na zabatnoj strani uvijek su dva mala prozora.⁶

U širem europskom kontekstu, u jugoistočnoj Europi razlikuje se više područja (areala) tradicijske ruralne gradnje. Podravina pripada u panonski areal.⁷ Ako se podravsko tradicijsko graditeljstvo stavlja u kontekst kulturno-genetskih slojeva, onda ono pripada staroslavenskom i slavenskom sloju.⁸ U nacionalnoj, hrvatskoj regionalizaciji, može se izdvojiti sedam regija (areala), koje imaju iste ili slične karakteristike tradicijske arhitekture. Prema tom kriteriju Podravina pripada sjeverozapadnoj Hrvatskoj - Hrvatsko zagorje, Prigorje, Međimurje i Podravina. Na

⁶ Zembić I., Tradicijsko graditeljstvo..., 1984., p. 227-233

⁷ U jugoistočnoj Europi mogu se etnozoniranjem konstatirati areali: alpski, dinarski, jonsko-sredozemni, panonski, istočno-podunavski itd. Đaković B., Tradicijsko..., 2006., p. 76

⁸ U kulturno-genetskoj regionalizaciji mogu se konstatirati slojevi: starobalkanski, staromediteranski, rimski, staroslavenski i slavenski, levantinski, turskoistočnjčki itd. Đaković B., 2006., p. 76

istoku Podravina graniči s arealom Slavonija-Baranja-Srijem, koji ima slične značajke.⁹ Ako se pak kao kriterij postave značajke podneblja (fitoklimata), onda razlikujemo najmanje pet areala u Hrvatskoj. Podravina pripada regiji mješovitih vrsta drveća (uglavnom zajednice hrasta i bukve).¹⁰

U kronološkom smislu, zavisno od razvoja gospodarstva i tehnologije, podravska tradicijska kuća mijenjala se kroz stoljeća. S obzirom na sličnosti areala, taj razvoj ima slične karakteristike kao i u ostalom dijelu panonske Hrvatske (osobito nizine Drave). U osnovi se mogu konstatirati tri osnovne faze razvoja podravske tradicijske kuće: 1. Do sredine 18. stoljeća - kuća je u pravilu imala jednu sobu, 2. Do kraja 18. stoljeća - kuća je imala dvije prostorije (ili eventualno malen trijem), 3. Od početka 19. do sredine 20. stoljeća - sa tri prostorije, hodnikom ili varijantama trijema (otvoreni *ganjčec*).¹¹ U ovom radu bavimo se podravskim tradicijskim graditeljstvom koje pripada u treću razvojnu fazu. U kontekstu vremenskog nastajanja, mogu se temeljem vrste materijala za građu odrediti dva ključna razdoblja: 1. Razdoblje starinskih kuća pokritih slamnatim ritkom, 2. Razdoblje starinskih zidanica. U Podravini se zidanice (građene ciglom i pokrivene crijevom) masovnije grade od prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Usporedo s novim zidanicama, neke starinske kuće pokrivene slamom živjele su i do 70-tih godina 20. stoljeća.¹²

Poziciju kuće u okviru kućišta, Z. Filipović opisuje ovako: »U 19. stoljeću oblikovao se i nastao jedinstveni arhetip podravske kuće - *hiža slamom pokrita*, kanatnih zidova popunjениh nabojem. Uglavnom, to je bio longitudinalan (uzdužan) tip gradnje, što znači da je kuća bila, tlocrtno gledano, građena u dužinu, tj. prostori su poput zrnja u kralušu bili nanizani po dužini jedan za drugim. Nizanje se vršilo po važnosti prostorija i to počevši od ceste: najprije *hiža* (spavaonica), zatim *kuina* (kuhinja), pa *jognjišće* (ognjište za pripremu ljudske i hrane za stoku), štala (*staja*), pa *kotec* (svinjac) i *klečica* (spremiste za vino i rakiju). Ulaz za tavan (*nahiž*) obično je bio smješten u prostoru za pripremanje hrane, a izведен s drvenim ljestvama (*lojtre*), te pomicnim poklopcem na stropu. Na tavanu se sušilo meso na dimu koji se slobodno dizao s ognjišta, a odatle odlazio van kroz slamu. Gnojište (*gnoj*) je dijelilo kuću od štaglja u kojem se spremalo sijeno i slama. Štagalj je bio smješten ili u produžetku linije tlocrta ili pak poprečno na dnu dvorišta«.¹³

Svi tipovi tradicijskih kuća u Podravini razvili su se iz arhetipa podravske hiže nastale sredinom 19. stoljeća. Za tipizaciju kuća građenih od polovice 19. do polovice 20. stoljeća važni su kriteriji po kojima se utvrđuju razlike i grupe. Ti kriteriji mogu biti vrlo različiti: temeljem starosti, prema veličini, prema broju prostorija, prema građi zidova, prema obliku krova (na jednu, dvije ili četiri vode), prema građi krova, prema obliku trijema (otvorenog *ganjčeca*), prema obliku tlocrta (jedinke, kuće u ključ) itd.¹⁴

Tradicijske podravske hiže ovom prigodom tipizirali smo u dvije veće grupe - na osnovi uporabljenog materijala za gradnju zidova i krovišta, a u obzir su uzeti dijelom i drugi kriteriji. To

⁹ Kartu ove regionalizacije Hrvatske donose Z. Živković (1993., p. 8) i B. Đaković (2006., p. 74)

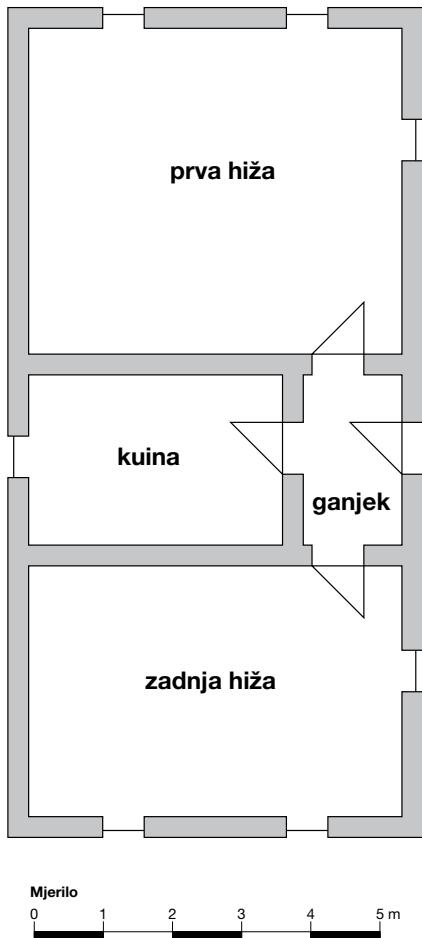
¹⁰ Može se konstatirati pet fito-klimatskih areala u Hrvatskoj: 1. Kameno područje - ogoljeli krš, 2. Područje četinjača - šumoviti krš, 3. Područje pitomog kestena, te hrasta kitnjaka i meduna, 4. Područje mješovitih vrsta drveća i 5. Područje hrasta lužnjaka. Freudenreich A., Kako narod gradi, 1972., p. 9-10 - u tom radu donosi se i karta prostiranja

¹¹ Živković Z., Hrvatsko..., 1993., p. 26; Feletar D., Podravina, 1988., p. 229-230

¹² Naša domovina, 1943., p. 96-100

¹³ Filipović Ž., O arhitekturi Hlebina, 1984., p. 249-250

¹⁴ Naša domovina, 1943., p. 95-99

Tlocrt starinske kuće bez trijema, arhetip stare podravske hiže - primjer iz Hlebina (P. Somek, 2010.).

Fotografija starinske kuće bez trijema, arhetip stare podravske hiže - primjer iz Hlebina, Ulica Matije Gupca, srušeno (foto-archiva D. Feletara, 1975.)

Hiža jedinka građena na kanat, zidova od naboja u Jagnjedovcu - potpuno obnovljena 2010. (foto: P. Somek, 2010.)

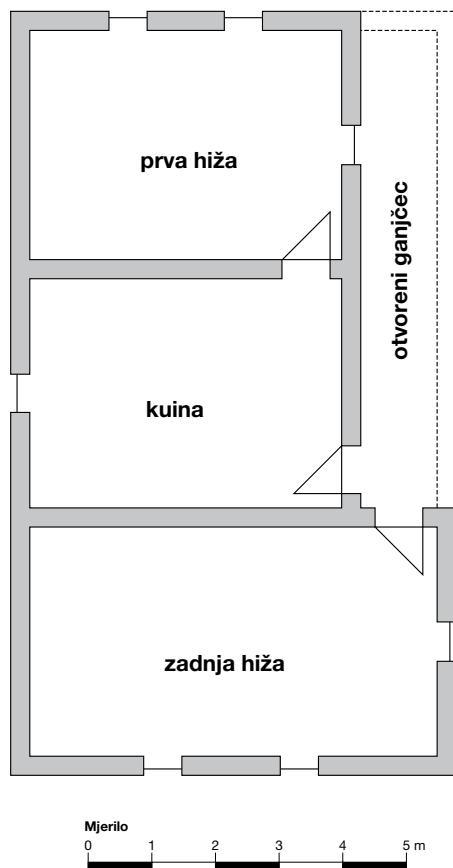
su: 1. Kuće zidova od naboja i krovišta pokritog slamom, 2. Zidanice ili kuće građene ciglom i krovišta pokritog crijevom. Svaka od ovih grupa ima nekoliko karakterističnih tipova.

1. Kuća zidova od naboja i pokrita slamom - tradicionalna je podravska *hiža*, koja se početkom 19. stoljeća razvila od skromne kućice s jednom ili dvije prostorije. U pravilu se sastoji od tri prostorije: veća soba je naprijed do ulice (*prva hiža*), zatim u nizu slijedi kuhinja (*kuina*, *sokačnica*), te na kraju manja soba (*zadnja hiža*).

Tip starinske kuće bez trijema (ganjčeca) - u pravilu je široka do 6 metara (najčešće 5 m) i sastoji se od četiri prostorije. Dužom stranom ulazi u dvorište i to najčešće u dužini od 12 do 15 metara. *Prva hiža* duga je oko 5 m, kuhinja oko 3 i *zadnja hiža* oko 4 m (uz manje varijacije). Najčešće se pred kuhinjom smjestio još i mali hodnik, najčešće veličine 1,5 puta 3 metra. U kuću se ulazi na njezinoj sredini, izravno u hodnik (*ganjk*, *ganjek*). Iz njega vrata vode u *prvu hižu*, u kuhinju i u *zadnju hižu*. U kuhinji je u pravilu uzidana oveća zidana peć, a sa strane se ljestvama može ući na tavan (*najže*, *nahiž*). Prozori su bili manjeg formata, pa i oni na pročelju prema ulici nisu bili veći od 50 puta 70 cm (na »fronti« su uvijek bila dva prozora).¹⁵

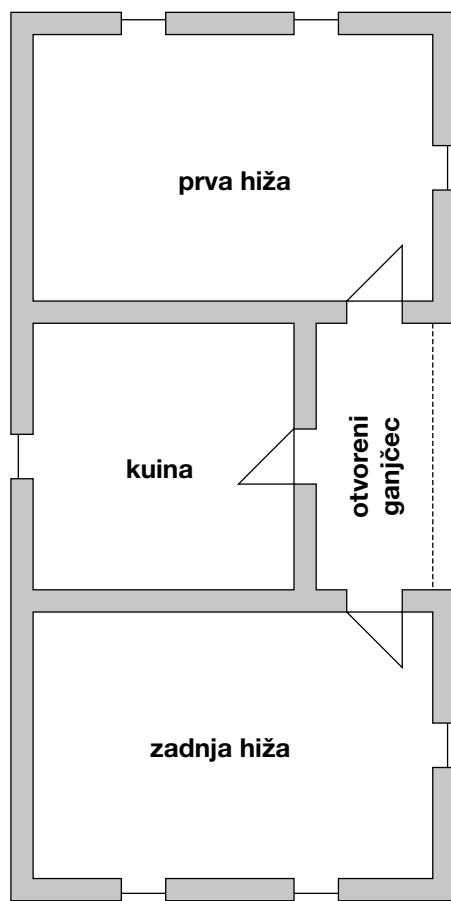
¹⁵ Kovačić Ž., Stara arhitektura..., 1978., p. 162-163

Tip starinske kuće sa skraćenim trijemom - ima iste gabarite i broj prostorija. Ali, umjesto hodnika na sredini kuće nalazi se kratki otvoreni trijem (otvoreni *ganjčec*), koji je najčešće imao i daščanu ogradu (s *ciframa*). Ulaz je na sredini ganjčeca, a iz njega se izravno ulazi u prvu i *zadnju hižu*, te u kuhinju.

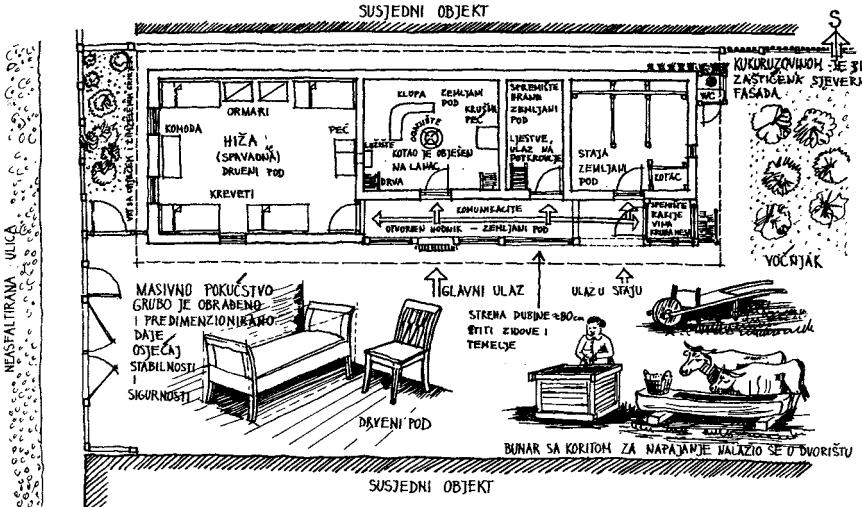
Fotografija starinske kuće sa skraćenim trijemom - primjer iz Koprivničkih Bregi, srušeno (foto-archiva D. Feletara, 1974.)

Tlocrt starinske kuće sa skraćenim trijemom - primjeri a (lijevo) i b (desno) iz Virja (P. Somek, 2010.)

Fotografija starinske kuće sa skraćenim trijemom - primjer iz Novigrada Podravskog, Ulica Trnovec, srušeno (foto-archiva D. Feletara, 1973.)

TLOCRT OBJEKTA NAPRAVLJEN PREMA PRIPOVJEDANJU VLASNICE
M \approx 1:100

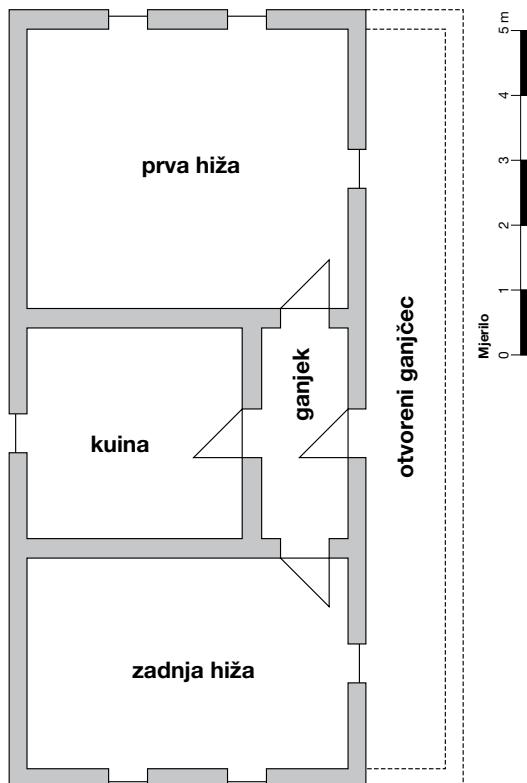

Tlocrt starinske kuće sa skraćenim trijemom, s inventarom (Z. Filipović, Hlebinski almanah 1, 1984. p. 249)

Tip starinske kuće s uzdužnim trijemom - ima otvoreni *ganjčec* duž cijele dvorišne strane. Kuća je u pravilu šira za jedan do jedan i pol metar, koliko zauzima otvoreni *ganjčec*. Krovište natkriljuje *ganjčec* kao da je zatvoren sastavni dio kuće. Na ulazu u *ganjčec* s ulice obično su drvena vrata (s *ciframama*). *Ganjčec* može biti ograđen ogradom, a najčešće je bez nje - ograđuje ga samo debela temeljna greda (*pocek*). Iz dugog otvorenog *ganjčeca* izravno se ulazi u *prvu hižu*, kuhinju i *zadnju hižu*. Osim dva prozorčića s uličnog pročelja, *prva i zadnja hiža* imaju po jedan prozor koji gleda na *ganjčec*.

Fotografija starinske kuće s uzdužnim trijemom - primjer iz Koprivničkih Bregi, srušeno (foto-arkiva D. Feletara, 1972.)

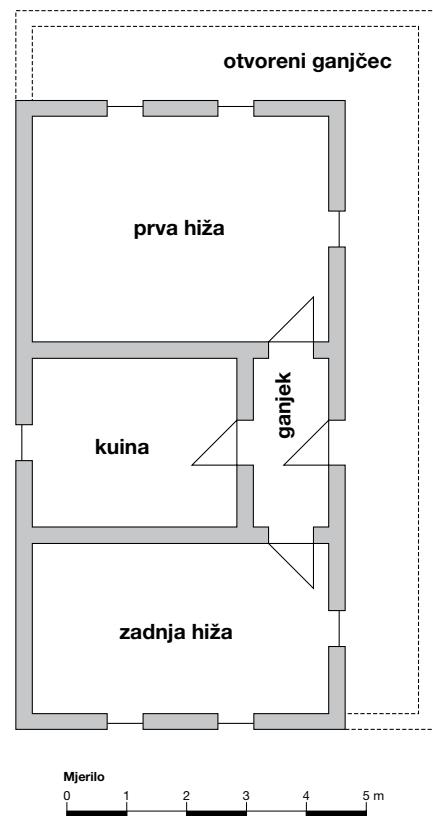

Tlocrt starinske kuće s uzdužnim trijemom - primjer iz Virja
(P. Somek, 2010.)

Tip starinske kuće s dvostranim trijemom - bogatije kuće imale su trijem (*ganjčec*) uzduž dvorišne strane, ali i na poprečnoj strani uličnog pročelja. Ograda i fasada prema ulici bili su u pravilu raskošnije ukrašeni (rezbarijama i rjeđe bojama). Takva kuća u pravilu je imala i veće dimenzije - često i veličine 7 puta 17 metara. Svi navedeni tipovi starinskih tradicijskih kuća imali su izrazitije okomiti slamlnati krov na dvije vode, a prva dva tipa kuće i krov na četiri vode. Zabat s jedne i druge strane kuće (*začelek, pričelec, šanta, fajermar*) građen je od dasaka, često ukrašen.¹⁶

Fotografija starinske kuće s dvostranim trijemom - primjer iz Legrada, Ulica Petefi Šandora, srušeno 1977. (foto-archiva D. Feletara, 1971.)

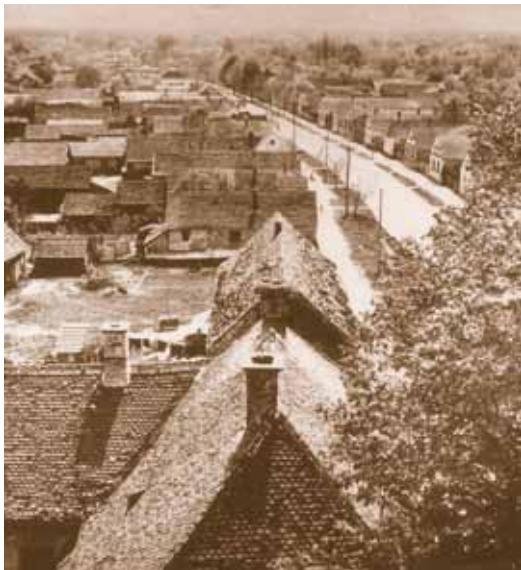

Tlocrt starinske kuće s dvostranim trijemom - primjer iz Virja
(P. Somek, 2010.)

Fotografija starinske kuće u ključ s dvostranim trijemom - primjer iz Torčeca, kuća Šomoci izgradena 1812., srušena 1995. (Povijest Torčeca, 2000., p. 114)

¹⁶ Dolenc-Dravski M., Mali virovski., 1993., p. 7-17

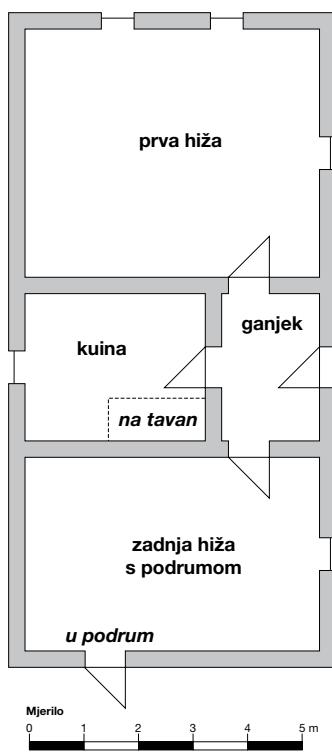

Fotografija niza zidanica jedinki iz glavne ulice u Hlebinama, većina srušena (foto-arkiva D. Feletara, 1973.)

stoljeća, zadržale su i uzdužni otvoreni *ganjčec*, ali sada s boltanim svodom i sa zidanim stupovima. Zidanice, pogotovo one građene nakon 1918., imale su u pravilu veće i više prostorija.¹⁷

Znatno poboljšanje standarda stanovanja, uglavnom nakon Prvog svjetskog rata, u Podravini je nastupilo izgradnjom zidanica u ključ - s više prostorija i većim površinama.

Tip zidanice jedinke - najčešći je oblik novije podravske tradicijske kuće. U vedutni ulici pravilno su se redale takve zidanice, te tako tvorile jedinstvenu arhitektonsku vedutu. Jedinke imaju gotovo identičan tlocrt, pa i veličinu, s kućama zidova od naboja te su pokrivene slamom. Širina je iznosila 6 do 7 metara,

Tlocrt zidanice jedinke - primjer iz Novog Virja (P. Somek, 2010.)

Dvije zidanice - jedinke iz Kalinovca, zidane 20-ih godina 20. stoljeća (foto: Ž. Car, 2008.)

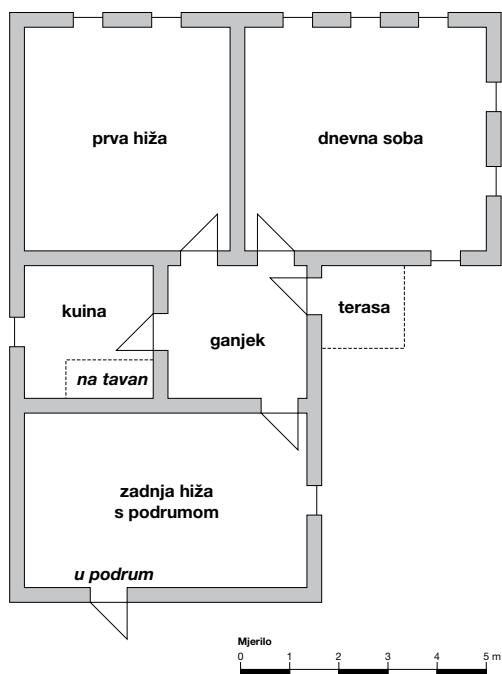
¹⁷ Kovačić Ž., Stara arhitektura..., 1978., p. 165-170; Feletar D., Sim tam po..., 1977., p. 59-67; Feletar D., Podravina, 1988., p. 230

Razglednica niza zidanica jedinki iz glavne ulice u Šemovcima iz 1943., većina srušena (foto-arkiva D. Feletara)

a ukupna dužina kuće 12 do 15 metara. *Prva hiža* je bila dugačka 5 do 6 metara, kuhinja je obično bila malo veća (primjerice, 4 puta 4 m), hodnik nešto manji (3 ili 4 puta 2 ili 3 metra), a *zadnja hiža* je obično bila dimenzija 4 puta 6 metara. Ulaz na tavan najčešće je bio izravno iz hodnika s uskim i strmim drvenim stepenicama. To se stubište vidjelo iz kuhinje, a iza njega je obično bila zidana peć. Izvana se na sredini ulazilo u hodnik, a do vratiju je vodilo nekoliko zidanih stepenica - s obzirom da su temelji građeni od cigle bili nešto viši od razine dvorišta. Nad ulazom je bila drvena ili limena streha (često *nacifrana*).

Tip zidanice građene u ključ - nastao je tako da je s ulične strane na *prvu hižu* dozidana još jedna oveća soba. Tako je dužina uličnog pročelja (fronte) povećana na 10 do 12 metara. Prednje dvije sobe u pravilu su korištene kao spavaonice ili pak jedna od njih kao dnevna soba. Ostala struktura, pa najčešće i veličina, ostala je ista kao i kod zidanice jedinke. Hodnik je sada dobio položaj u kutu zgrade, pa je tu često podignuta terasa građena ciglom, s kojom pristupnom stepenicom. S ulične strane broj prozora povećao se na četiri. Prozor se također povećao - bio je izdužen, širine do 80 i visine do 130 cm. Pod *zadnjom hižom* obično je izgrađen podrum, s ulazom sa stražnje strane kuće (izravno iz dvorišta).

Primjer zidanica iz Đurđevca građenih u ključ s duljim pročeljem prema ulici (foto: Ž. Car, 2008.)

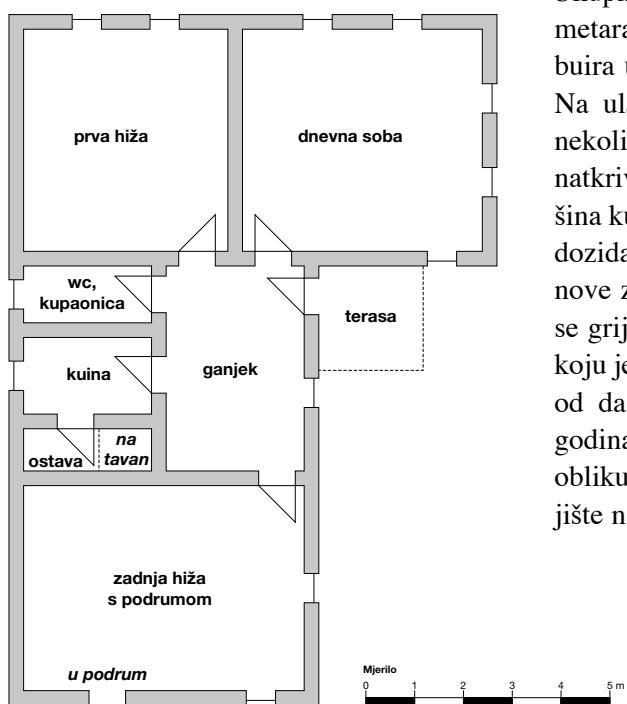
Tlocrt zidanice građene u ključ - primjer iz Novigrada Podravskog (P. Somek, 2010.)

Razglednica zidanica građenih u ključ iz središta Molvi 1910., većina srušena (foto-archiva D. Feletara)

Tip proširene zidanice građene u ključ - je zadnja faza razvoja tradicijske podravske kuće. Ova zidanica dobiva nešto veće sobe, te neke nove prostorije, čime se znatno poboljšava standard stanovanja. Na uličnom pročelju su dvije sobe, s time da dnevna soba dobiva veću površinu.

Ukupna prednja fronta dobiva dužinu i do 12 ili 14 metara. Hodnik dobiva veću površinu, koji distribuira ulaz u sve kućne prostorije (pa i na tavan). Na ulazu u kuću je potaracana oveća terasa, s nekoliko pristupnih stepenica, a sam ulaz u hodnik natkriven je drvenim ili limenim krovićem. Površina kuhinje je također nešto povećana, a uz nju je dozidana i omanja ostava (*špajza*). Vrlo rijetke nove zidanice u ključ imale su i kupaonicu (voda se grijala na peći u kuhinji i donosila u kadu), uz koju je bio i primitivni zahod (*šekret*), s pokrovom od dasaka. Većina kućanstava je sve do 60-tih godina 20. stoljeća u Podravini zadržala nužnik u obliku male drvene kućice na jednu vodu uz gnojište na dvorištu.

Tlocrt proširene zidanice građene u ključ - primjer iz Novigrada Podravskog (P. Somek, 2010.)

Tip zidanice jedinke s boltanim trijemom - javlja se u selima Podravine već u drugoj polovici 19. stoljeća. Bile su to kuće bogatijih gospodara, koje su u svoju vizuru upile oznake historicizma svoga doba. Bila su to velika stambena zdanja, kakvih je u pojedinom selu bilo tek nekoliko, a nalazimo ih pogotovo u većim ruralnim naseljima koprivničke i đurđevačke Podravine. Opisat ćemo ih na temelju jedne takve karakteristične kuće iz Hlebina.¹⁸ Kuća je građena 1880-tih godina, većih je dimenzija od zidanica-jedinki, a glavni *cimer* joj je otvoreni zidani *ganjčec* cijelom dvorišnom dužinom objekta. Na prednjem pročelju nalaze se tri oveća prozora. Krovište pokriveno crijevom biberom strmo je položeno, pa zgrada ima visoki tavan (*nahiz*), a

¹⁸ Bila je to kuća obitelji Gabaj u Ulici kralja Tomislava, koja je srušena 1977. godine. Filipović Z., O arhitekturi..., 1984., p. 256

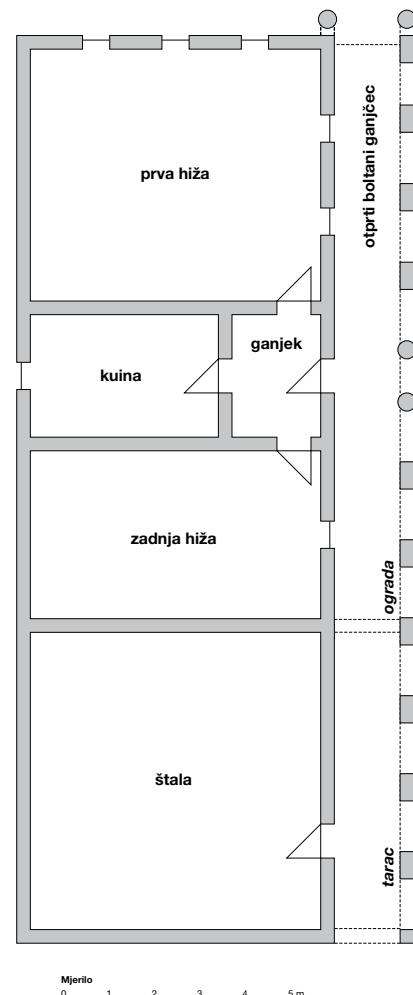
Fotografija zidanice jedinke s boltanim trijemom - primjer iz Hlebine (foto-arhiva D. Feletara, 1973.).

na zabatu su još dva prozora i iznad njih okrugli otvor prozračnik. Prednja fasada je djelomice ukrašena geometrijskim ukrasima.

Duž cijele kuće je impozantni i umjetnički oblikovani trijem - otvoreni *ganjčec*. On je sastavni dio kuće, tako da kroviste počinje s njegove vanjske strane.

Na vrhu, prema ulici, *ganjčec* ima rizalitni istak (dužine oko 1,5 m). To je živopisni produžetak s posebnim krovicem i dva okrugla zidana stupa. Kroz njega se ulazi u *ganjčec*, a u razini pročelja kuće nalaze se niska drvena vrata (sa *ciframama*). Vanjska širina *ganjčeca* iznosi 1,8 metara. Od dvorišne strane *ganjčec* drži 14 zidanih stubova, koji su četverokutnog presjeka. U sredini *ganjčeca* nalaze se i dva stupa, gdje se s nekoliko zidanih stepenica ulazi u kuću, koja su okruglog presjeka. Pod *ganjčeca* potaracan je pečenom ciglom, a nadsvođen je poprečnom boltom. Otvoreni *ganjčec* nastavlja se i ispred staje koja je dozidana u nastavku kuće. Staja je u razini dvorišta, te se ovdje na sve otvore između stupova može izravno ući u potaracani *ganjčec*, odnosno u staju.

Kuća ima prostornu koncepciju identičnu starinskim *hižama pokritih* slamom ili zidanicama-jedinkama. Na sredini se ulazi u omanji hodnik, iz kojeg vode ulazi u sve prostorije kuće. Naprijed je *prva hiža* (veličine 6 puta 7 m), na sredini kuhinja sa zidanom peći (3 puta 4,5 m), a otraga *zadnja hiža* (4 puta 7 m). Dakle, kuća je (s *ganjčecom*) široka gotovo 9 metara i duga 13 m. Na nju se odmah nadovezuje staja (7 puta 7 m). Ta hlebinska kuća građena još u vrijeme postojanja obiteljskih zadruga, pa je imala razmjerno mnogo ukućana.¹⁹

Tlocrt zidanice jedinke s boltanim trijemom - primjer iz Hlebine (P. Somek, 2010.)

¹⁹ Turković J., Podravsko..., 1978., p. 78-85; Feletar D., Podravina, 1988., p. 230

GOSPODARSKI OBJEKTI NA KUĆIŠTU

U podravskim selima gospodarski objekti dugo se nisu bitnije mijenjali. Tek 1970-tih godina na krovištima tih objekata slamu je zamijenio crijepljivo. Većina gospodarskih objekata građena je od drva, pa su takvi ostali očuvani dijelom sve do danas. Jedino je staja za *blago* građena na isti način kao i *hiža*.

Staja (*štala*) je bila ili produžetak kuće, kao samostojeći objekt ili posebni objekt zajedno sa sjenikom (*štaglijom*). Njezina veličina zavisila je od orientacije kućanstva prema uzgoju blaga. Većina domaćinstava imala je barem jednoga konja i dvije krave (koje su često bile i vučna stoka), a neki su uzgajali i više krava i tovili junad. Takvim domaćinstvima trebala je i prostranija staja, a ponegdje i s odvojenom prostorijom za konje. Najčešće je staja bila veličine 5 do 7 puta 4 metra. Na tavanu iznad staje obvezatno se čuvalo sijeno, a ako je staja bila samostojeći objekt, onda je uz nju dograđivana šupa (*pristrošek*) u kojem se čuvalo sijeno i slama. Zidovi staje građeni su kanatnom mrežom i nabojem, a krov je bio pokrvan slamom, kojega je sredinom 20. stoljeća zamijenio crijepljivo.²⁰

I **sjenik** (*škedenj, senik*) je građen uglavnom po jednom arhetipu, samo što je ovdje kompletna građa bila od drva. Arhetip samostojećeg škedenja zadržao se praktički do sadašnjih dana. Obično je stajao poprečno na dnu dvorišta. Bio je dugačak i do 15 ili više metara, a širok 4 ili 5 m. U sredini je bilo gumno (*guvno*) široko do 5 metara, koje su sa svake strane zatvarale daščane *lese* u jednom komadu. Na gumnu su se odigravali važni događaji u procesu poljoprivredne proizvodnje, ali i dio društvenog i obiteljskog života. S jedne strane gumna bila je prostorija čije su stranice bile obite daskama (*planjkama*) i nije imala strop. Tu se čuvalo sijeno i slama. U nekim *škedenjima* se i prostorija s druge strane gumna koristila u iste svrhe. U više slučajeva jedna strana *škedenja* bila je prostorija koja je imala zidove od debljih drvenih *planjki*, sa posebnim vratima i drvenim stropom. Nekad su se tu držali konji, ali često je ta prostorija služila i kao spremište alata, manjeg poljoprivrednog oruđa, kao priručna radionica i slično. Prostorije u škedenju bile su veličine kao gumno ili nešto veće, dakle u pravilu 5 do 6 puta 4 do 5 metara. Ako škedenj nije bio samostojeći objekt, nego se nastavljao na kuću i staju, onda je do stale slijedilo gumno a u nastavku sjenik. Gotovo uvijek je uz štagalj, sa bočne strane ili otvara (prema vrtu) u nastavku krovišta (strehe), postavljena šupa (*pristrošek*). Tu se obično čuvalo sijeno i slama, ili je šupa služila za smještaj zaprežnih kola i u slične namjene.

Fotografija staje i sjenika Ivana Generalića iz Hlebine - lijevo štala, na sredini gumno i desno sjenik (foto-arkiva D. Feletara, 1973.)

²⁰ Španiček Ž., Narodno graditeljstvo..., 1995., p. 71-77; Feletar D., Podravina, 1988., p. 229-231

Fotografija samostojećeg škednja obitelji Mate Gažija iz Hlebina (foto-archiva D. Feletara, 1977.)

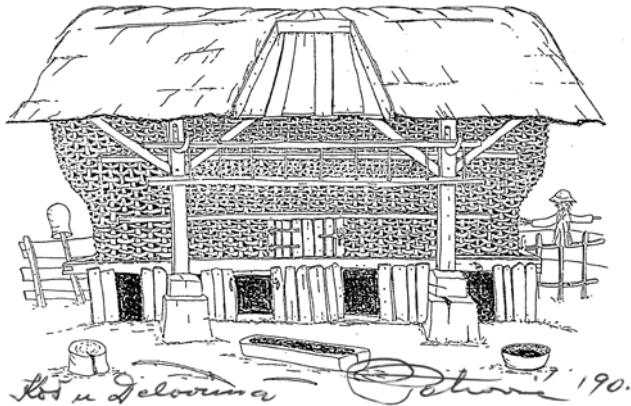
Fotografija posebnog tipa škednja iz Virja s rizalitno naglašenim gumnom (foto-archiva D. Feletara, 1973.)

Obvezatan objekt na podravskom seoskom kućištu bilo je spremište za kukuruz - **kukuružnjak** (*koš, kuružnjak, virjan*). U njemu se čuvao kukuruz - zapravo klipovi (lati) kukuruza koji se u jesen dovozio s polja i na (društvenim) večerima na gumnu *komušinu* (*trebio*). Podravski koš je obično bio širok do 1 metra, dugačak 4 do 5 metara, a visok oko 3 metra. U početku je imao slamnati krov (na dvije vode), koji je brzo zamijenjen s krovistem pokrivenim crijejom (biberom). Za gradnju su se obično koristile hrastove grede, a za letve neko od »mekanih« drva. U nekim selima koš se nije locirao samo na dvorištu, već i na ulici (Torčec). U osnovi postoje dva tipa podravskog kukuružnjaka. 1. Koš *virjan* ili pleteni kuružnjak bio je u pravilu manji po dimenzijama a stranice su bile napravljene od vrbova pruća. Sve do početka 20. stoljeća praktički su se gradili jedino takvi koševi, jer je to bilo jeftinije. 2. Koš letvenjak ima stranice od okomitih letvi i u pravilu je nešto veći. Koševi su stajali na debelim gredama sa svake strane. Kod bogatijih gazdi bilo je i nekoliko koševa na gruntu, ili je koš bio velike dužine (i više od 10 metara). Postoji i varijanta izgradnje dva usporedna koša, koje natkriljuje zajednički krov. U natkriti prostor između koševa stavljala su se zaprežna kola i alati (u novije vrijeme traktor i prikolica).²¹

Fotografija seoskog dvorišta s dva letvana koša i pristroškom - primjer iz Imbriovca (foto: N. Wolf, 2006.)

²¹ Rašan Đ., Ilustrirani rječnik..., 1983., p. 190-220; Dolenc-Dravskii M., Mali virovski..., 1993., p. 10-32; Peršić-Kovač V., Tradicijski..., 2000., p. 143-156; Peršić Kovač V., Koševi u..., 1996., p. 189-195

Crtež pletenog koša *virjana* iz Delova (P. Petrović, 1990.)

Pospremanje kukuruza u ukrašeni letvani koš u Virju (foto-arkiva D. Feletara, 1977.)

U Torčecu se koševi *virjani* nalaze u nizu na ulici, srušeno (foto-arkiva D. Feletara, 1968.)

U Torčecu se i letvavni koševi nalaze u nizu na ulici, (foto-arkiva D. Feletara, 1973.)

Kod nekih gazdi su se raž (*hrž*), pšenica i druge žitarice (*žito*) čuvale u velikim drvenim škrinjama ili u posudama izdubljenim od komada posebno debelog stabla. One su se držale u posebnoj drvenoj pojati (*klečićki*) a ponegdje i na tavanu (kod stabilnijih zidanica). Međutim, na mnogim kućištima je glavni ukras (*cimer*) bio drveni **hambar** (*ambar*). Hambari su se u najvećem broju najdulje zadržali, primjerice, u Koprivničkim Bregima ili u Novigradu Podravskom, ali i u nekim drugim selima. To je pravokutni ili malo izduženi drveni objekt, obično veličine 3 ili 4 puta 4 ili 5 metara. Većina hambara je bila ukrašena drvenim rezbarijama i drugim uresima, a imali su i uski otvoreni ganjčec - samo u dijelu prednje strane, najčešće po cijeloj prednjoj

Ukrašeni koš bogatijeg gazde iz Botova, dugačak oko 12 metara (foto-archiva D. Feletara, 1988.)

Moderniji dvostrani koš s prostorom za poljoprivredne strojeve u Goli (foto-archiva D. Feletara, 1996.)

strani, a neki (veći) i s prednje i s uzdužne strane. Hambar je u pravilu u okviru kućišta bio lociran do ulice, sa suprotne strane od *hiže*, ali i u dubini dvorišta.²²

Od ostalih drvenih objekata na kućištu, obvezatni je bio **svinjac** ili **kotec te peradarnik** (*kokošilnjak, racilnjak, gusilnjak*). Obično su građeni jedan kraj drugoga, a ponegdje i pod istim krovom. Svinjac je bio objekt najčešće veličine 3 puta 4 metra, a unutar su svinje bile razdijeljene od ulaznog hodnika drvenom ogradom i valovima (*kopanjama*) za hranjenje. Da se svinje ne bi zimi prehladile, drvene stranice svinjca su se izvana oblagale debelom naslagom *kukuruzinja* (stabljkama kukuruza, koje su se u jesen dovozile doma i slagale u stavice). Kokošnjac je u pravilu bio manji, slabije gradnje s posebnim otvorom na gornjem dijelu stranice. U Podravini seoska kućišta su vrlo rijetko imala i druge objekte, poput vanjskog ognjišta, krušne peći i slično. Od pedesetih godina 20. stoljeća u mnogim domaćinstvima gradi se omanja **ljetna kuhinja**, gdje se kuhalo i boravilo od ranog proljeća do kasne jeseni, a uz nju je često bila i pečenjarnica za rakiju (*žganjarnica*).²³

²² Filipović Z., O arhitekturi..., 1984., p. 249-251; Posavec I., Etnografski zapisi..., 2001., p. 229-231. O hambarima D. Feletar (1977., p. 65) piše i ovo: Podravski hambari zrače posebnim, toplim ugodajem. To je svojevrsna pjesma drva, sklad mašteta podravskih cimermanov. Bregovski, novigradski ili pak ham-povečki hambari doimlju se ponosno, ali istovremeno i nekako bezbržno, kao dječaci u igri na štaglu. Te drvene građevine specifična oblika odlikuju se nekakvom skrivenom, nevidljivom stabilnošću, jer tu, u njihovim njedrima, skuplja se ljetina - žito za jelo, za porez, za život. U Bregima čak postoji i mali trg hambara! To je tamo gdje se sastaju Gajeva i Gupčeva ulica ili kako Bregovci kažu - Trčkovec i Baštar. Ovdje najprije možete posjetiti jednostavan, ali prostran hambar u Gupčevoj 2. Na ulazu u carstvo žita, urezbareno je jasno i vidljivo: Vu ime Božje podignjen 1877. po Vinku Dlaki, Ivi Vidoša, cimermani. Odmah do njega pogurila se stara hiža, bregovska jedinka s karakterističnim ganjčecom (Gajeva 1), a u dvorištu eto i hambara, također obilnih dimezija, što govori o negdašnjoj snazi ovoga kućanstva. I do ovoga hambara nalazi se još jedna stara hiža, jedinka s otvorenim ganjčecom (Gajeva 3). Koliko li starija i ugodaja na jednome mjestu!

²³ Dolenc-Dravski M., Mali virovski..., 1993., p. 35-39; Feletar D., Sim tam po..., 1977., p. 59-67

Mali trg hambara u Gajevoj ulici u Koprivničkim Bregima, odseljeno, srušeno (foto-archiva D. Feletara, 1973.)

Bogato urešen hambar s dvostranim trijemom u Borovljanim (foto-archiva D. Feletara, 1974.)

Hambar sa skraćenim trijemom s prednje strane u Virovskoj ulici u Novigradu Podravskom, odseljen u Medimurje (foto-archiva D. Feletara, 1973.)

Za velika naselja u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini važni su bili i stari stočarski stanovi ili **konaki** (*stan, salaš, majur*). Konaki su se formirali tijekom 19. stoljeća u zadnjoj fazi demografske obnove do tada uglavnom pustih područja pridravlja. S južne strane Đurđevačkih pijesaka egzistirala su velika naselja Peteranec, Drnje, Sigetec, Hlebine, Novigrad Podravski, Vrije, Molve, Đurđevac, Kloštar Podravski, Podravske Sesvete i Pitomača. Sjeverno uz Dravu, pa i u Prekodravlju, početkom 19. stoljeća postojale su praktički još neiskorištene prostrane livade u

Renovirani hambar s prednjim otvorenim *ganjčecom* u Jagnjedovcu - izgrađen oko 1930. godine (foto: P. Somek, 2010.)

poloju, šumarci i šume. Iako se preko (tada još živih) pijesaka ponegdje teško komuniciralo, domaćinstva iz velikih sela počela su koristiti i područje pridravlja u ciklusima poljoprivredne proizvodnje. U početku su se pridravske livade koristile za pregonsko držanje stoke od ranoga proljeća do kasne jeseni. Počelo je i vlasničko označavanje posjeda, a tu se grade i primitivni stočarski stanovi. Bile su to *bajte*, *klečičke obite* daskama i pokrivene slamom, najčešće s jednom prostorijom i otvorenim ognjištem. Uz konake su počeli nicati povrtnjaci, a kako je u 19. stoljeću u Podravini vladala prava glad za zemljom - uskoro se na ocjeditijim terenima počinje orati i uzgajati kukuruz i druge žitarice. Stočarski stanovi se proširuju i grade sve kvalitetnije.

Nakon razvojačenja Vojne krajine (1871.) pojačava se proces raspadanja obiteljskih (kućnih) zadruga, te dolazi do smanjivanja obitelji po broju članova. To dovodi do brojnih dioba objekata i zemljišta. Neki mladi parovi dobivaju konake za svoje trajno boravište. Tada su već dijelom ukroćeni živi pijesci i poboljšane su komunikacije, a u Prekodravlju su formirana i

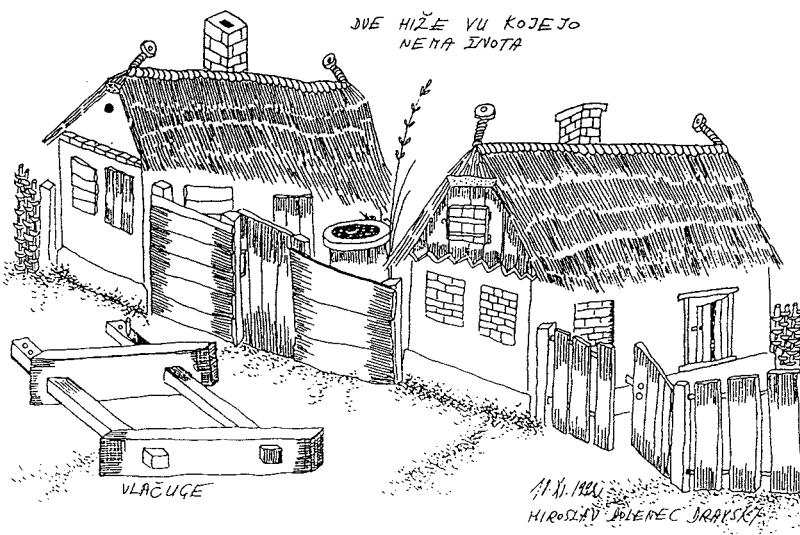
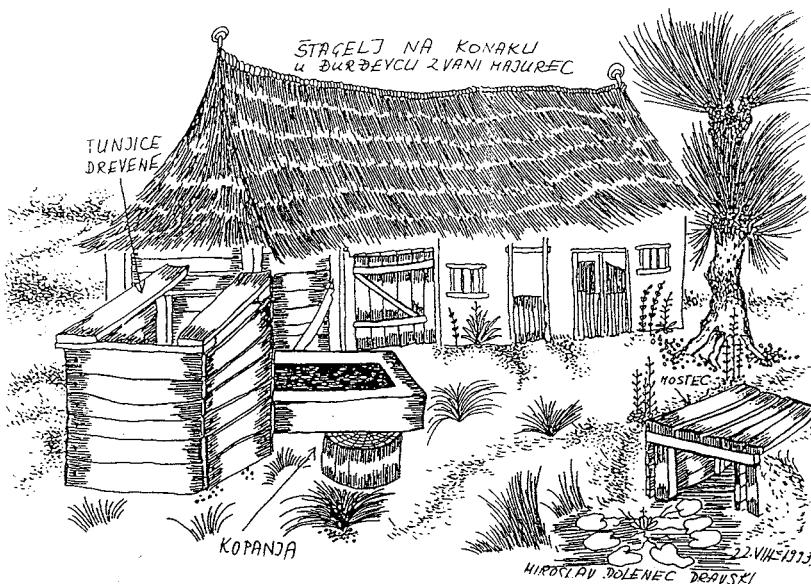
trajna veća naselja (Gotalovo, Gola, Ždala). Na taj način se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i kasnije formira uz Dravu nova naseljenost - konaki se pretvaraju u trajna naselja raštrkanoga tipa. Tako su preseljavanjem iz južnih podravskih velikih naselja, uz Dravu nastala raštrkana naselja (od zapada prema istoku): Komatnica, Otočka, Gabajeva Greda, Novačka, Levača, Gornja Šuma, Bukevlje, Repaš, Ledine Molvarske, Molve Grede, Medvedička, Severovci, Novo Virje, Lijepa Greda, Štorgač, Brodić, Mekiš Podravski, Đuretina, Šašnato Polje, Brestić i Križnica.²⁴

Konaki se tek djelomice mogu uspoređivati sa slavonskim salašima. U Podravini se radi o malim, usitnjениm kućanstvima, a konaki su i trajno naseljeni. Zato u strukturi, rasporedu i broju objekata na kućištu u cjelini odgovaraju onima u drugim podravskim naseljima. Konačno, kućanstva na konakima prošla su isti razvojni put i raspolagala su istim građevnim materijalom. Ž. Španiček na *salašu* (*stanu*) u Slavoniji navodi znatno više objekata, većih gabarita nego je to slučaj na podravskim konakima: koliba za ljude s tri prostorije, *šajera* (*štugalj*), *plevara*, štalica za ždrebadi, *pojata* sa četiri prostorije, *dvorac* za *krmače*, *prasilište* za *krmače*, *kočak* (kokosnjac), *svinjac* za *jalove svinje*, pčelinjak i još jedna ili više depandansi.²⁵

Na podravskom konaku je sve znatno skromnije, pa i manje nego na kućištima u »starim« naseljima. Kuća (*hiža*) pa i svi drugi objekti na kućištu istih su tipskih oznaka, građe, veličine i promjena kroz vrijeme kao i na domaćinstvima u velikim selima. Možda bi u toj strukturi na kućištu konaka trebalo dodati veći broj torova za vanjsko držanje stoke, koji su često bili ogradieni pletenom ogradom od vrbova pruća. Domaćinstvo na konaku je obično imalo okupljeni posjed oko kućišta, a najčešće je posjedovalo i komad šume.

²⁴ Feletar D., Podravina, 1988., p. 138-143; Petrić H., Fluvijalno-eolski pijesci u Hrvatskoj. Primjer povijesti okoliša: Đurđevački pijesci, Podravina 16, Koprivnica 2009., p. 89-97

²⁵ Španiček Ž., 1995., p. 72-74

Crtež kuća (dolje) i štaglja (gore) na Đurđevačkim konakima u Novom Virju (M. Dolenc-Dravski, Mali virovski etnografski album, 1993., tabela VII.)

KORIŠTENA LITERATURA I IZVORI

- BELAJ, Vitomir, Oblikovanje seoskih naselja oko Ludbrega, Ludbreg-monografija, Ludbreg 1984., 219-225
- BÖSENDORFER, Josip, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950.
- BROZOVIĆ, Leander, Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.
- CVIJIĆ, Jovan, Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje, Zagreb 1922., I. i II.
- DOLENEC-DRAVSKI, Miroslav, Mali virovski etnografski pojmovnik, Virje na razmeđu stoljeća, V., Virje 1993. 7-106
- ĐAKOVIĆ, Branko, Tradicijsko ruralno graditeljstvo i zavičajna povijest, Zbornik Zavičajna povijest u interkulturalnom kontekstu, Zagreb 2006., 73-96
- FELETAR, Dragutin, Podravina, povjesna monografija, Koprivnica 1988.
- FELETAR, Dragutin, Sim-tam po podravskim hambarima i starim hižama, Kaj 11-12, Zagreb 1977., 59-67
- FELETAR, Dragutin i FELETAR, Petar, Prirodna osnovica kao čimbenik naseljenosti gornje hrvatske Podravine, Podravina 13, Koprivnica 2008., 167-212

- FILIPović, Zlatko, O arhitekturi Hlebina, Hlebinski almanah 1, Hlebine-Koprivnica 1984., 247-252
- FREUDENREICH, Aleksandar, Kako narod gradi na području Hrvatske, Zagreb 1972.
- GAVAZZI, Milovan, Vrela i sudsbine narodnih tradicija, Zagreb 1978.
- GAVAZZI, Milovan, Baština hrvatskog sela, Zagreb 1991.
- GJETVAJ Nada, Naselja i narodno graditeljstvo u okolini Zagreba, Ekološka istraživanja 3-4, Zagreb 1987., 11-64
- HORVAT, Andjela, Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Medimurju, Zagreb 1956, reprint Čakovec 2010.
- HORVAT, Rudolf, Povijest sl. I i 2. kr. Grada Koprivnice, Zagreb 1943.
- HORVAT, Rudolf, Hrvatska Podravina, Zagreb 1933., pretisak Koprivnica 1997.
- IVANČAN, Ivan, Molve - narodni život i običaji, Molve 1998.
- JENDRIĆ, Doroteja, Nestaje li tradicionalna arhitektura Podravine, Đurđevački zbornik I., Đurđevac 1996., 133-136
- KOVAČIĆ, Željko, Stara arhitektura Podravskih Sesveta, Podravski zbornik 4, Koprivnica 1978., 160-171
- KRANJČEV, Radovan, Priroda Podravine, Koprivnica 1995.
- KURTEK, Pavao, Gornja hrvatska Podravina, Zagreb, 1966.
- LANG, Milan, Samobor - narodni život i običaji, Zagreb 1915, reprint Samobor 1992. i 2009.
- LEČEK, Suzana, Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941., Zagreb 2003.
- MAROEVIĆ, Ivo, Sadašnjost baštine, Zagreb 1986.
- MARTINEZ, Franjo, Priroda i kultura u srazu, Čakovec 2007.
- MILOŠEVIĆ-ZLATIĆ, Dunja, Tradicijska arhitektura Ozaljskog kraja, Etnološka tribina 9, Zagreb 1986., 33-59
- MURAJ, Aleksandra, Seoski kućni prostor u zrcalu rituala, Etnološka tribina 21, vil. 28. Zagreb 1998., 45-58.
- MURAJ, Aleksandra, Živim znači stanujem, etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošićama, Zagreb 1989.
- NAŠA DOMOVINA, Grupa autora, I. i II., Zagreb 1943.
- PAVLICEVIĆ, Dragutin, Hrvatske/kućne obiteljske zadruge, 1-2, Zagreb 2010.
- PERŠIĆ-KOVAČ, Vesna, Koševi u Torčecu, Podravski zbornik 22, Koprivnica 1996., 189-195
- PERŠIĆ-KOVAČ, Vesna, Tradicijski život i običaji Torčeca, Povijest Torčeca, Torčec 2000., 143 -156
- PETRIĆ, Hrvoje, Općina i župa Drnje, Drnje 2000.
- PETRIĆ, Hrvoje, O tipovima seoskih naselja (i njihovu okolišu) u varazdinskoj i koprivničkoj regiji u 18. i 19. stoljeću, Ekonomika i ekohistorija 2, Zagreb 2006., 89-103
- POSavec, Ivan, Etnograski zapisi iz Novigradske župe, Općina Novigrad Podravski, monografija, Novigrad Podravski 2001.
- PREDAVEC, Josip, Selo i seljaci, Zagreb 1934.
- PRVČIĆ, Vjekoslav, Pohvala kleti, Koprivnica 2008.
- RAŠAN, Đuro, Ilustrirani riječnik stare podravske materijalne kulture, Podravski zbornik 13, Koprivnica 1982., 190-222
- SABOL, Mijo, Riječnik kajkavskih riječi Đelekovca i okolice, Koprivnica 2004.
- ŠPANIČEK, Žarko, Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje, Vinkovci 1995.
- ŠPANIČEK, Žarko, Pučko sakralno graditeljstvo Slavonije, Etnografska tribina 15, Zagreb 1992., 157 -173
- TURKOVIĆ, Josip, Podravsko rukotvorje, Koprivnica 1978.
- VEČENAJ, Ivan i LONČARIĆ, Mijo, Riječnik Gole, Zagreb 1997.
- VIDAKOVIĆ Marko, Analiza strukture i prijedlog za regulaciju podravskog Đurđevca; Zagreb 1939.
- VRANKOVIĆ, Biljana, Transformacija ruralnog prostora Koprivničko-križevačke županije, magistarski rad, Zagreb 2006.
- WINTER, Marija, Iz povijesti Ludbrega i okolice, I. i II., Ludbreg-Koprivnica 2000.
- ZEBEC, Maja, Tipologija i kronologija tradicijske arhitekture klijeti na podravskom dijelu sjeverozapadne Bielogore, Podravina 17, Koprivnica 2010., 153-165
- ZEMBIĆ, Ivana, Tradicijsko graditeljstvo bivšeg kotara Ludbreg, Ludbreg -monografija, Ludbreg 1984., 59-67
- ZLATIĆ, Hrvoje i KORETIĆ, Franjo, Arhitektura podkalničkih sela, Križevački zbornik 1, Križevci 1971.
- ŽIVKOVIĆ, Zdravko, Hrvatsko narodno graditeljstvo, sv. 1, Istočna Hrvatska, Zagreb 1995.
- ŽIVKOVIĆ, Zdravko, Prilog vrednovanju 'ušorenih' niznih naselja u Hrvatskoj, Zbornik za narodni život i običaje 49, Zagreb 1980.

KAZIVAČI

Ivan Benkek, Virje, graditelj starih kuća
 Davorin Hećimović, dr. med., Jagnjedovac, vlasnik etnografske zbirke
 Mr. sc. Dražen Podravec, Virje, istraživač povijesti Virja
 Željko Kovačić, Podravske Sesvete, istraživač narodne baštine
 Vjekoslav Prvčić, Koprivnica, istraživač narodne baštine i pisac
 Dr. sc. Dragutin Feletar, Koprivnica, geograf i povjesničar
 Zlatko Filipović, Hlebine-Koprivnica, arhitekt i istraživač narodnog graditeljstva

SUMMARY

Objects of traditional architecture in Podravina were also a wholesome expression of folk craft and of its soul. They were and remained indicator and pledge of national identity, as well as contribution to our architectural heritage to development of European culture. Their historical, cultural and functional value is undoubtable, for „a house is not merely a place of fulfilling biological and existential preservation, but also a primary territory of human survival of a nation” (A. Muraj).

Despite indisputable values of traditional architecture, and therefore a need to preserve ancient objects and blend them in contemporary life courses, in Podravina too, „awareness of the value of rural cultural heritage is not developed with the same intensity as the growing and accelerating deterioration of this heritage” (I. Maroević). Older forms of traditional architecture in Podravina have completely vanished (for example, thatched roof cottages hiže pokrite slamom), and the others are following the same path. This relates also to brickwork architectural heritage originating up to the first half of the 20th century.

Gradually, accelerating decadence of architectural heritage in Podravina is a result of an entire complex of economic and sociological factors. „Accelerated urbanization processes, rural depopulation and different forms of devastating original values of traditional rural architecture, uncontrolled expansion of industrial facilities and weekend house settlements, some negative globalization processes and more, have in recent time completely altered landscape scenery. Urban patterns, so often singled out very clumsily and unfortunately, construction governed by financial or some other power of the investor, irrevocably destroy an important segment of cultural heritage as an integral part of different identity levels” (B. Đabović).

At the same time architectural heritage in Podravina is vanishing in plain sight. „And so, under heavy burden of history, age, loose wooden pegs, and primarily due to lack of care by people, we find squatting Podravina cottages hiže, Podravina barns and baskets dissolute with fantasy, awaiting their doomsday. As native inhabitants, autochthonous architectural aborigines, these houses, barns, vineyard cottages kleti are being pushed into reserve areas of increasingly smaller surface and number. It is a sort of agony, as if people were dying” (D. Feletar).

The same picture of architectural heritage decadence can be seen in entire Podravina. It is brisker in areas with higher living standard, where the hooves of urbanization and suburbanization penetrated deep into rural settlements. In Ludbreška Podravina, Koprivnica and its suburban settlements, and to some extent less in Đurđevačka Podravina, housing fund has been completely altered. „As in entire Podravina region, architectural heritage of Đurđevci is nearly extinct. Besides on photographs, in none of the streets in Đurđevac is there a single ancient house built of wood, with clay mortar and thatched roof. In present time, governed by ecological formulas, we could say that one cannot find pure, ecological and healthy house, if we take into consideration the most natural materials used in building and construction in the area where this simple and

human architecture emerged from its natural environment in which it is so firmly rooted. Three years ago, the last small brick-built cottage with two tiny windows and thatched roof located in Đurđevac, in Peski area, had to give way to a new massive house" (D. Jendrić).

Hasty disappearance of architectural heritage in Podravina, even in areas where adequately adapted ancient object would better serve their new purpose, is primarily caused by lack of awareness about value and importance of such architecture. For „awareness of value of rural architectural heritage, values and importance of the rural area and cultural area in general is by far not proportioned to the values that despite all degradations and devastation in our area remained preserved as integral testimony of culture of some area. Awareness cannot be prescribed by a decree or enforced by law, so learning, researching, valorization, presentation, popularization and therefore also raising and education of all classes of society is an important prerequisite to preserve at least that part of rural area in the still preserved environment best representing our peculiarities in the area" (I. Maroević).

Folk architectural heritage in Podravina is not to be helped by “weeping” over its destiny. It is necessary to further explore this heritage, to inform the public and change their awareness about its value and contemporary usage. Some positive examples of this kind can already be seen in Podravina. Part of traditional objects is being adequately renovated and used for entrepreneurial purposes, especially in the field of tourism. One example is village estate of family Hećimović in Jagnjedovec, nearby Koprivnica, or adapted complex of ancient vineyard cottages of family Šklebar on Stara Gora nearby Virje, adequately adapted village facilities of family Cugovčan in Podravske Sesvete or those of family Čamba in Đurđevac, and there is an increasing number of such examples. One example of quality adaptation of an old vineyard cottage is the school vineyard cottage on Stara Gora nearby Virje. Plans to found several open-air ethno-parks or museums in Podravina (for example on lake Šoderica nearby Drnje) is very important for implementing education and preserving a part of the objects. State and local authorities should be more efficient and more abundantly encourage households and organizations working on preservation of Podravina architectural heritage and its engagement in contemporary living. Activities of non-government organizations are increasingly important in this respect, as well as of those from Europe (for example ECOVAST).

Still, in this process of revitalization and preservation of at least one part of the most valuable architectural heritage in Podravina, it is of utmost importance to continuously raise awareness about its value and need of protection. In fact, this heritage should be functionally included in contemporary life of Podravina rural area and its households. Without new, contemporary functions this heritage will not be preserved. “Rural architecture cannot survive if it is separated from the community to which it owes its survival and continuous renovation... encouraging development of rural areas guarantees sustainability and protection of quality of this area for future generations... rural architectural heritage is inseparable from its environment and it is its true life force... because rural heritage is an open book of the past” (B. Bojanić, O. Šćitaroci, B. Đaković).

PRILOG POZNAVANJU NJEMAČKO-HRVATSKIH JEZIČNIH DODIRA NA PODRUČJU KRIŽEVACA

CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING GERMAN-CROATIAN LANGUAGE CONTACT IN KRIŽEVCI

Valentina Papić

Visoko gospodarsko učilište u Križevcima
M. Demerca 1
48260 Križevci
vpapic@vguk.hr

Primljeno/Received: 15. 6. 2010.

Prihvaćeno/Accepted: 22. 9. 2010.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK/UDC 314.8 (497.5) 163.42

Renata Husinec

Visoko gospodarsko učilište u Križevcima
M. Demerca 1
48260 Križevci
rhusinec@vguk.hr

SAŽETAK

Utjecaj njemačkog jezika na govor stanovništva sjeverozapadne Hrvatske jasno je vidljiv zbog velikog broja preuzetih posuđenica koje su u hrvatski jezik došle pod utjecajem povijesnih, kulturnih i političkih zbivanja od 17. stoljeća do danas. Te su posuđenice u većoj mjeri prisutne u neformalnoj upotrebi govornog jezika, no u pisanim ih obliku danas gotovo nema ukoliko izuzmemo književnost pisani na kajkavskom narječju. Jezični dodiri prisutni su svuda gdje dva ili više naroda imaju potrebu ostvariti neku vrstu komunikacije, a važnu ulogu imaju povijesne i geografske karakteristike koje su omogućile da dođe do jezičnog dodira i do utjecaja jednog jezika na drugi na fonološkoj, morfološkoj, leksičkoj ili sintagmatskoj razini. Razdoblje Vojne krajine s velikim brojem njemačkih vojnika, prosvjetna politika Marije Terezije, Židovi te njemački i austrijski industrijalci i obrtnici obilježili su višestoljetni razvoj hrvatskog govornog jezika na području Križevaca u koji su se inkorporirale brojne njemačke posuđenice. U 20. stoljeću postupno slablji značaj njemačkoga jezika, a po završetku Drugog svjetskog rata njemački postaje izbjegavan i stigmatiziran zbog negativnih i neželjenih konotacija. Političke, kulturne i gospodarske prilike u 21. stoljeću bitno su drugačije od onih u razdoblju od 17. do 20. stoljeća, kada je hrvatsko-njemački jezični dodir na području Križevaca zbog vojnih i političkih veza sa zemljama njemačkog govornog područja bio najintenzivniji (Vojna krajina, Austro-Ugarska monarhija), a karakterizira ih oslabljen utjecaj njemačkoga jezika, pogotovo među mlađom populacijom. Masovni mediji označili su snažan i nezaustavljiv utjecaj engleskoga jezika i dodatno potisnuli utjecaj njemačkoga. To je u prvom redu vidljivo na temelju sve manjeg broja učenika koji u osnovnim i srednjim školama uče njemački jezik. To dokazuje da se jezik, a pogotovo njegova leksička razina, mijenja u skladu s društvenim, gospodarskim i političkim prilikama.

Ključne riječi: njemačko-hrvatski jezični dodir, povijesni pregled, društveno-političke prilike, Križevci

Key words: german-croatian language contact, historical overview, social and political factors, Križevci

PRVI KONTAKTI LOKALNOG STANOVNITVA S NJEMAČKIM JEZIKOM

Prvi dodiri lokalnog stanovništva s njemačkim jezikom započinju vrlo rano, u prvim stoljećima nove ere, a tome svjedoče riječi preuzete iz germanskoga koje su i danas prisutne u svim slavenskim jezicima.

„Kontakti između Hrvata i Nijemaca započeli su još u vremenu kada su naši preci živjeli u etnički nediferenciranim zajednicama Slavena i Germana. O tim stoljetnim kontaktima svjedoče posuđenice preuzete iz germanskog u slavenski koje su se dulje ili kraće, a neke čak i do danas održale u hrvatskom jeziku. Mnoge od njih su vidljive u svim slavenskim jezicima, što svjedoči o njihovojoj starosti, dok same riječi ukazuju na vrstu germansko-slavenskih kontakata.”²⁶

U 12. je stoljeću prisutna intenzivna kolonizacija Hrvatske zbog ulaska Hrvatske u političku zajednicu s Ugarskom. Tada se na sustavu prijašnjih župa stvara upravna organizacija kraljevskih županija, utemeljena na sustavu 'castra', kraljevskih utvrda, od kojih neke postaju središta kraljevskih županija. U 13. stoljeću nastaju naselja sa svim urbanim funkcijama – srednjovjekovni gradovi. Gradovi dobijaju povlastice, a zatim u njih dolaze propovjednički redovi, grade se samostani, mijenja struktura stanovništva i povećava broj obrtnika i trgovaca. „Ti su gradovi i trgovišta zadobili centralne funkcije (trgovačke, obrtničke, vjerske, upravne i druge) zahvaljujući tomu što su bili sjedišta većih vlastelinstava, a u pravilu su bili locirani na križištima važnijih (karavanskih) putova i na većim rijeckama.”²⁷

Nakon stvaranja srednjovjekovnih gradova, počinje njihovo naseljavanje. Između ostalih doseljenika dolaze i njemački obrtnici koji imaju status kraljevih gostiju, tzv. *hospites*. U podgrađa (suburbiume) pokraj vlastelinskih utvrda i kaštela naseljavaju se slobodni seljaci, a osobito ljudi koji su poznavali neki занат ili su se bavili trgovinom. Građanski sloj potječe od kmetova koji su naučili neku vještinu, ili pak od obrtnika doseljenih uglavnom iz srednje Europe.

U 13. stoljeću dolazi do mongolskih razaranja koja je Bela III. iz porodice Arpadovića (1235–1270) nastojao spriječiti. Mongoli su iz Azije provalili u Europu i za sobom ostavljali razrušene gradove. S ciljem razvijanja građanskog staleža u sjevernoj Hrvatskoj, Bela III. obnavlja privredu i učvršćuje svoju vlast. U tu svrhu u gradove dolaze strani obrtnici i trgovci, u prvom redu Nijemci.

„U mreži glavnih srednjovjekovnih (karavanskih) gradova posebno mjesto imali su Križevci, koji su povelju slobodnoga grada dobili već 1252. godine. Ban Stjepan podijelio je Križevcima povlastice slobodnog kraljevskog grada 24. travnja 1252. godine, a te je križevačke sloboštine

²⁶ Kontakte zwischen Kroaten und Germanen begannen noch in der Zeit, als unsere Vorfahren in ethnisch noch undifferenzierten Gemeinschaften von Slawen und Germanen lebten. Von diesen Jahrhunderten dauernden Beziehungen zeugen die aus dem Germanischen ins Slawische entlehnten Wörter, die, länger oder kürzer, manche sogar bis heute, im Deutschen und Kroatischen erhalten blieben. Viele von ihnen sind in allen slawischen Sprachen nachweisbar, was für ihr hohes Alter spricht, während die Wörter selbst beweisen, von welcher Art die meisten germanisch-slawischen Kontakte waren. (ŽEPIĆ, S: Zur Geschichte der deutschen Sprache in Kroatien. Zagreber germanistische Beiträge 11 / 2002; str. 1 – 2, prev. V.P.)

²⁷ FELETAR, D. (2003): Cehovi i bratovštine u Podravini krajem srednjega i početkom novoga vijeka. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja III, str. 173.

16. kolovoza 1253. potvrdio ugarski i hrvatski kralj Bela IV.”²⁸ Feletar (2003) navodi da su upravo Križevci bili i sjedište površinom najveće srednjovjekovne županije u tadašnjoj velikoj Slavoniji (do provale Turaka) te su već u srednjem vijeku imali važnu ulogu jer su bili upravno središte velike Križevačke županije.

Pojava parnih mlinova, ciglane, pivovare, te općenito razvoj industrije potiskuje razvoj obrtništva, ali križevački obrti ne gube na svojoj važnosti. Njemački je jezik u to vrijeme vrlo utjecajan, ne samo zbog zbog naseljavanja njemačkih obrtnika na područje Križevaca, već i zbog strukovnog udruživanja trgovaca i obrtnika u bratovštine. „U gradovima sjeverozapadne Hrvatske bratovštine su bile osnivane prema uzoru na takve zajednice u Austriji i Njemačkoj ili pak u Zagrebu. (...) S obzirom na to da su u Zagrebu rano osnivane bratovštine pojedinih obrtničkih struka (što je prethodilo organiziranju cehova), može se zaključiti da su obrtničke bratovštine vjerojatno postojale u Varaždinu (ili možda i u Koprivnici, Križevcima i Legradu).”²⁹

U 15. stoljeću, prvenstveno pod utjecajem germanskih zemalja, u gradovima i trgovištima središnje i sjeverne Hrvatske počinje stvaranje posebnih zajednica obrtnika iste ili sličnih struka – cehova. „Cehovi su prerastali iz dotadašnjih bratovština ili su bili izravno osnivani. (...) S obzirom na to da su obrtnici bili najbrojniji i najutjecajniji stalež u gradovima i trgovištima, upravo cehovi postaju najvažnije udruge, koje su nekoliko sljedećih stoljeća davale osnovni ton gradskom životu i razvitku. Najstariji cehovi (der Zunft) stvarani su u njemačkim zemljama, i to već od početka 12. stoljeća. (ceh postolara u Augsburgu 1106., ceh postolara u Würtzburgu 1128., ceh tkalaca u Kölnu 1149.) Cehovske navade potom su se širile u austrijske zemlje, pa i na prostor tadašnjeg Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.”³⁰ O važnosti cehovskih udruženja slobodnoga kraljevskoga grada Križevaca govori podatak da su križevački cehovi djelovali već u 15. stoljeću i imali značajan utjecaj na stvaranje podravskih cehova. Od cehovskih pravila križevačkih cehova, očuvana su ona od cehova bravara i ostrugara od 10. veljače 1510.

1. siječnja 1527. Ferdinand I. (1527 – 1564) postaje hrvatskim kraljem, čime je Hrvatska ušla u sastav Habsburške Monarhije. Državna zajednica koja je trajala do 1918. omogućila je intenzivno jezično posuđivanje. Piškorec ulazak Hrvatske u Habsburšku Monarhiju smatra povjesnim okvirom koji u svojoj upravno-političkoj, gospodarskoj, kulturnoškoj i jezičnoj dimenziji čini podlogu njemačko-hrvatskog jezičnog dodira u Hrvatskoj.³¹

Zbog prodora Turaka potkraj XV. i početkom XVI. stoljeća Habsburška Monarhija uspostavlja Vojnu krajinu koja se proteže od Jadranskog mora pa sve do rijeke Drave. „Na području stare Križevačke županije (dvije trećine prostora) nastaje Varaždinski generalat (krajina) tada podijeljen na tri kapetanije: Koprivničku, Križevačku i Ivaničku. Nastojeći stabilizirati obrambenu liniju, zbog masovnog iseljavanja hrvatskog etnosa pred Osmanlijama, zapovjednici Vojne krajine provode 'austrijsku kolonizaciju' balkanskih Vlaha nastojeći naseliti puste zone na području Trojedne kraljevine.”³² Službeni jezik Vojne krajine bio je njemački, pa tako hrvatski usvaja njemačke izraze vezane uz vojsku i administraciju.

²⁸ HUSINEC, R; DELIĆ, P. (1992): *To je Hrvatsko pjevačko društvo Kalnik. Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci*, str 10.

²⁹ FELETAR, D. (2003): *Cehovi i bratovštine...* str. 181.

³⁰ HORVAT, R.: (1994): *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada AGM, str. 198.

³¹ PIŠKOREC,V. (2002): *Njemačko-hrvatski jezični dodir u đurđevačkoj Podravini*. Časopis za suvremenu povijest 34, 3, 853-869. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

³² KARAULA, Ž. (2008): *Neki prilozi povijesti Varaždinske krajine i vojnog komuniteta Bjelovar do 1848. godine i uloga nekih istaknutih pojedinaca*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja XIII, str. 113.

KRIŽEVCI I OKOLICA ZA VRIJEME VOJNE KRAJINE

U 16. stoljeću i Križevci postaju dio Vojne krajine uspostavljene kako bi se spriječio prodor Turaka na zapad.³³ „Ustaljivanjem krajine i stvaranjem obrambenog sustava u grad dolazi vojna posada, većim dijelom sastavljena od Nijemaca; 1553. bilo ih je 400, tako da se ubrzo glavna gradska ulica nazvala 'Germanica platea'.³⁴ Vojna krajina nije bila pod ingerencijom Hrvatskog sabora i bana, već je njome upravljalo Dvorsko ratno vijeće (njem. Hofkriegsrat), pa je njemački tako bio službeni i zapovjedni jezik. Za vrijeme postojanja Vojne krajine jezik sporazumijevanja bio je njemački kojeg je domaće i izbjeglo stanovništvo učilo u školama. „Osnovna jedinica krajiške 'ekonomije', kućna zadruga, postala je monarhijska 'tvornica' za proizvodnju ljudi određenog profila, sklonosti, ponašanja, s vrijednostima i navikama koje su preživljavale samo ako su služile državi i vojničkom poretku.“³⁵ Budući da je njemački jezik bio vojni i zapovjedni jezik, poznavanje njemačkoga bio je imperativ za svakog vojnika, a na taj su način i ostali članovi kućnih zadruga bili s njime u direktnom kontaktu i u određenoj mjeri bili bilingvalni. Za pretpostaviti je da su se vojnici u službenoj komunikaciji služili njemačkim, a dobro poznавanje toga jezika rezultiralo je ustaljivanjem određenih njemačkih posuđenicama u svakodnevnoj komunikaciji među članovima kućnih zadruga.

O važnosti stanovništva njemačkog podrijetla na području Križevaca svjedoči podatak da je nakon bitke kod Križevaca krajem lipnja 1565. u kojoj je suzbijena turska vojska, u gradu iste godine podignuta i vojna kapela tzv. njemačka kapela.³⁶ Osim toga, Hrvati nisu mogli dobiti časničku službu jer su nju obnašali isključivo Nijemci. Utjecaj njemačkog jezika dobiva na značaju za vrijeme Vojne krajine zbog povećanog broja njemačkih vojnika na području grada. To je dovelo do situacije direktnog kontakta govornika dvaju različitih jezika, a za pretpostaviti je da je lokalno stanovništvo (u prvom redu trgovci i obrtnici) zbog ekonomskog interesa bilo motivirano naučiti i razumjeti jezik kako bi svoje proizvode i usluge mogli čim bolje ponuditi njemačkim vojnicima.³⁷ Prisutnost vojske njemačkog podrijetla u 17. stoljeću uzrokuje pravnu, socijalnu i etničku podvojenost, a samim time i promjene u urbanoj organizaciji.

Žitvanski mir sklopljen 1606. pomiče granice Vojne krajine prema istoku, smanjuje aktivnost vojske i omogućava razvoj grada. „Obnavljaju se trgovina i obrt, oživljavaju stari i javljaju novi

³³ „Za vladanja zadnjega Ludovika, a za silovite i nagle provale turske, hrvatske poglavice sami se obratiše za pomoć na susjeda Ferdinanda, austrijanskoga nadvojvodu i kraljeva šurjaka. Usljed toga je kašnje na koncu godine 1522. takodjer med kraljem Ludovikom i Ferdinandom u Nirmbergu u Njemačkoj napravljena pogodba, te se Ferdinand obvezao, da će u proljeće na hrvatske krajine staviti četiri tisuće vojske. To je prvi početak kako je njemačka vojska ušla u hrvatske zemlje. (...) Pošto je pako grad Križevac jur iz VX. stoljeća tvrdú imao, te na povratku turskom izpod Kisega pod vezirom Ibrahim-pašom turskom vojskom posjećen bio; to se svakako uzeti mora, da je već prvom polovinom XVI. veka imao vojničku posadu.“ VIDAČIĆ, K. (1886): *Topografično-poviesne crte slobodnog i kraljevskog grada Križevca*. str. 19.

³⁴ BUDAK, N. (1993): *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*. A., Badurina, Ž., Domljan, M., Fischer, K., Horvat-Levaj: Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica. str. 43.

³⁵ KARAULA, Ž. (2008): *Neki prilozi povijesti Varaždinske krajine i vojnog komuniteta Bjelovar do 1848. godine i uloga nekih istaknutih pojedinaca*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja XIII, str. 113.

³⁶ „U ovom gradu bila je takodjer i njemačka kapelica, valjda iz doba naseljenih njemačkih vojnika, na mjestu gdje je sada kuća broj 5., jer dolazi u spisih gradskog arhiva trag...“ VIDAČIĆ, K. (1886) str. 29.

³⁷ Ta je motivacija i danas prisutna, osobito u ugostiteljstvu, zbog velikog broja njemačkih i austrijskih gostiju koji u sve većoj mjeri posjećuju ne samo obalnu, već i kontinentalnu Hrvatsku. Većina ugostiteljskih objekata na području Križevaca i Koprivnice ima trojezične cjenike i jelovnike, a od osoblja koje je u direktnom kontaktu s gostima se traži da se služe njemačkim jezikom, dok je znanje engleskog na drugom mjestu po važnosti.

cehovi (čizmarski 1646, zlatarski 1646, krznarski 1649 i ceh željezarske struke 1647).”³⁸ Sve intenzivnija trgovina stvorila je preduvjete za razvoj obrta, pa tako dolazi do ponovnog oživljavanja starih cehova, ali i do osnivanja novih.

Križevci su i prije bili važnije obrtničko središte, ali se sada javljaju novi cehovi koji nude raznolikiju proizvodnju. „U svojim zapisima iz sredine 18. stoljeća, župnik Josipović spominje sedam cehova: kovački, krojački, postolarski, čizmarski, lončarski, remenarski i pucetarski.”³⁹ Budući da su cehovi djelovali po uzoru na takva udruženja u Njemačkoj i Austriji, te imajući na umu da su se brojni obrtnici doselili na područje Križevaca upravo iz tih zemalja, opetovan je potvrđuje utjecaj njemačkoga jezika na terminologiju vezanu uz nove proizvode, usluge i tehnike vezane uz obrtništvo.

U povijesti Križevaca posebno je značajno školstvo koje se odvijalo s nastankom i razvojem crkvenih redova, augustinaca, franjevaca, pavlina. „Već 1611. isusovci su preuzeli obližnju Glogovnicu, obavljajući misionarsku djelatnost među doseljenim pravoslavnim stanovništvom. Petnaest godina kasnije franjevci dobivaju bivši samostan augustinaca, obnavljaju ga i otvaraju u njemu školu i apoteku. S vremenom su, stoga što lokalni župnik nije znao njemački, preuzeli duhovništvo i nad vojnom (tzv. njemačkom) kapelom sagrađenom 1665.”⁴⁰

Križevci 1670. dobivaju četverogodišnju gimnaziju, koja je slijedila program isusovaca za srednje i visoke škole, tzv. Ratio studiorum (1591) i 1770. godine imala posebnog učitelja njemačkog jezika (Martin Gruber) koji je vjerojatno njemački jezik predavao u svim razredima.⁴¹

Kraljevskom odlukom carice Marije Terezije od 1742. sjedište Vojne krajine postaje Varaždin, čime Križevci gube vojno značenje, no u to vrijeme počinje snažan ekonomski razvoj u području obrtništva, te dinamična suradnja sa susjednim zemljama, u prvom redu s Austrijom. Brojni su se obrtnici školovali i izučili zanat u Grazu ili Beču i vrativši se u domovinu sa sobom donijeli njemačko stručno nazivlje koje je i danas prisutno u jeziku Križevčana. Također je prisutno doseđivanje obrtnika iz zemalja njemačkog govornog područja.

U Križevcima je oduvijek bio razvijen obrt, a njegov je razvoj najintenzivniji u periodu kada su grad počeli naseljavati strani obrtnici. Broj inozemnih doseljenika nije ugrožavao etničko jedinstvo Križevaca. „Od 40 gradskih činovnika, 30 su bili Hrvati, 3 Mađari, 4 Nijemci, 1 Austrijanac i 2 Moravljanina. Sudac, konzul, kapetan i trojica od četvorice senatora bili su Hrvati. Zanimljivo je da su Nijemci, protivno očekivanjima, zauzimali najniže službe (jedan je čak bio nepismen), a Austrijanac je bio orguljaš.”⁴² Iako je broj govornika njemačkoga jezika bio manji od broja govornika hrvatskoga jezika, društveno-političke prilike toga doba davale su njemačkom jeziku prestižni status. Poznavanje njemačkoga bio je uvjet za napredovanje u službi, gimnazijalci su ga učili kao dio nastave kako bi kasnije neki od njih mogli nastaviti školovanje na austrijskim fakultetima, a intelektualna elita i građanski sloj diferencirali su se poznavanjem njemačkoga od “običnoga” puka.

Početkom 18. stoljeća dolazi do reforme Vojne krajine u sklopu koje je stvoren novi teritorijalni ustroj Varaždinske vojne krajine, tzv. Varaždinski generalat sa sjedištem u Koprivnici. „Tako

³⁸ HUSINEC, F.(2001): *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin: Gradski fizik u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska Križevci, str. 74

³⁹ BUDAK, N. (1993) str. 45.

⁴⁰ Ibid. str. 44

⁴¹ „Pavlini su 1670. osnovali gimnaziju (četverogodišnju) koju je hrvatsko-ugarski kralj Leopold I. (1657. – 1705.) potvrdio 4. travnja 1675.” HUSINEC, R.; DELIĆ, P. (1999): *Gimnazija u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska Križevci. str. 11

⁴² BUDAK, N. (1993) str.45.

se 1749. godine ukida stari kapetanijski ustroj te se uvode dvije pukovnije – Đurđevačka i Križevačka. Nakon što je 1765. sjedište pukovnija i Generalata premješteno u Bjelovar stvoreni su uvjeti za razvojačenje nekih rubnih dijelova Varaždinskog generalata, osobito dijelova njegovih slobodnih i kraljevskih gradova – Križevaca i Koprivnice.”⁴³

„Od svog osnutka 1746. godine, pa do ukidanja varaždinske krajine 1871. godine pukovnije su ratovale na svim europskim ratištima na kojima je austrijska Monarhija branila svoje imperialne interese.”⁴⁴ Tako je i do 1871. godine na području križevačke pukovnije službeni jezik bio njemački. O velikoj važnosti i broju njemačke vojske na području križevaca govori podatak da su u planu vojnih posjeda u gradu iz 1775. godine između ostalog navedeni njemačka crkva i njemačko groblje.

Odlazak vojske iz Križevaca za grad znači povratak civilnom životu. U tom se razdoblju nastavlja tradicija doseljavanja njemačkih obrtnika, a domaći se kalfe usavršavaju u austrijskim, mađarskim i češkim radionicama uspostavljajući tijekom tih boravaka poslovne, i privatne veze. O razvoju obrta u Križevcima potkraj XVIII. stoljeća govori podatak da je u gradu od 1.800 stanovnika djelovalo 224 majstora i pomoćnika.⁴⁵

Može se, dakle, zaključiti da je važnost njemačkog jezika za društveni i gospodarski život Križevčana u drugoj polovici 19. stoljeća i dalje bila iznimno velika, bez obzira na činjenicu što je njemački jezik razvojačenjem izgubio status službenoga jezika.

Za vrijeme postojanja Vojne krajine pavljinska gimnazija osnovana 1670. kontinuirano radi, no Josip II. 1782. ukida brojne samostane i redove, pa tako i pavljinski. „Godine 1786. nestaju Pavlini, a 'numerus fixus' (odredba o dozvoljenom broju redovničkih članova) zatvara iste godine vrata franjevačkog samostana. Bivša pavljinska crkva postaje župnom, nestaju četiri gramatikalna razreda pavljinske škole i franjevci kao učitelji u početnoj obuci.”⁴⁶ Križevčani su se teško mirili s gubitkom gimnazijskog obrazovanja.⁴⁷

„Marija Terezija je 1774. putem Općeg zakona o školstvu (Allgemeines Schulgesetz) upravljala školstvom u cijeloj monarhiji, dok je Hrvatsko vijeće već 1769. naredilo da njemački jezik mora biti obavezan na svim hrvatskim školama. Što se tiče dvojezičnosti učenika i njihove urojenosti u diglosijsko okružje, gdje je njemačkom jeziku pripadala domena školstva, vojske i uprave, a hrvatskom domena privatnosti, može se ustvrditi da se radilo o vrlo visokom stupnju bilingvalnosti.”⁴⁸

⁴³ SLUKAN ALTIĆ, M. (2005): *Teritorijalni razvoj i razgraničenja varaždinskog generalata (1630. – 1771.)*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja: VII, str. 7.

⁴⁴ KÜNZL, R. (2008): *Povijest križevačke i đurđevačke graničarske pješačke pukovnije*. Bjelovar: Državni arhiv u Bjelovaru, str. 7.

⁴⁵ HUSINEC, F. (2001) str. 76.

⁴⁶ MARUŠEVSKI, O. (1993): *Križevci u 19. stoljeću*. A., Badurina, Ž., Domljan, M., Fischer, K., Horvat-Levaj: Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 51.

⁴⁷ „I u istinu godine 1675. potvrđio je kralj Leopold I. križevačku gimnaziju s četiri razreda, a Pavlini ju zaveli te mnogog čestitog i rodoljubivog Hrvata na ponos roda našega uzgojili i naobrazili sve do god. 1786. kad bude dokinut samostan Pavlina, te uslijed toga takodjer četverorazredna gimnazija križevačka na žalost građana za onda živućih i njihovih potomaka sve do dana današnjega.“ VIDAČIĆ, K. (1886) str. 23.

⁴⁸ PIŠKOREC, V. (2002) str. 856.

Odlukom Josipa II iz 1784. sva se nastava na hrvatskim gimnazijama mora održavati na njemačkom jeziku, a smiju se koristiti isključivo njemački udžbenici. I Kvirin Vidačić navodi uvođenje njemačkog jezika u škole i državne službe.⁴⁹

Politička povezanost Hrvatske i Austrije, boravak austrijskih oficira na području Vojne krajine, neprekidno doseljavanje građana različitih zanimanja iz njemačkog govornog prostora u hrvatske gradove, sve je to rezultiralo intenzivnim hrvatsko-njemačkim jezičnim dodirom u Hrvatskoj: hrvatsko plemstvo govorilo je njemački, no jezik politike i znanosti bio je latinski, a hrvatski se govorio s pripadnicima nižih društvenih slojeva.

Kolika se važnost pridavala njemačkome jeziku vidljivo je i iz podatka da se u Vojnoj krajini posebno pazilo da učitelji savršeno vladaju njemačkim jezikom, dok se od austrijskih časnika tražilo da se znaju služiti hrvatskim jezikom u manjoj ili većoj mjeri radi sporazumijevanja s podređenim vojnicima, no za profesionalno napredovanje u vojnoj hijerarhiji presudnu je važnost imalo dobro poznavanje njemačkoga jezika. „Budući da su pojedinci ili skupine koji su u stanju naizmjence govoriti dva ili više jezika stvarni činitelji jezičnog dodira, na osnovi izloženih podataka možemo pretpostaviti da je sloj vojno sposobnih graničara bio glavni nositelj njemačko-hrvatskoga jezičnog dodira u đurđevačkoj Podravini, ali i u ostalim dijelovima Vojne krajine. (...) Pripadnici toga sloja činili su znatan dio kućnih zadruga pa se može pretpostaviti da je u njihovoj međusobnoj komunikaciji, ali i u komunikaciji s ostalim članovima zadruge došla do izražaja njihova hrvatsko njemačka dvojezičnost u obliku raznolikih pojava interferencije i kodnoga preključivanja. (...) Tako je na području generalata, ali i cijele Vojne krajine u većoj ili manjoj mjeri vladao bilingvizam, većom mjerom u kućnim zadrugama nego u časničkim stanovima.”⁵⁰

Nakon ukidanja Vojne krajine na školama se i dalje uči njemački jezik. Karaula navodi podatak da se u pučkim školama nastava održavala na domaćem jeziku, a u tzv. trivijalkama, školama za izobrazbu časnika, nastavni jezik je i dalje bio bio njemački. „Da bi učenike naveli na stalno služenje njemačkim jezikom, u Krajini su se koristili posebnim znakovima, zvanim križevi. Takav znak dobiva onaj koji je uhvaćen da se služi Hrvatskim jezikom i može ga se riješiti tako da uhvati drugog učenika u istom prekršaju. Učenik kod kojeg je pronađen znak bio je išiban.”⁵¹

Njemački jezik je, dakle, za vrijeme Vojne krajine bio prisutan u svim sferama društvenog i političkog života Križevaca: bio je službeni jezik vojne uprave, učio se u školama, bio je iznimno važan u cehovskim udruženjima, a budući da su ga krajišnici morali poznavati zbog vojne službe, svi članovi kućnih zadruga bili su s njime u direktnom kontaktu.

HRVATSKO-NJEMAČKI JEZIČNI DODIR U 19. STOLJEĆU

„U razdoblju ilirizma život u Križevcima buja na književnom, političkom i društvenom polju. S pojmom trgovaca i posrednika, sredinom, a osobito u drugoj polovici 19. stoljeća život u Križevcima postaje brži i dinamičniji.”⁵² I u tom vremenu njemački jezik je snažno prisutan u društvenom i gospodarskom životu hrvatskih gradova, pa tako i Križevaca.

Revolucionarna gibanja 1848. – 1849. rezultirala su neoapsolutizmom, ukidanjem Banskog vijeća i uvođenjem Banske vlade, a njemački se uvodi kao jezik uprave. Tako njemački jezik

⁴⁹ „God. 1786. ukinut je samostan čč. oo. Pavlina, pa s njim i četverorazredna gimnazija križevačka, a njemački jezik uveden u školu i službovanje.” VIDAČIĆ, K. (1886) str. 23.

⁵⁰ PIŠKOREC, V. (2002) str. 863

⁵¹ CUVAJ, A. (1910): *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas.* Sv. 3. str. 228

⁵² HUSINEC, F. (2001): str. 77

usprkos ukidanju Vojne krajine, kada je izgubio status službenog jezika vojne uprave, i dalje zadržava svoj status službenoga jezika na društveno – političkom nivou.

Upotreba njemačkog jezika u drugoj polovici 18. stoljeća te tijekom cijelog 19. stoljeća bila je toliko rasprostranjena, da je u Hrvatskoj vladala određena vrsta bilingvizma. Njemački nije bio samo jezik doseljenika s njemačkog govornog područja, već i drugi jezik hrvatske društvene elite. Na ovim je prostorima osim germanizacije prisutna i vrlo intenzivna mađarizacija.

Druga polovina 19. stoljeća predstavlja prekretnicu u sustavu obrazovanja na tlu Hrvatske na više načina. „Tako je 1849. donesena Osnova za organizaciju austrijskih gimnazija i realka, koja od 1850. vrijedi za Hrvatsku. Tradicija pavlinske škole nije zaboravljena, pa građani 1870. mole da se otvori realna gimnazija, što se pak neće ostvariti ni za školskih reformi Mažuranićeve vlade.”⁵³ Maruševski navodi i podatak da su 1883./4. su postojale tri učione s nastavom na njemačkom jeziku, dvije u Koprivnici, jedna u Križevcima.

U 19. stoljeću Križevci prolaze kroz intenzivan period gospodarskog i industrijskog razvoja. Gradi se željeznička pruga na relaciji Križevci – Koprivnica i doseljavaju se Židovi koji su tijekom 19. i 20. stoljeća bili glavni gospodarstvenici i obrtnici na području Križevaca.

„Židovi se u Hrvatsku doseljavaju iz različitih dijelova Europe, ali u Podravini prednjače aškenaski Židovi doseljeni iz srednje Europe koji prvo naseljavaju zapadne ugarske županije pa se nakon toga sele u manja trgovišta i gradiće u blizini hrvatsko-ugarske krajine.”⁵⁴ Brojni Židovi koji su u Križevce došli u 19. stoljeću postali su pripadnici društvene elite – bili su uspješni obrtnici i gospodarstvenici, profesori učilišta, učitelji Veliki broj Židova koji su u Križevce došli u 19. stoljeću i koji su krajem stoljeća postali nositelji križevačkog gospodarstva, uz velik broj domaćih obrtnika, zajedno s profesorima učilišta i učiteljima križevačkih škola te uglednim liječnicima i apotekarima. Neka od prezimena prisutnih među križevačkim Židovima bila su Praunsperger, Schlosser, Schwarz, Muzler, Struppi, Breyer i Pscherhof.⁵⁵ Navedeno upućuje na široku židovsku ajednicu u gradu koja postaje nositelj građanske klase sa svim njenim obilježjima. O uspješnosti Židova svjedoči i podatak da većina kuća u glavnoj križevačkoj ulici postepeno prelazi u vlasništvo židovskih trgovaca.⁵⁶

„Godine 1840. Ugarski je sabor člankom 29./1840. dopustio stalno naseljavanje Židova u sva mesta i gradove Ugarske, kao i u Hrvatsku.” (...) Prema Jozefinskom popisu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji se od 1875. do 1878. nalazi 18 židovskih obitelji sa 111 članova. U Križevačkoj županiji popisane su dvije obitelji sa 15 članova, uz po jednu obitelj u Križevcima (4 člana) i Koprivnici (6 članova).”⁵⁷

Dobrovšak navodi podatak o velikom broju Židova, zbog čega je bilo potrebno unajmiti i učitelja za židovsku djecu. Tako je do 1817. u Križevcima i Koprivnici kao učitelj židovske vjere boravio Jakov Friedländer. Kao neke od obrta kojima su se Židovi bavili vrijedi spomenuti knjigotiskaru, knjigovežnicu, knjižaru i papirnicu Gustava Neuberga koja je od 1905. u vlasništvu Vilima Schwarza, ali i dalje posluje pod Neubergovim imenom.⁵⁸

⁵³ MARUŠEVSKI, O. (1993): str. 62

⁵⁴ ŠVOB, M. (1997): *Židovi u Hrvatskoj – migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, str. 13

⁵⁵ HUSINEC, F.(2001): str. 81

⁵⁶ MARUŠEVSKI, O. (1993)

⁵⁷ DOBROVŠAK, Lj. (2008): *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja XIII, str. 89.

⁵⁸ MARUŠEVSKI, O. (1993)

Prezimena koja su u to vrijeme prisutna na području Križevaca i okolice (Hausner, Wolf, Herschl, Wertheim, Lustig, Löbl, Breier, Stern, Grünhut itd.) jasno upućuju na doseljavanje Židova s prostora njemačkog govornog područja i govore u prilog povećanom utjecaju njemačkoga jezika u kontekstu razvoja obrta, privrede i društvenog života Križevaca. Židovi su sa sobom donijeli nove proizvode, tehnologije, obrte, strojeve i sl. a budući da su se međusobno služili njemačkim jezikom, za sve navedeno koristili su njemačko nazivlje. Domaće stanovništvo je tako u svoj govorni jezik direktno preuzimalo njemačke izraze koji su se na području Križevaca zadržali do današnjeg dana.

Križevčani krajem 19. stoljeća imaju i bogat kazališni život, gdje je također prisutan utjecaj njemačke književnosti i jezika, budući da su često izvođen djela istaknutih njemačkih i austrijskih dramatičara. „Križevčani jedini u Hrvatskoj i Slavoniji imaju dobrovoljno kazališno društvo sa 6 ženskih i 10 do 12 muških članova. Igraju komedije, jer se 'Križevčani vole veseliti'. (...) Zato je gostonica 'K zelenom drvetu' prikladna za repertoar veselih igara Nemčića, Vukotinovića, Freudenreichera i, dakako, nezaobilaznog Nestroya.”⁵⁹ U drugoj polovici 19. stoljeća javlja se sve veća težnja za uvođenjem hrvatskog jezika kao službenog u škole i upravu, a tu su želju izrazili i Križevčani.⁶⁰

Njemački se potkraj 19. stoljeća učio u križevačkim školama kao strani jezik.⁶¹ „Da je znanje njemačkog jezika kod učitelja u školama Vojne krajine bilo popraćeno visokom filološkom i glotodidaktičkom kompetencijom svjedoči i djelovanje đurđevačkog učitelja Ladislava Škroboata, koji je četrdesetih godina 19. stoljeća sastavio udžbenik njemačkog jezika i njemačko – hrvatski rječnik za sve škole u Vojnoj krajini.”⁶²

Sve navedeno ukazuje na iznimno utjecaj njemačkoga jezika među građanstvom i obrtnicima na kraju 19. i početku 20. stoljeća. Dvojezični govornici (vojnici koji su ujedno bili članovi kućnih zadruga) su putem interferencije i kodnoga preključivanja pogodovali ustaljivanju njemačkih posuđenica u govornom jeziku Križevčana koji se sami nisu služili njemačkim jezikom. Veći dio tih posuđenica još uvijek je prisutan u govornom jeziku Križevaca i okolice, a semantički sadržaj posuđenica ukazuje na povjesni utjecaj cehova, obrta, trgovine i pripadanja Vojnoj krajini.

HRVATSKO-NJEMAČKI JEZIČNI DODIR U 20. STOLJEĆU

Utjecaj njemačkoga jezika prisutan je na području sjeverozapadne Hrvatske i u 20. stoljeću. Glovacki-Bernardi navodi da iako hrvatski i njemački nikada nisu bili u direktnom geografskom kontaktu kao primjerice hrvatski i mađarski, njemački jezik (u prvoj liniji austrijski njemački) je ne samo zbog političkih, već i socio-kulturoloških aspekata imao jak utjecaj na svakodnevni govor stanovnika grada Zagreba na početku 20. stoljeća”⁶³ Taj utjecaj nije vidljiv samo u Zagrebu, već u cijeloj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pa tako i u Križevcima.

⁵⁹ Ibid. str. 62

⁶⁰ Ovdje mi je zabilježiti, da je god. 1856. učiteljski sbor molio i preč. duh. stol i vis. c. kr. nam. vieće, neka bi se izvolio dopisivati hrvatskim jezikom, ali dobije s obje strane ne povoljan odgovor; jedan faktor osta naime kod latinštine, a drugi kod njemštine.“ VIDAČIĆ, K. (1886) str. 52

⁶¹ „Ove godine (1877.) dozvolila je vis. kr. zem. vlada na molbu užjega škol. odbora, da se u III. i IV. razredu dječaka i djevojaka njemački jezik predaje na tjedan 2 – 3 sata. U to ime imade dotični učitelj dotično učiteljke iz ovogradske blagajne godišnju nagradu od 30 for.“ VIDAČIĆ, K. (1886) str. 63

⁶² PIŠKOREC, V. (2002) str. 860

⁶³ „Obwohl Kroatisch und Deutsch nie in einem direkten geographischen Kontakt zueinander standen, im Unterschied zum direkten Kontakt zwischen dem Kroatischen und dem Ungarischen, übt das Detusche, und zwar das österreichische Deutsch, nicht nur wegen politischer sondern vor allem wegen soziokultureller Bediengungen noch Anfang des 20. Jahrhunderts einen starken Einfluß auf die Umgangs-

Iz dokumentacije nastavničkog zbora križevačke gimnazije vidljivo je da se njemački učio u prvoj polovici 20. stoljeća, te također u drugoj polovici, sve do 1978., kada je gimnazija ukinuta kao samostalna križevačka srednjoškolska odgojno-obrazovna ustanova.

Tek nakon osnivanja samostalne i suverene Republike Hrvatske u brojne se gradove, pa tako i u Križevce, ponovo uvodi gimnazijska nastava, a učenje njemačkog jezika ponovo dobiva na značaju koje je izgubilo iz 1945. kada je njemački bio nepoželjan zbog negativnih konotacija vezanih uz Hitlera i nacizam. „Nastankom Nezavisne države Hrvatske u travnju 1941. križevačka gimnazija postupno prelazi u punu osmorazrednu srednju školu. (...) Nastavni plan bio je gotovo isti kao školske godine 1931./32. (...) Ukinut je francuski jezik, a uveden njemački i talijanski (do 1943).”⁶⁴

„Reforma gimnazijskog obrazovanja, koja je ušla u punu realizaciju 60-tih godina, uvela je značajnu novinu – podjelu na dva smjera. Od II. razreda školovanja učenici su se morali opredjeliti za društveno-jezični ili matematičko-prirodoslovni smjer. (...) Dok je 50-tih godina težište kod stranih jezika bilo na njemačkom i ruskom, sada sve značajnije mjesto zauzima engleski jezik.“⁶⁵

U drugoj polovini 20. stoljeća njemačko – hrvatski jezični dodir stanovnika Križevaca i okoline ograničen je na iskustva građevinskih radnika u Njemačkoj⁶⁶, a 90-tih godina pojavljuju se posuđenice vezane uz odlaske u kupovinu u Graz ili Leibnitz, što je među Križevčanima također bilo vrlo popularno i prisutno.⁶⁷

Današnje doba elektronskih medija nudi mogućnost kontakta s njemačkim jezikom putem satelitskih programa i Interneta, no mladi su skloniji sadržajima te vrste koji potječu s engleskog govornog područja

Danas sa sigurnošću možemo reći da je njemački jezik izgubio značaj koji je imao u društveno političkom životu Križevaca od 17. – 20. stoljeća, te je ograničen na individualne kontakte gospodarstvenika i suradnju domaćih i stranih tvrtki na području grada.

Sve veća popularnost i planetarni utjecaj engleskog jezika doveli su i do smanjenog broja sati njemačkoga na osnovnim i srednjim školama, kao i na sve manji broj učenika koji žele učiti njemački jezik. To je vidljivo i u školama u Križevcima i okolici, gdje je njemački jezik 80-ih godina 20. stoljeća bio ravnopravan s engleskim vezano uz broj nastavnih sati i broj učenika koji su učili njemački jezik. Danas se njemački na križevačkim školama podučava gotovo isključivo kao drugi strani jezik s manjim brojem sati u usporedbi s engleskim jezikom.⁶⁸

U Križevcima već 15 godina djeluje Škola stranih jezika „Nika“ koja nudi tečajeve njemačkog jezika za djecu i odrasle, no i tu je vidljiv veći interes roditelja i djece za učenje engleskog jezika. Broj engleskih grupa je trostruko veći od broja njemačkih, kao i zastupljenost pojedinih stupnjeva. Engleski se uči do završnog stupnja C2, dok interes za dalnjim učenjem njemačkoga prestaje sa završenim trećim ili četvrtim stupnjem (A2 ili B1).

sprache in Zagreb aus“ GLOVACKI-BERNARDI, Z. (1998): *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb. Schriften zur deutschen Sprache in Österreich*: Band 24. str. 106, prev. V.P.

⁶⁴ HUSINEC, R; DELIĆ, P. (1999): *Gimnazija u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska Križevci, str. 51

⁶⁵ Ibid. str. 65

⁶⁶ Tako se u govornom jeziku Križevčana često pojavljuju izrazi s područja građevinske struke kao npr. „bauštela“ (Baustelle), „vaservaga“ (Wasserwaage), „šalung“ (Schalung) i sl.

⁶⁷ npr. „mervertštojer“ (Mehrwertsteuer)

⁶⁸ Izvor: iskustvo autorice rada koja je 80-tih godina pohadala osnovnu školu „Ljudevita Modeca“ u Križevcima, a od 2000. – 2004. predavala engleski i njemački jezik na srednjoj školi „Ivan Seljanec“ u Križevcima te je dobro upoznata s tadašnjom prosvjetnom politikom vezanom uz broj sati učenja pojedinog stranog jezika.

Zaključno se može reći da je njemački jezik tijekom više stoljeća jezičnog dodira ostavio trag u hrvatskom jeziku, osobito u dijalektima sjeverozapadne Hrvatske, o čemu i danas svjedoče brojne njemačke posuđenice. No današnji trendovi i gospodarski razvoj grada Križevaca daju naslutiti da će njemačke posuđenice smjenom generacija postepeno nestati iz govornog jezika stanovnika Križevaca i okoline.

SUMMARY

Influence of German language on speech of population of North-West Croatia is evident based on a large number of incorporated loan-words that found their place in the Croatian language under the influence of historic, cultural and political events from the 17th century until the present day. These loan-words are primarily present in informal use of spoken language, and almost non-existent in the written language, except in literature written in Kajkavian dialect. Language contacts are present wherever two or more nations have the need to establish some sort of communication, whereby historic and geographic characteristics are of utmost importance, since they enable language contact and mutual influence between the languages on phonological, morphological, lexical or syntagmatic level. The period of Military Frontier with large number of German soldiers, Maria Theresa's education policy, Jews, German and Austrian entrepreneurs and craftsmen marked the development of the spoken language in Križevci, distinguished by a large number of incorporated German loan-words. In the 20th century the influence of the German language is gradually reduced, and after World War II German is often avoided and stigmatized because of its negative and unwanted connotations. Political, cultural and economic issues in the 21st century differ to a large extent from the ones that marked the period from 17. – 20. century, when German-Croatian language contact in Križevci experienced its greatest intensity due to military and political alliance with the German speaking countries (Military Frontier, Austrian-Hungarian Empire), and are characterized by weakened influence of German language, especially among young population. Mass media brought strong and unrestrainable influence of the English language and additionally suppressed influence of the German language. The number of children learning German in primary and secondary schools is constantly decreasing. This proves that language, especially its lexical level, is subject to change caused by social, economic and political situation.

LITERATURA

- BALOG, J. (2006): *Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja X. 100 – 111. Samobor: Meridijani
- BUDAK, N. (1993): *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*. A., Badurina, Ž., Domljan, M., Fischer, K., Horvat-Levaj: Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica. 41 – 47. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- CUVAJ, A. (1910): *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Sv. 3. Zagreb: Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoslovje i nastavu, 1910-1913
- DOBROVŠAK, Lj. (2008): *Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja XIII, 84 – 93. Samobor: Meridijani
- FELETAR, D. (2003): *Cehovi i bratovštine u Podravini krajem srednjega i početkom novoga vijeka*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja III, 173 – 194. Samobor: Meridijani
- FELETAR, D. (1993): *Geografske značajke križevačke regije*. A., Badurina, Ž., Domljan, M., Fischer, K., Horvat-Levaj: Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, 15 – 24.

- GLOVACKI-BERNARDI, Z. (1998): *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb*. Schriften zur deutschen Sprache in Österreich: Band 24. Hgg. von Peter Wiesinger. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 95-249.
- HORVAT, R.: (1994): *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada AGM
- HUSINEC, F. (2001): *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin: Gradski fizik u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska Križevci
- HUSINEC, R; DELIĆ, P. (1999): *Gimnazija u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska Križevci.
- HUSINEC, R; DELIĆ, P. (1995): *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*. Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci.
- HUSINEC, R; DELIĆ, P. (1992): *To je Hrvatsko pjevačko društvo Kalnik*. Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci
- KARAULA, Ž. (2008): *Neki prilozi povijesti Varaždinske krajine i vojnog komuniteta Bjelovar do 1848. godine i uloga nekih istaknutih pojedinaca*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja XIII, 112 – 123. Samobor: Meridijani
- KLAJČ, N. (1955): *Prilog postanku slavonskih varoši*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb III, 48-49.
- KÜNZL, R. (2008): *Povijest križevačke i đurđevačke graničarske pješačke pukovnije*. Bjelovar: Državni arhiv u Bjelovaru.
- MARUŠEVSKI, O. (1993): *Križevci u 19. stoljeću*. A., Badurina, Ž., Domljan, M., Fischer, K., Horvat-Levaj: Umjetnička topografija Hrvatske. Križevci, grad i okolica. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu. 51 – 68.
- PIŠKOREC, V. (1997): *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien*. Schriften zur deutschen Sprache in Österreich 22. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- PIŠKOREC, V. (2002): *Njemačko-hrvatski jezični dodir u đurđevačkoj Podravini*. Časopis za suvremenu povijest 34, 3, 853-869. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- RAKIJAŠ, B. (1970): *Tragovi o postojanju križevačkog glazbenog zavoda početkom 19. stoljeća*. Križevački zbornik I. Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci. 159 – 163.
- SINOVČEVIĆ, Z., BORKOVIĆ, M., KOVAČEVIĆ, B., LEČEK, B., KARABA, Lj., GUDIĆ, I., ZEZULA, J. (1953): *Gimnazija u Križevcima*. Izvještaj za školsku god. 1952/53. Bjelovar: Prosvjeta Bjelovar.
- SLUKAN ALTIĆ, M. (2005): *Teritorijalni razvoj i razgraničenja varaždinskog generalata (1630. – 1771.)* Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja: VII. 7 – 17. Samobor: Meridijani.
- ŠTEBIH, B. (2002): *Germanizmi u zagrebačkom govoru*. Kaj, časopis za književnost, umjetnost i kulturu: 5-6, 31 – 36. Zagreb: Kajkavsko spravišće.
- ŠVOB, M. (1997): *Židovi u Hrvatskoj – migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Zagreb: Židovska općina Zagreb
- VIDAČIĆ, K. (1886): *Topografično-povjesne crte slobodnog i kraljevskog grada Križevca*. Križevac: Tisak G. Neuberga. (pretisnuto u lipnju 1993.) Križevci: Ogranak Matice hrvatske Križevci.
- VUČETIĆ, R. (2003): *Prostorni razvoj srednjovjekovnih kraljevskih gradova u Podravini*. Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja III, 133 – 141. Samobor: Meridijani.
- ŽEPIĆ, S. (2003): *Zur Geschichte der deutschen Sprache in Kroatien*. Zagreber germanistische Beiträge 11 / 2002. Zagreb: Hrvatsko Filološko društvo.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

**VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, KRHOTINE POVIJESTI PAKRACA, POVIJEST
NASELJA OD PRAPOVIJESTI DO 1918., HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST,
PODRUŽNICA ZA POVIJEST SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE U SLAVONSKOM
BRODU, SLAVONSKI BROD, 2004., STR 1-386**

U našoj historiografiji nema mnogo dobro napisanih i od politike oslobođenih monografija mesta. Jedna takva knjiga je "Krhotine povijesti Pakraca". Iako naslovom podsjeća na knjigu Željke Čorak, ipak ova knjiga nema gotovo ništa zajedničkog sa spomenutim naslovom izuzev želje da što bolje i iskrenije prikaže povijest rodnog mesta, pa je ovaj tekst i nastao kao diplomski rad 1997., bivajući dorađen i objavljen pet godina kasnije u obliku ove knjige. Koristeći gotovo pet stotina naslova knjiga i članaka, iskazano u 1980. bilježaka, autorica je uspjela napisati izvanredno djelo koje mora zadovoljiti svakog javnog radnika bez obzira da li je povjesničar, liječnik, agronom ili učitelj.

Izuvezši uvod i sažetak, te priloge knjiga je podijeljena u osam prilično uravnoteženih pogлавlja ako se pogledaju stranice. Ta su poglavља zasnovana na upravno-političkim promjenama, ali naslov svakog poglavљa vezan uz instituciju koja je dominirala životom izuzev zadnjeg kada se građanstvo bori s obitelji Janković za supremaciju nad pakračkim područjem.

Gotovo kao da je završila arheološki studij autorica se osvrće na pretpovijesna nalazišta, uključujući Brekinsku s nalazima Vučedolske kulture, te na dva legionarska grobna spomenika iz rimskog vremena u Brusniku i Kusonjama, što možda ukazuje na postojanje vojnog logora. Autorica ujedno ukazuje da još nije posve utvrđen pravac rimske ceste od Murse do Siscie.

Razdoblje do prodora Osmanlija otvara niz nepoznanica kao da li su vlasnici Parkaca bili templari i ivanovci ili je možda pripadao plemićkim porodicama. Posve je sigurno samo da je bio kovnica novca od 1256. do 1260. (camera de Pubruch) u kojoj su kovani slavonski banovci. Samo ova činjenica daje Pakracu mnogo veći značaj nego što ga ima u našoj historiografiji. Krajem 12 stoljeća izgrađena je u Pakracu kamena tvrđava koju je još vidio osmanlijski putopisac Evlije Čelebi sredinom 17. stoljeća, ali ne i slikar Radovan Devlić koji je s dosta maštete rekonstruirao njen izgled u obliku peterokuta. U 14. stoljeću Pakrac kao posjed Ivanovaca potпадa pod Vranski priorat. Uz vrlo problematično i još uvjek nedovoljno istraženu povijest druge polovice 14. i prve polovice 15. stoljeća autorica otvara pitanje lokacije Čakovca kojega smješta pored Dragovića a koji se i danas zove Čaklovac. U razdoblju dvovlašća opet mnogo neriješenih problema. U borbama Ferdinanda Habsbukškog i Ivana Zapolje stradalo je i područje Pakraca a Ivan Tahi je ustupio posjed Pakrac Nikoli Zrinskom a braća Ivan i Nikola Zrinski su bili posljednji svjetovni upravitelji prioratskih imanja a kralj Ferdinand je 18. siječnja 1541. darovao prioratska imanja Zrinskima.

Zahvaljujući istraživanjima Nenada Moačanina danas znamo da položaj raje pod Osmanlijama u našim zemljama i nije bio tako loš kako se to nekoć smatralo. Autorica je prikazala na tri desetak strana to vrijeme. Osmanlije su osvojile Pakrac u rujnu 1544. i ostao je od njihovom vlašću sve do 1691. Postao je sjedište pograničnog sandžaka prema Hrvatskoj i sjedište vojne, sudbene i civilne uprave šireg područja.

Poslije odlaska Osmanlija započeo je proces uspostave civilne vlasti i na području Pakrac, s tom razlikom da je ovdje nastojanje da se učvrsti unijatstvo završilo time da je Pakrac postao sjedište srpske pravoslavne Eparhije pakračke, što je u znatnoj mjeri odredilo razvoj mjesta. Kao i na drugim područjima i ovdje Komora daruje zemlju određenom veleposjedniku, pa je Pakrac dobio dvorski savjetnik i kancelar Zlatnog runa Johann Theodor barun v. Ims, a vlasnici pakračkog veleposjeda postaju zatim obitelj baruna Trenk i Mihajlo barun Šandor de Slavnic. G. 1736. načinjen je prvi popis stanovništva te je tada popisano 27 trgovaca i 90 obrtnika, a na području vlastelinstva bilo je 60 vodenica. Najrazvijenija privredna grana bila je stočarstvo. U doba Imsa sagrađen je prema mišljenju autorice i dvorski sklop, a ona misli da Imsu pripada i zasluga za osnivanje prve škole u Pakracu. U tom vremenu podižu se zgrade po kojima je Pakrac prepoznatljiv, a potiče se i obrt i trgovina. U ovom poglavlju opisana je prema Slavku Gavriloviću i trgovina s osmanskim podanicima ističući da je 1725. zabranjeno turskim trgovcima prodaju na malo izvan sajmova i prodaju robe proizvedene u Monarhiji, na što su se ovi trgovci počeli udruživati s domaćim trgovcima. Pod barunom Imsom započinju pobune stanovništva protiv feudalčevih zloupotreba i nepridržavanja Karlovog urbara od 1737. godine. Osobiti je otpor pružalo stanovništvo uvođenju radne rente. Autorica pokušava utvrditi kada je vlastelinstvo Pakrac došlo u vlasništvo obitelji Trenk. 1737. umrla je od kuge žena baruna Trenka sa četiri djece. Novi dvor u Pakracu sagrađen je vjerojatno dok je veleposjed bio u vlasništvu baruna Franje Trenka, a na temelju analogije s Pleternicom. Pakrac je ušao 1745. u Požešku županiju, ali je županija bila podijeljena na požeški i pakrački kotar s time da je pakrački kotar obuhvaćao vlastelinstva Pakrac, Podborje, Sirač i Kutinu. Županijska uprava uvodila se s velikim poteškoćama iako je novi popis dao točne podatke inventure materijalnog stanja. Carica Marija Terezija poklonila je 1751. vlastelinstvo Mihajlu Šandoru de Slavnicu koji je pogodovao useljavanju turskih trgovaca odnosno cincarskih i obrtnika iz Makedonije, a vrlo detaljni prikaz tog procesa upućuje i na prvi ugovor o slobodnoj trgovini između trgovaca i baruna de Slavnica što je usmjerilo naseljavanje pravoslavnih trgovaca u Pakracu, jer je Požega zabranila doseljavanje pravoslavnog stanovništva u svoj grad i okolicu. Primjena Marijaterezijanskog urbara važna je i zbog donošenja šumskog reda 1755. godine koji je zabranio slobodno haračenje šuma, koje su tako očuvane za slijedećeg vlasnika pakračkog vlastelinstva - grofove Janković.

Antun grof Janković kupio je vlastelinstvo Pakrac 1760. godine. Pakrac se u stoljetnom vlasništvu obitelji Janković uspješno razvija i postaje gospodarsko sjedište velikog veleposjeda koje je obuhvaćalo 65 sela i tri buduća trgovina. Poljoprivredna proizvodnja je osvremenjena, a obogaćena obitelj Janković obilno donira crkve obaju vjera, škole, ali se mnogo truda i novca ulaže i u gradnju gospodarskih objekata, te je na majuru podignut veliki broj zidanih zgrada za uskladištenje i preradu poljoprivrednih proizvoda. Grof se savjetuje s mađarskim stručnjacima, te se unosi najmodernija tehnologija onog vremena, a posebna pažnja posvećuje se i hortikulturi. Janković je bio posebno zainteresiran za svilarstvo. Gospodarski sklop vlastelinstva nadopunjavao je spahijski podrum s izvrsnim vinima.

Pakrac 5. kolovoza 1796. dobiva status trgovišta s pravom održavanja četiri velika godišnja sajma pored tjednih sajmovima što sve povećava značaj Pakraca kao trgovackog središta. Pravo održavanja godišnjih sajmova dobila je prije Pakraca samo Požega zajedno sa statusom slobodnoga kraljevskoga grada. Hvale vrijedne podatke autorica donosi o trgovcima i njihovoj imovini te robi kojom su se bavili. Autorica misli da je veliki problem u razvoju trgovišta Pakrac bilo razbojništvo. Putovati i trgovati bilo je opasno. G. 1781 Pakrac dobiva i poštu koja pripada organizaciji požeškog ljekarnika Pavla Thalera. Gradnja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije trajala je od 1761. do 1763. a prilaz do nje stepeništem od 58 stepenica ukazuje da je bila zamisljena kao proštenišna crkva, poput Molva u Podravini. Crkva je zapaljena u rujnu 1991. od

pobunjenih Srba ali se obnavlja. Episkopska crkva Sv. Trojice započeta je 1757. ali se gradila dugo vremena i 1896. je obnovljena po nalogu Izidora Kršnjavog. U Pakracu je djelovala i bogoslovna škola. Autorica je u ovo poglavlje ugradila i povijest kupališta Lipik, a nije zaobišla ni strahovita pustošenja koja su oštetila ovo lijepo mjesto u Domovinskom ratu iako bi ta tema pripadala novoj knjizi o Pakracu u 20. stoljeću. Autorica piše i o lipičkoj ergeli. Bolnica za kužne bolesti počela je djelovati tijekom 1790. kada su s europskih ratišta počeli pristizati ranjenici. Autorica ima posebni afinitet za zdravstvo, pa je 2002. i magistrirala radnjom o radu pakračke bolnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata, a i svoju doktorsku radnju usmjerila je istraživanju humanitarnih dobrotvornih društava. Za vrijeme napoleonskih ratova Jankovićevi čitavo svoje dobro stavljaju u njihovu funkciju, te autorica detaljno iskazuje broj vojnika, hrane i ostalo što je Pakrac uložio u ovaj rat usprkos velikih gospodarskih teškoća. Uslijed podbačaja žetve 1802. stigla je u Pakrac ispomoć u hrani iz državnih skladišta u Ugarskoj te je hrana dijeljena narodu. Savjetnik Ugarske dvorske kancelarije Johann von Chaplovich dao je 1812. detaljni opis Pakraca i života njegovih stanovnika, te je ove podatke i opise autorica detaljno prenijela u svoju vrijednu monografiju. Stanovao je u episkopskom dvoru jer je požar nešto prije toga opustošio i vlastelinstvo ali i eparhiju, te navodi da je tada Pakrac imao oko 230 kuća s oko tisuću stanovnika.

Prvi Židovi u Pakracu spominju se 1794. i onda ponovno 1817. godine. Opis velike seljačke bune 1815. i 1816. dan je prema istraživanjima Gavrilovića. Seljaci nisu htjeli raditi na vlastelinstvu i seljaci nekih sela traže preseljenje. Napeti odnosi između kmetova i vlastelina trajali su dugo vremena, ali bi trebalo istražiti i odnos kmetova katolika prema vlastelinstvu. Svakako da su ovi potonji bili siromašniji i zato uporniji. Beč je čak smijenio posebnog kraljevskog povjerenika za smirenje bune na imanju grofa Izidora Jankovića Adamovića. Novi povjerenik bio je Josip Kušević, zagrebački protonotar i prisjednik Banskog stola u Zagrebu. Kušević je istražio uzroke bune i presudio da je grof u mnogome kriv za bunu. Sudski postupak protiv grofa vođen je 1816. godine. Autorica je prva unijela ovu bunu u historiografiju, jer Julije Kempf i Đuro Szabo ju ne spominju. Vijoleta Hermann Kaurić je istražila i povijest mješovitog ceha pakračkih obrtnika koji je osnovan 1814. godine, dakle relativno kasno s obzirom na cehove u drugim mjestima, što su kočili trgovci. Ukipanje feudalizma i 1848. obrađeni su vrlo detaljno kao i vrijeme poslije toga, koje baš i nije išlo u prilog feudalcima odnosno vlastelinima, koji su bili jače vezani uz Mađarsku. Opisani su svi aspekti problema gospodarenja u tom razdoblju.

Razloge zašto je vlastelinstvo Pakrac prodano 1861. autorica nije dovoljno istražila iako je navela više razloga predlažući dalja istraživanja ove zadnje etape Jankovićevog gospodarenja u Pakracu, koje se odlikuje i jakim humanitarnim i kulturnim radom. Janković preseljava u Austriju, a Pakrac gubi jedan dio svog identiteta. Stari grad je prodan Srpskoj pravoslavnoj općini i možda upravo u odnosu lokalnog stanovništva prema Mađaronu Jankoviću treba tražiti razlog prodaje ovog vlastelinstva pri čemu je obitelj Janković zadržala Daruvar i posjede uz Dravu. G. 1885. Pakrac je spojen željezničkom prugom s Viroviticom, odnosno Barczom što omogućava dalji intenzivni izvoz drvne mase. Jača i imigracija, a u Pakracu se dižu pilana i ciglana te osnivaju prve štedionice. Mjesto se elektrificira, a izgrađuje se i kanalizacija te nove školske zgrade. Gradi se i velika zemaljska bolnica. Obrt postaje glavna snaga trgovišta koje ima čak dva hotela (hotel Pakrac i hotel Pollak). Izgradila se sinagoga koja je potpuno srušena 1941. godine. G. 1878. je sagrađena nova škola a postoji i učiteljska škola. Budući da je to vrijeme intenzivnog djelovanja političkih stranaka, autorica je obradila i ove stranke koristeći istraživanja S. Matkovića i N. Rumenjak, a veću pažnju posvetila je i zanimljivom i bogatom društvenom.

Prvi svjetski rat je znatno utjecao na stanovništvo koje se je počelo dijeliti po vjeri, što je uzrok mnogih problema u međuratnom razdoblju. Posebnu pažnju posvetila je radu i razvoju

pakračke bolnice a manje životu stanovništva za vrijeme Prvoga svjetskog rata, što dakako upućuje na dalja istraživanja.

Knjiga je opremljena vrlo dobro izabranim slikama pa svaki čitatelj može sam stvoriti svoj zaključak o bogatstvu Pakraca koji ima i mnogo umjetničkih i kulturnih vrijednosti. Već u predgovoru autorica je navela poteškoće pisanja lokalne povijesti, pogotovo stoga što je malo pouzdanih podataka. Mislim da treba usvojiti njezino mišljenje da je knjiga prepuna nepoznanica i neistraženih područja koja nadilaze okvire lokalne povijesti, te da se istraživanjem malih sredina često dobiju podaci koji bacaju novo svjetlo na već uvriježene stavove o pojedinim razdobljima hrvatske povijesti. No upravo svjesnost tog stanja potvrđuje vrijednost autorice i njenog rada. Vjerojatno ni do kraja života ne će riješiti određene probleme, pa možemo reći da je i povijest slična arheologiji u kojoj svaki novi nalaz može poremetiti važeću kronologiju. No isto tako svaki novi nalaz predstavlja jedan pomak bliže k istini uz uvjet da nastojimo pisati što objektivnije bez obzira na interes pojedinih grupa. Dokle ne izradimo povijesti pojedinih mesta i regija ne možemo napisati niti pravu i dobру sintezu povijesti Hrvatske koja je doista šahovnica povijesnih zbivanja i ljudi koji su se u različitim povijesnim razdobljima različito i ponašali radi vlastitog interesa, ali i interesa grupe kojoj su u to vrijeme pripadali.

Monografija zaslužuje najveće priznanje i zadivljuje da prvi rad jednog mladog povjesničara ima takav domet i bogatstvo sadržaja. Kada bi barem imali više takvih istraživača koji se znaju služiti svim povijesnim sredstvima i koji imaju potrebnu energiju za ovakav rad. Bilo bi potrebno da svako mjesto u Hrvatskoj dobije sličnu monografiju za sve svoje stanovnike, a koja ne bi bilo u službi politike već u službi stvaranja plana za njegov razvoj i bolju budućnost. No bilo bi potrebno na isti način obraditi i vrijeme od 1918. do danas, odnosno prikazati kontroverze koje su razdirale to područje i uočiti njihove uzroke i tragične posljedice.

Mira Kolar-Dimitrijević

KRUNOSLAV PINTUR. UZGOJ SITNE DIVLJAČI. VELEUČILIŠTE U KARLOVCU, KARLOVAC, TRAVANJ 2010.

Pred nama je knjiga koja vrijedi posebnu čitateljevu pažnju – čak i ako čitatelj ne dolazi iz užeg kruga zainteresiranih za lovačku tematiku – iz najmanje tri razloga. Prvo, riječ je o djelu nastalom na temelju višegodišnjih autorovih znanstvenih istraživanja i akademskog nastavnog rada na predmetnom području. Drugo, riječ je mlađem autoru, pa samim time i svježem pristupu problematici o kojoj kod nas nema mnogo publikacija monografskog tipa, osobito ne onih akademске razine. Treće, riječ je publikaciji koja je zamišljena kao nastavno pomagalo – iako primarno kao visokoškolski udžbenik, a slijedom događanja i sveučilišni udžbenik – pa je stoga sadržajno i metodološki prilagođena široj publici različite razine poznavanja predmeta. Čini se da je i ovo troje dovoljan razlog za čitanje ove knjige, čak i za osporavatelje lova kao i privredne djelatnosti.

Ovaj se prikaz, zbog kratkoće i specifične profesionalne i stručne usječenosti djela, mora ograničiti na dvije osnovne odrednice. Prva je izlaganja sadržaja djela pod vidom kvalitete nastavne građe, a druga, osvjetljavanje lova kao djelatnog mehanizma očuvanja prirode. Čini se važnim naznačiti da ove dvije karakteristike snažno obilježavaju spomenuto djelo, pa samim time i jasno izbjijuju u prvi plan ovog prikaza.

Sadržaj knjige, osim *Predgovora*, *Uvoda i Literature*, prezentiran je kroz jedanaest poglavlja. Prvo poglavlje, *Biologija sitne divljači*, donosi pregled informacija vezanih uz divljač (zec obični, fazan, trčka skvržulja, jarebica kamenjarka i patka gluvara) kojom se gospodari u lovištu ili koja se umjetno uzgaja. Vrijedi napomenuti da se prikaz odlikuje svježim informacijama o divljači obogaćenim praktičnim podacima o životu pojedine vrste divljači. U ovom poglavlju osobito treba istaknuti temeljit i sistematičan prikaz biologije fazana u nizu podvrsta. Sljedeće poglavlje, *Status sitne divljači*, donosi pregled istraživanja populacije divljači, čije je osnovno obilježje smanjenje populacija. Važnost ovog uvida leži u činjenici što je, s jedne strane poznavanje brojnosti divljači i faktora koji utječu na nju temelj bilo kakvog uzgojnog procesa, dok je, s druge strane, ovaj uvid važan i s gledišta očuvanja prirodnog okoliša, budući da je svaki uzgojni zahvat, ujedno i zahvat u okolišu, pa stoga može dovesti do ozbiljnih pomaka u biosustavu. Treće poglavlje, *Uvjeti gospodarenja i mjere zaštite*, donosi važne informacije o promjenama u staništu koje su mahom izazvane antropogenim uzrocima. Riječ je o intenzivnoj poljoprivredi, urbanizaciji, gradnji prometnica, zagađenju, itd. Posebnu pažnju autor je posvetio problematice sprečavanja stradavanja divljači od poljoprivredne mehanizacije što je svakako značajan korak u smjeru zaštite prirodnih potencijala. U ovom sklopu problema svakako vrijedi spomenuti i problematiku stradavanja divljači od prometa, budući da broj ovako stradale divljači značajno utječe kako na prirodnu cjeleovitost, tako i na uzgojni proces. Spomenimo ovdje i problematiku obolijevanja divljači koja također ima niz implikacija u uzgojnom procesu. Četvrto poglavlje, *Određivanje osnovnih populacijskih elemenata* donosi središnje informacije o uzgojnom procesu: određivanje brojnosti i veličine populacije, određivanje dobne strukture, određivanje prirasta pojedine vrste, itd. Svakako vrijedi istaknuti da prikaz ovih sklopova problema donosi temeljit uvid u zakonitosti uzgojnog procesa sitne divljači. Peto poglavlje, *Planiranje odstrjela*, donosi neke osnovne informacije vezane uz numerički izračun plana odstrjela, dok obuhvatno šesto poglavlje, *Uređivanje lovišta za sitnu divljač*, donosi temeljiti pogled na niz problema u sklopu uređivanja lovišta; od utvrđivanja lovnoproduktivnih površina i bonitiranja lovišta, do određivanja lovnogospodarskog kapaciteta lovišta i poboljšanja kvalitete staništa. Vrijedi napomenuti da su u ovom poglavlju temeljito i obuhvatno opisani svi potrebni alati za kvalitetno i učinkovito obavljanje lovnogospodarske djelatnosti. Sedmo poglavlje, *Zimska prihrana* donosi važne informacije o načinima učinkovite prihrane divljači u periodu smanjene mogućnosti pronalaženja prirodne hrane, dok osmo poglavlje *Sprečavanje šteta od sitne divljači* donosi neke praktične savjete vezane uz zaštitu komercijalnih poljoprivrednih površina od šteta koje može uzrokovati sitna divljač. O ovdje je važno napomenuti da su upravo u ova dva poglavlja iznesene važne informacije vezane uz uzgojni proces i to na način da pozitivno određuju donos lovstva prema drugim komercijalnim i socijalnim djelatnostima. Posljednja tri poglavlja; deveto, *Intenzivan uzgoj sitne divljači*, deseto *Hvatanje i transport pernate divljači* i jedanaesto, *Tehnologija ispuštanja pernate divljači u lovište*, donose vrlo detaljno obrađena znanja vezana uz problematiku intenzivnog uzgoja sitne divljači. Riječ je o spektru djelatnosti koji se prostiru u luku od načina uzgoja pojedinih vrsta divljači – posebno uzevši u obzir problematiku tehnologije uzgoja i vrijedne savjete vezane uz tipične probleme i poteškoće koje se u određenim fazama uzgoja mogu javiti – do problema introdukcije umjetno uzgojene divljači u lovište. U ovim točkama kritičari lov(stv)a mogli bi naći prigovore lovnogospodarskoj djelatnosti kao onoj koja je okolišno destruktivna, no čini se da u toj točki rasprave upravo ova knjiga može poslužiti kao platforma za građenje novih pristupa u lovnogospodarskoj djelatnosti koja ne smije ostati gluha na upozorenja vremena, kako s gledišta odnosa prema prirodnom okolišu, tako i s gledišta odnosa prema životnjama, kao osjećajućim entitetima.

Potrebno je istaknuti da je cijela publikacija obogaćena iznimno vrijednim grafičkim materijalom, tablicama, grafikonima, skicama, itd., te posebno vrijednim fotodokumentacijskim materijalom koji svjedoči, kako je u početku rečeno, o tome da je knjiga nastala na temelju autorovih osobnih znanstvenih istraživanja kao i dugogodišnje nastavne prakse. Ovo dakako publikaciju čini ne samo vrednjom, nego i upotrebljivijom širokom krugu interesenata.

U konačnici, riječ je o publikaciji kojoj bismo trebali izraziti dobrodošlicu čak i u okolnostima puno boljim za hrvatsko lovstvo od onih koji su danas na djelu. U općem nedostatku literature, posebno akademske literature, čini se da ova knjiga mnogo obećava i to ne samo kao visokoškolski udžbenik, nego kao platforma za razvoj novih stručnih i profesionalnih pogleda u lovstvu, posebno za mlađe naraštaje lovnih stručnjaka.

Tomislav Krznar

ZNANSTVENO-STRUČNI SKUP: „TRADICIJOM USPRKOS KRIZI – MOŽE LI SE?“ VINKOVCI, 9.-10. RUJNA 2010.

Organizatori skupa bili su predsjednik Zajednice amaterskih kulturno – umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije dipl. ing. Andrija Matić i vanjski suradnik dr.sc. Krunoslav Zmaić sa Poljoprivrednog fakulteta iz Osijeka. Nakon svečanog otvorenja skupa, organizatori su u pozdravnoj riječi istakli važnost tradicije u životu ljudi Vukovarsko-srijemske županije i zahvalili predavačima na dragocjenom stručnom i znanstvenom doprinisu u čuvanju tradicije i tradicijske baštine.

Rad skupa otvorilo je izlaganje etnologinje dr. sc. Marijete Rajković Ivete s Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod nazivom „Prirodni i tradicijski resursi Slavonije kroz prizmu doseljenika“ u kojem je elaborirala povjesnu, tradicijsku i kulturnu povezanost Bunjevaca i Slavonaca.

Dr.sc. Krunoslav Zmaić s Poljoprivrednog fakulteta u Osijeku izlagao je o tradicijskim proizvodima kao činiteljima jačanja konkurentnosti ruralnog područja sa osobitom naglaskom na njihovu autohtonost.

O temi odgovornosti, kvalitete i sigurnosti u proizvodnji tradicijskih proizvoda govorila je i Mr. sc. Nevenka Gašparec iz Hrvatske gospodarske komore, ali sa aspekta uvjeta s kojima će svi domaći subjekti u poslovanju s hranom trebati uskladiti u procesu prilagodbe Europskoj Uniji.

Zatim je uslijedila tema: „Označavanje proizvoda u funkciji zaštite i očuvanja kvalitete“ dipl. ing. Karmen Sinković, u ime Ministarstva poljoprivrede, ribarstva i ruralnog razvoja, u kojoj je prezentirala vizuelni izgled oznaka proizvoda iz ruralnih područja i to na primjeru usporedbe Europske Unije i Republike Hrvatske.

Ekonomski aspekt tradicijskih proizvoda zaokružila je tema o utjecaju podrijetla na odluku o kupnji poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koju je izložila dr. sc. Ružica Lončarić s Poljoprivrednog fakulteta u Osijeku.

Rad skupa toga dana završio je izlaganjem istraživanja Sandre Kantar, prof. s Visokog gospodarskog učilišta u Križevcima, o stavovima u poljoprivredi u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nakon kojeg je uslijedila plodna rasprava o izlaganim temama s osobitom naglaskom na sadašnje stanje u poljoprivredi i ruralnim područjima.

Idućeg dana skup je također bio u znaku multidisciplinarnog pristupa tradiciji. O temi zadruštarstva kao izazova u krizi govorila je dr. sc. Tihana Sudarić s Poljoprivrednog fakulteta u Osijeku i istaknula brojne aspekte i povijest zadruštarstva u Hrvatskoj. Dr. sc. Žarko Španiček je

izlagao o kulturološkim aspektima tradicijske kuhinje Slavonije, Baranje i Srijema i vrlo ih zorno prikazao kroz brojne slikovne predloške.

Irena Ivić, prof., iz Ministarstva kulture govorila je o nematerijalnoj kulturnoj baštini kao mogućnosti samozapošljavanja žena u ruralnim područjima. Naglasila je vrlo bitnu ulogu žena u očuvanju, unapređivanju i afirmaciji bogate hrvatske baštine i nastojanja države da ih u tome potiče kroz državne potpore i subvencije. Na temu poduzetništva nadovezala se mr. sc. Ana Vincent Šepić iz Ministarstva gospodarstva, rada i poduzetništva, koja je ponovo istaknula ulogu ženskog poduzetništva u očuvanju baštine kroz projekte i programe poticaja od strane resornog ministarstva.

Posljednje predavanje u nizu bilo je ono dr. sc. Snježane Tolić koja je izlagala o edukacijsko-informacijskim aktivnostima za razvoj sela uz poseban naglasak na LEADER projekte namijenjene unapređenju života na selu. Uslijedila je rasprava i iskrena zahvala organizatora svim sudionicima na uspješnom radu skupa i zajednički odlazak na OPG Čolaković u Gradištu.

Sandra Kantar

GORAN ŠAFAREK: UŠĆE MURE-HRVATSKA AMAZONA, IZDAVAČKA KUĆA VEDA D.O.O., KRIŽEVCI 2010.

Ušće Mure u Dravu je labirint rijeke, sprudova, rukavaca, mrtvica i šuma, jedinstven i rijetko očuvan u Europi. U tom divljem i neprohodnom djeliću Hrvatske sačuvalo se petnaestak tipova staništa s pripadajućim vrstama, te je taj dio proglašen Specijalnim rezervatom Veliki Pažut. Godine 2008. i 2009. inventarizaciju biljaka i životinja i njihovih staništa u rezervatu je provodio biolog Goran Šafarek. Rezultat njegova rada je monografija *Ušće Mure-Hrvatska Amazona*. Goran Šafarek je bio sudionik mnogih međunarodnih znanstvenih ekspedicija, radio je na projektima o zaštiti okoliša, autor je nekoliko samostalnih fotografskih izložbi. Objavio je knjigu Drava-koprivnička Podravina, te preko stotinu članaka u različitim domaćim i stranim časopisima.

Prirodnih nizinskih rijeka je davno nestalo zahvaljujući regulaciji njihovih tokova, te se ušće Mure u Dravu može smatrati jednim od rijetkih fenomena u Europi, budući da na ovim dijelovima njihova toka nije provedena regulacija. Tu se očuvala divljinata koja autora knjige podsjeća na Amazonu.

Knjiga je podijeljena na nekoliko poglavlja. U uvodnom dijelu autor daje osnovne podatke o hidromorfologiji, objašnjava zašto je prirodna rijeka izvor života mnogim biljkama i životinjama te kako utječe na život ljudi. Šafarek upozorava na štetnost regulacije rijeka, jer se gube prirodna staništa, nestaje prirodna zaštita od poplava i prirodni pročistači vode, nestaju uvjeti za razvoj turizma.

U poglavlju Rijeka-jedinstveni meandri, autor tekstrom i fotografijom dočarava meandre Mure i Drave i opisuje bogati život uz rijeke i u rijekama. Istiće da je samo na Dravi nabrojano 55 vrsta riba. Opisuje površinu rijeke koja je najživljija zimi, kada tu zimuje na stotine pataka, labudovi, gnjurci ili liske.

Obale i sprudovi uz Muru i Dravu opisani su u trećem poglavlju. Autor objašnjava važnost sprudova koji su staništa mnogih biljaka i ptica i opisuje različite vrste ptica i životinja koje žive na sprudovima ili uz samu obalu. Samo na podravskim sprudovima uz Dravu gnijezdi se polovica hrvatske populacije male čigre. Manje je poznato, na što autor upozorava, da je šljunak na spru-

dovima prirodni pročistač vode. Na šljunku se talože alge i bakterije koje upijaju i razgrađuju organsku tvar iz kanalizacije i poljoprivrednih površina, te na taj način pročišćavaju vodu.

U poglavlju Rukavci i mrtvice Goran Šafarek opisuje bogati život tih močvarnih područja uz rijeke Muru i Dravu, koja su plavljeni u vrijeme visokih vodostaja. Ta se područja prepoznaju po trski i šasu ali i po amfibijskim biljkama koje se dobro snalaze i u vodi i na suhom, kao žuta perunika i močvarna potočnica. Gusta močvarna vegetacija pruža zaklon mnogim malim životinjicama.

Budući da se autor u rezervatu Veliki Pažut u toku svog istraživanja morao mukotrpno probijati kroz gustu šumu zapetljano raslinja, nazvao ju je džunglom. Bogati život šume uz Dravu i Muru opisao je u poglavlju Džungla na ušću. Gusto raslinje pri tlu i visoke bijele vrbe dočarao je svojim fotografijama. S obzirom da je u rezervatu zabranjen lov, jeleni, srne, divlje svinje, dabrovi i vidre šeću slobodno. Također je šuma bogata kukcima koji imaju sve uvjete za razmnožavanje, ishranu i skrivanje.

Posljednje poglavlje u monografiji pod nazivom Najljepše izletište na Dravi posvećeno je poznatom izletištu na samom ušću Mure u Dravu - Halasz Csarda. Autor opisuje užitak kupanja u tekućoj i čistoj vodi. Osim kupača autor na izletištu susreće i ribolovce, veslače ali i fotografike koji žele zabilježiti i ovjekovječiti sačuvanu ljepotu krajolika.

Knjiga *Ušće Mure-Hrvatska Amazona* pisana je čitljivo i pregledno i uvodi nas u bogat i raznolik svijet tog rijetko očuvanog komadića divljine, ne samo u Hrvatskoj, nego i u Europi. S obzirom da Mura i Drava nisu regulirane u tim dijelovima tokova, moguće je nastajanje novih staništa poput sprudova i rukavaca. Autor otkriva bogati biljni i životinjski svijet uz rijeke Muru i Dravu.

Posebnu vrijednost knjizi daju prekrasne fotografije koje su nastale zahvaljujući velikom strpljenju i trudu Gorana Šafareka. Na svojim je fotografijama zabilježio mnoge ugrožene i rijetke vrste ptica i životinja, kao što su bregunica, kulika, vodomar, divlja svinja i jelen, te prizore iz šuma uz Muru i Dravu u svim godišnjim dobima. Fotografije je obradio Hrvoje Petrić.

Goran Šafarek ističe mnogostruku važnost očuvanja prirodnih tokova rijeka jer su rijeke sa svojim poplavnim područjima važne u zaštiti od poplava, kao pročistači voda, za zaštitu ljudi, turizam...

Knjiga je namijenjena svim ljubiteljima prirode, ali ju je moguće primijeniti i u nastavi povijesti okoliša kao i biologije jer predstavlja značajan doprinos poznavanju regionalne prirodne baštine i promocije ovog područja.

Višnja Matotek

DRAGAN DAMJANOVIĆ, ŽUPNA CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE I SAKRALNA BAŠTINA ŽUPE MOLVE, LEYKAM INTERNATIONAL, ZAGREB 2010., 318 STR.

Kako je u hrvatskim prilikama, za razliku od razvijenih zemalja, rijedak slučaj da se o fenomenima s tobožnje *periferije* ili *provincije* (kako god ju nazvali) uopće išta piše, a kamoli na visokoj znanstvenoj razini i od strane najvećih stručnjaka za određena područja, to više izlazak knjige Dragana Damjanovića *Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije i sakralna baština župe Molve* predstavlja posebno vrijedan događaj. Potvrda je to kako i na *periferiji* ima vrijednih i značajnih fenomena, poput molvarske crkve koja, prema autorovim riječima, ne samo da je

svojom veličinom jedna od najvećih seoskih crkvi u Hrvatskoj, a nadaleko nadmašuje i brojne gradske crkve, već predstavlja i „jedan od najvažnijih sakralnih spomenika hrvatske arhitekture historicizma“, odnosno autor ju ubraja „u red najvažnijih ostvarenja hrvatskog romantizma, ranog historicizma, dok unutrašnjom opremom predstavlja pravi *Gesamtkunstwerk* kasnog 19. stoljeća“. Sve su to razlozi, uz poticaj ljudi iz Molva i okolice, prije svega povjesničara Hrvoja Petrića iz Koprivnice te Društva za povjesnicu i starine Molve, da se Damjanović odlučio na pisanje monografije o toj sakralnoj građevini.

Osim važnosti za nacionalnu povijest umjetnosti, posebice povijest sakralne arhitekture, važnost crkve za same Molve i Podravinu teško je uopće i opisati, a tim više je uopće suvišno i naglašavati koliko Molvama i Podravini onda znači ova knjiga. Molve, inače, volim nazvati *mjestom crkve, prirode i kulture* jer smatram da ta tri pojma uvelike određuju Molve kao mjesto, iako im treba dodati još najmanje jedan fenomen, naime, bogata nalazišta zemnog plina koja se nalaze na molvarskom području i koja su bila zamašnjak ubrzanog svekolikog razvoja ovog kraja, no taj segment ne bih uvrštavao u konstituente identiteta Molva jer se radi o, prije svega, gospodarsko-ekonomskom fenomenu, koji će ionako uskoro nestati jednako kako je i došao. Zadržao bih se, stoga, radije na ovim trima fenomenima, i to poredanima upravo ovakvim redoslijedom – crkva, priroda i kultura – jer upravo oni formiraju sliku o Molvama kakva danas više-manje prevladava, ili bismo barem mi neki htjeli da prevladava (iako se ponekad i sami pitamo jesmo li u pravu?).

Kako bilo da bilo, prirodna bogatstva koja za ovu priliku možemo predstaviti kroz zadovoljavajuće sačuvan obližnji ekosustav rijeke Drave, stoljetne hrastove šume te plodna polja svakako čine bitnu supstanciju identiteta Molva (kako u ekološkom tako i u egzistencijalnom smislu), a zahvaljujući pojedinim istaknutim pojedincima molvarske kraj znatno je obilježen i svojom tradicijom i kulturom. Tu prije svega mislim da naivno slikarstvo čije su Molve bile jedno od prvih žarišta zahvaljujući slikaru Miji Kovačiću, te negdašnjim i današnjim njegovim nasljednicima i ostalim slikarima koji i danas, više-manje, slikaju u maniri naive. A kad govorimo o kulturi i tradiciji mislim tu i na i više nego solidno obrađen i usustavljen folklorno-običajni korpus identiteta Molva zahvaljujući neumornosti istraživačkog interesa, ali i ljubavi prema rodnom kraju, dr. sc. Ivana Ivančana, inače, jednog od najplodnijih hrvatskih etnokoreologa i koreografa. Osim prirode i kulture, čije sam manifestacije ovdje kroz najkraće moguće crte skicirao, treći po mojoj navođenju, ali možda prvi i najvažniji fenomen po važnosti za konstituiranje identiteta Molva, je crkva i s njom povezan vjerski život, u koji bi svakako trebalo uključiti Čudotvorni kip Majke Božje Molvarske i pripadajuću višestoljetnu hodočasničku tradiciju. Otkad je sagrađena u drugoj polovici 19. stoljeća molvarska crkva postaje središnjim pojmom govora o Molvama te možda u najvećoj mjeri određuje taj moj apstraktni, zamišljeni pojmom Molve. Stoga je, ustvari, možda i čudno što se šira znanstvena elaboracija tog za Molve presudnog fenomena javlja tek sada, stoljeće i pol nakon njezine gradnje, no u našim je prilikama to više pravilo nego izuzetak pa nas ta činjenica i neće ostaviti u čuđenju.

U svakom slučaju, Molve i Podravina su ovom knjigom dobile nemjerljivo važan dokument koji upotpunjuje najvažnije *rupe* o našem znanju o sebi. Što se tiče samih Molva, izdavanje ove knjige je jednako važan događaj u povijesti Molva kao i kada je 1957. godine mons. Juraj Magjerec objavio uopće prvu knjigu o Molvama. Gledano s ove lokalno-regionalne razine ova je knjiga i važan doprinos jednako tako ne previše bogatom korpusu povjesno-umjetničkih monografija Podravine kao regije, usudio bih se reći i jedan od najboljih doprinosa na tom planu.

Kako smo se redovito susretali prilikom njegovih dolazaka na *istraživačke sesije* u Molve, mogu reći da je Damjanović posao pisanja ove knjige obavio vrlo profesionalno i stručno, ali ne i samo to, već i uz onu, čini se i u znanstvenim istraživanjima potrebnu i ipak neizbjegnu, dozu unutarnje motivacije. Na njegov iznimjan rad najbolje su se nadovezali i svi suradnici u nastajanju

knjige, te posebno izdavač, inače sve agilniji i važniji dio hrvatskog izdavaštva, Leykam international iz Zagreba, koji je dao sve od sebe da ova knjiga ne bude samo vrhunsko djelo kao duhovni predmet (za što je zaslužan sam autor), nego i vrhunsko djelo kao materijalni predmet o čemu svjedoči sve od grafičkog oblikovanja preko uveza do visokokvalitetnog tiska. Pred nama je, dakle, u više pogleda vrhunsko i važno djelo za Molve i Podravinu, ali ova knjiga, kako sam već sugerirao na samom početku, uvelike nadilazi te lokalno-regionalne granice jer predstavlja i na nacionalnoj razini još uvijek relativno rijedak primjer iscrpne monografije o nekoj sakralnoj građevini.

Autor knjige, dr. sc. Dragan Damjanović, docent na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prema nerijetkim stručnjacima predstavlja jednog od najperspektivnijih mlađih povjesničara umjetnosti u Hrvatskoj, a svakako jednog od najvećih stručnjaka za povijest hrvatske i srednjoeuropske arhitekture 19. i 20. stoljeća u nas, ponajprije historicizam, u koje se područje uklapa i monografija o molvarsкоj crkvi. Četvrta je to Damjanovićevo knjige iz tog područja. Niz povjesno-umjetničkih monografija započeo je 2005. knjigom *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom*, nastavio ga recentnim monografijama *Vukovarski arhitekt Fran Funtak* (2009.) i *Đakovačka katedrala* (2009.) te (tek za sada) zaokružio monografijom o kojoj govorimo.

U uvodnom dijelu knjige autor je ukratko predstavio povijest župe i mesta Molve do početka gradnje crkve, dakle do sredine 19. stoljeća. U tom razdoblju najviše se zadržava na povijesti i opisu sakralnih građevina koje su postojale u Molvama prije gradnje današnje župne crkve, a to su bile srednjovjekovna kapela s baroknom unutrašnjom opremom, te početkom 18. stoljeća izgrađena drvena kapela uz župni dvor. Posebnu pažnju autor u uvodu posvećuje i kasnogotičkoj skulpturi Blažene Djevice Marije s Kristom u naručju izrađenoj vjerojatno krajem 15. stoljeća, koja predstavlja jedan od rijetkih primjera sakralne plastike sačuvan na prostorima Hrvatske koji su bili pod vlašću Turaka ili blizu granice Osmanskog carstva. Radi se o skulpturi danas poznatoj kao čudotvorni kip Majke Božje Molvarske za koji se veže višestoljetna hodočasnička tradicija u Molvama o kojoj prve detaljnije podatke imamo iz 17. stoljeća.

Centralni dio knjige posvećen je samoj župnoj crkvi. Istraživši dostupnu literaturu te, ono što je posebno važno, do sada neistraženu arhivsku građu u Zagrebu i Beču, ali i u župi Molve te u susjednim župama virovskog i đurđevačkog dekanata, autor je dao iscrpan i, dakle, na do sada nepoznatim izvorima utemeljen opis gradnje i opremanja crkve. Opširnije se zadržao i na ključnim ličnostima koje su bile zaslužne za gradnju tako velike i reprezentativne (za ondašnje malo selo zasigurno netipične) građevine. Jedan od njih je tadašnji pukovnik Varaždinsko-đurđevačke pukovnije Ignac Čivić pl. Rohrski koji je, osim ostalih dobrobiti koje je donio podravskom kraju, i jedan od najzaslužnijih što je projekt jedne takve građevine započet. Druga ličnost je projektant molvarske crkve Franjo Klein, inače jedan od najvažnijih naših arhitekata druge polovice 19. stoljeća, koji je Čivićevu želju za nadprosječnom građevinom na najbolji mogući način vlastitim kreativnim izražajem realizirao. Inače, na monumentalnu veličinu i arhitektonsko rješenje molvarske crkve na najbolji se mogući način nadovezao i njezin geografski položaj – smještena je u samom centru sela, na pješčanom brdašcu Krbuljin što joj omogućava ne samo da dominira selom, već i cijelom srednjom Podravinom.

Osim povjesnog dijela u kojem se pokazao i kao vješt i dobro informiran povjesničar koji može odlično približiti nužan povjesni kontekst, autor u knjizi, kao zanimljive digresije, spominje i brojne predaje i narodna pričanja koja su s vremenom, kao i oko svake velike stvari, nastala u narodu vezana za nastanak crkve i hodočasničke tradicije, pa ova knjiga na neki način na jednom mjestu donosi i zbir svih tih narodnih verzija *povijesti* o razlozima gradnje tako velike crkve

u tako malom selu i razvoju hodočasničke tradicije, od kojih je većina, kako to već u narodu biva, vrlo zanimljiva i izazovna.

Osim prikaza povjesnog konteksta, Damjanović zatim daje i jednako uvjerljiv prikaz arhitektonskih, skulpturalnih, slikarskih i ostalih umjetničkih aspekata molvarske crkve. Minuciozno je i temeljito analizirao arhitektonsko rješenje molvarske crkve, otkriviš Kleinove uzore i inspiracije u domaćim i stranim građevinama te ostale stilске nijanse smjestivši ju u kontekst hrvatskog i europskog sakralnog graditeljstva 19. stoljeća, a sve to, kao i u ostalim dijelovima knjige, vjerno dokumentira ili arhivskim ili posebno za monografiju izrađenim slikovnim prilozima. Molvarska crkva jednobrodna je jednotoranska građevina tlocrta latinskog križa, završena pravokutnom apsidom. Prema autorovoj analizi, ne samo u tlocrtu već i u mnogim drugim motivima stilsko rješenje ove crkve proizlazi iz onodobne romantičarske arhitekture, ponajprije iz tzv. *Rundbogenstila*, stila oblog luka, koji je u tom vremenu prevladavao u sakralnoj arhitekturi cijele Srednje Europe. Autor ističe i kako posebnu monumentalnost crkvi daje rješenje glavnog pročelja zahvaljujući motivu parapeta koji se diže sa strana zvonika.

Zatim daje detaljnu analizu oltara, skulptura, oslika, liturgijskog ruha i posuđa te ostale unutarnje opreme i inventara crkve okarakteriziravši ih stilski, ali i objašnjavajući njihovu povijest. Iako je gradnja crkve završena 1862., unutarnje opremanje crkve završeno je tek početkom 20. stoljeća zahvaljujući tadašnjem molvarskom župniku Blažu Tomašiću pa i njemu, kao i Čiviću i Kleinu, posvećuje dosta prostora. Taj dio knjige u kojem autor opširno govori o arhitektonskim rješenjima te unutrašnjoj opremi crkve može poslužiti i kao vodič za upoznavanje sa elementima crkve jer je svaki djelić crkve vrlo detaljno predstavljen i opisan.

Izvan autorove pažnje nisu ostala ni finansijska pitanja vezana za gradnju jedne takve (i finansijski) zahtjevne građevine, što je autor također detaljno analizirao, zaključivši da su najveći dio sredstava što u novcu što u ljudstvu dali – sami mještani Molva.

Nakon centralnog poglavlja o župnoj crkvi, slijedi poglavlje o ostalim sakralnim građevinama u župi Molve. Tu najviše pažnje posvećuje gradnji i opremanju kapelice Majke Božje Molvarske u kojoj se i danas čuva čudotvorni kip Bogorodice s Djetetom te također temeljito analizira njezin arhitektonsko rješenje, unutrašnju opremu te daje detaljnu, do tada nikad do kraja razjašnjenu, povijest gradnje i opremanja. Sljedeća sakralna građevina kojoj posvećuje dosta prostora je crkva Presvetog srca Isusova u Repašu, filijali župe Molve, te ostalim manjim kapelicama koje se nalaze gotovo u svakoj ulici u Molvama. Pri kraju knjige autor je dao i kratak pregled najvažnijih događaja u župi Molve nakon gradnje crkve i kapelice sve do danas, priloživši mu i popis župnika i administratora molvarske župe od kraja 17. stoljeća do danas.

Kao vrijedan prilog knjizi autor donosi prijepise najvažnijih izvornih dokumenata vezanih za gradnju i opremanje molvarske crkve iz bečkog Oesterreichisches Staatsarchiva (u njemačkom originalu i hrvatskom prijevodu), Hrvatskog državnog arhiva, Nadbiskupskog arhiva iz Zagreba, župne spomenice molvarske i ostalih obližnjih župa, tadašnjeg tiska i dr. Na kraju knjige nalazi se sažetak na hrvatskom, engleskom, njemačkom, talijanskom i latinskom jeziku te kazalo imena.

Sadržajno i tehnički dovedena do maksimuma ova knjiga predstavlja povijesnoumjetničku monografiju kakvu svaka važnija sakralna građevina može samo poželjeti.

Mario Kolar

ŽELJKO KOVACIĆ: PASTIRSKE IGRE I ŠPORTOVI PODRAVSKIH SESVETA, ZAJEDNICA KULTURNO-UMJETNIČKIH UDRUGA KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE, KOPRIVNICA 2010., STR. 204

Željko Kovacić, učitelj, etnograf, skupljač narodnog blaga i pisac iz Podravskih Sesveta (rođen 1937.) bavi se skupljanjem građe i proučavanjem pastirskih igara i seoskih športova još od 1952. godine. Poznat je javnosti (pogotovo stručnoj) po sjajnim člancima o toj problematici, koje u hrvatskoj periodici objavljuje još od 70-tih godina prošloga stoljeća. Među pokretačima je natjecanja iz seoskih športova, pa tako i Olimpijade starinskih športova u Brođancima, a s tim u vezi surađivao je i s Juanom Antoniom Samaranchom, dugogodišnjim predsjednikom Međunarodnog olimpijskog komiteta.

S istraživačkim iskustvom kakvog ima Kovacić, nije nimalo čudno što je nastala vrlo vrijedna studija – zapravo, najvrijednija i najkompletnejša knjiga o seoskim športovima i pastirskim igrama dosad objavljena u hrvatskoj etnološkoj literaturi. U predgovoru knjige, član suradnik HAZU, D. Feletar piše: «U ovoj knjizi Kovacić vjerno i izvorno opisuje svaku od pastirskih dječjih igara i starinskih športova, od nastanka i oblika do samog načina igranja i izrade potrebnih pomagala. Taj opis je potkrijepljen i izvornim fotografijama, tako da se praktički preko ovih tekstova te stare igre ponovno mogu naučiti i igrati. Bez obzira što današnja mladež ima na raspolaganju svakakva (tehnička) čuda, nekadašnja djeca znala su se maštovitije igrati i družiti makar s oskudnom opremom koju su sami izrađivali. Koliko je samo radosti i smijeha izazivalo verižanje, kozličanje, kuturanje, šiličanje, nožičanje, frdljka ili pak backanje. Takav pozitivni utjecaj na razvoj djeteta danas sigurno ne mogu imati statične i samotnjačke igrice na računalu».

Knjiga je podijeljena na dva dijela. U prvom dijelu prikazane su dječje pastirske igre Podravskih Sesveta i to redom: 1. Frnduljka (zujalica), 2. Frndaljin (zujaljin), 3. Ruščaj (hrušt), 4. Bacanjanje (nabacivanje), 6. Brdzaljka (pucaljka), 6. Pucaljčica (pucalica), 7. Piščaljka (sviralica), 8. Šiljčec (šiljčić), te 9. Race i racice (patke i patkice).

U drugom dijelu su vrlo detaljno prikazane ostale dječje pastirske igre i športovi Podravskih Sesveta. Radi se o sljedećim starinskim igrama i športovima: 1. Prekočnom batinom u ugri i natjecanjima na seoskim olimpijadama starih športova, 2. Vraničanje, 3. Semeraj, 4. Verižanje, 5. Troličanje, 6. Kozličanje, 7. Baltuga, 8. Kuturanje, 9. Hodaljke, 10. Vreča, 11. Igre savijenom šibom, korom, odrezanim kotačem, kolovratnim i kolnim kotačem – natjecanje oplatcima bicikla i obručima kolnih kotača, 12. Prevlačenja kao pastirske igre i moguće discipline na seoskim olimpijadama, 13. Bacanja, gađanja, dizanja, prenošenja, hodanja, trčanja, skakanja, preskakivanja, 14. Sjekirica, 15. Nožičanje, 16. Šiličanje, 17. Otimanje zemlje, gađanje lukom i strijelom, potkove, 18. Kranjcem (zvrkom) od igre do natjecanja, 19. Kvakičanje, 20. Od pastirskih veranja do natjecateljske discipline na seoskim olimpijadama, 21. Bič, 22. Okrugljenjak (valjak), 23. Na vodi, uz vodu, u vodi, te 24. Stari športovi na snijegu i ledu.

Uz svaku od uvrštenih igara i športova dat je vrlo detaljan opis opreme (rekvizita) i kako se izrađuje, zatim svaka faza igre-športa, prednosti i opasnosti, povjesni razvoj itd. Opisi su toliko detaljni da se temeljem ove knjige sve igre mogu ponovno naučiti. Vrijednost tih opisa je i u navođenju originalnih narodnih naziva za sve detalje u opisu. Na taj je način i u ovoj knjizi sačuvana golema hrvatska kajkavska jezična baština.

Petar FELETAR

JOSIP CUGOVČAN: NARODNA NOŠNJA PODRAVSKIH SESVETA, ZAJEDNICA KULTURNO-UMJETNIČKIH UDRUGA KOPRIVNIČKO—KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE, KOPRIVNICA 2010., STR. 90

Zahvaljujući agilnom Krešimiru Blažeku, Zajednica kulturno-umjetničkih udruga Koprivničko-križevačke županije započela je izdavati knjige i studije o podravskoj etnografskoj baštini. Ne slučajno, u tom nizu kao prva knjiga tiskana je mala monografija pod naslovom «Narodna nošnja Podravskih Sesveta» slikara i etnografa Josipa Cugovčana. Autor živi u Podravskim Sesvetama i svestrani je kulturni djelatnik – arheolog, palentolog, etnograf, voditelj kulturnih društava, srčani skupljač navodnog etnografskog blaga i slikar. Narodnu nošnju svojega sela skuplja i proučava desetljećima, pa stoga i nije čudno što je napisao dosad zacijelo najkompletniju studiju u tom dijelu narodne baštine.

U predgovoru knjizi, muzejska savjetnica Ivanka Ivkanec, s punim opravdanjem ističe da Cugovčan «minucioznim opisima, sjajnim određivanjem spram detalja, temeljitim i jasnim objašnjenjima o načinu izrade i pojedinim modalitetima u kreativnom stvaralaštvu narodnoga ruha, potpuno svjesno i s ezornom nakanom trajnog čuvanja i konstantne životne prakse, pridružuje i svoj prijemljivi jezični stol». Naime, ovo je jedna od rijetkih suvremenih studija o našoj narodnoj baštini koja je u cjelini pisana na kajkavskom govoru Podravine (varijanta Podravskih Sesveta). Zato ta knjiga, koja na kraju ima i kraći rječnik, predstavlja i naše jezično blago.

Knjiga je prikazala narodnu nošnju sa svim njezinim karakteristikama i promjenama u razdoblju jednog stoljeća – od 1850. do 1950. godine. Metodološki je studija koncipirana na logičan način: ona prikazuje razvoj nošnje kronološki, ali ujedno sustavno daje i sve njezine sastavke dijelove, uz znalačke opise oblika, boja i primjene. S obzirom da tekst prati znalački izbor starih fotografija, ali i snimci pojedinih dijelova nošnje, na temelju ove knjige može se sesvečka narodna nošnja ne samo upoznati, već i po potrebi obnavljati.

Nakon riječi urednika i predgovora, autor je ukratko iznio osnovne podatke i natuknice o naselju Podravske Sesvete. Zbog svojeg zemljopisnog položaja, podalje od glavnih prometnica, smještene u dravskom poloju, Sesvete su dugo, gotovo do današnjih dana, sačuvale prebogatu pogaču narodne baštine u svim oblicima, pa tako i u narodnoj nošnji.

Prvo poglavlje objašnjava oblike i vrijednost sesvečke nošnje, kakva se nosila do oko 1900. godine, dakle u 19. stoljeću. Razlike u odnosu na današnju nošnju vrlo su velike. Razrađeni su svi elementi tadašnje narodne nošnje: 1. Ženska letna nošnja za svetek – dekle, 2. Ženska letna nošnja za svetek – sneje, 3. Ženska zimska nošnja za svetek, 4. Muška letna nošnja za svetek, 5. Muška zimska nošnja za svetek, 6. Ženska letna nošnja za saki den, 7. Muška letna nošnja za saki den, 8. Ženska zimska nošnja za saki den, 9. Muška zimska nošnja za saki den, 10. Stare žene i stari čoveki, 11. Oblačenje u žetvi, 12. Nošnja f korizmi, 13. Nošnja za svate, 14. Tek rođeno dete, 15. Oprava za pokojnega – mrtvika, te 16. Kupanje u letu na Dravi i na kanalu.

Posebno, drugo, poglavlje posvećeno je samo flizurama (frizurama). Tako slijedi opis: 1. Flizura na pletaču igli, 2. Flizura na baroke ili zafrčke, 3. Nabremana flizura z bremajzlinom, 4. Flizura na kokruzinu – povita na lokne, te 5. Flizura trater. Treće poglavlje temeljito i dobro ilustrirano prikazuje nošnje Podravskih Sesveta iz razdoblja od 1920-tih do 1940-tih godina. Tih se nošnji sjećaju još živući kazivači, a Cugovčan ih ima sačuvane i u svojoj bogatoj etnografskoj zbirci. Prikazane su slijedeće nošnje: 1. Ženska letna nošnja za svetek i svečane prilike – dekle, 2. Ženska letna nošnja za svetek i svečan prilike – sneje, 3. Muška letna nošnja za svetek, 4. Ženska zimska nošnja za svetek – dekle, 5. Ženska zimska nošnja za svetek – sneje, 6. Muška zimska nošnja za svetek, 7. Dečja zimska nošnja za svetek, 8. Nošnja za svate, 9. Nošnja za saki den – delatni den, te 10. Nošnja f korizmi i na sprevodu.

Prikazana je i modernizirana sesvečka narodna nošnja, kakva je nastala od 1940-tih do 1950-tih godina, a kakvu dobrom dijelom koriste i suvremena folklorna društva. Prikazana je: 1. Letna nošnja za svetek, 2. Zimska nošnja za svetek, te 3. Letna nošnja za saki den. S obzirom da u dugom popisu kazivača, koji se navodi na kraju knjige, ima i onih koji su umrli i prije 30-tak godina, očito je da se Cugovčan prikupljanjem etnografske građe bavi već više od četrdesetak godina. Njegova knjiga odmah je postala nezaobilazna literatura za sve one koji se zanimaju za podravsku narodnu baštinu.

Dragutin FELETAR

DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ: HRVATSKE KUĆNE/OBITELJSKE ZADRUGE, GOLDEN MARKETING – TEHNIČKA KNJIGA, ZAGREB 2010., KNJIGE I. I II., STR. 780

Izdavanjem zamašnog dvoknjija, prof. dr. sc. Dragutin Pavličević (1932.), dojen hrvatskih historiografa, afirmirao se i kao ponajbolji poznavatelj hrvatskih kućnih (obiteljskih) zadruga. On istražuje ovaj zanimljiv sociološki hrvatski fenomen već više od 40 godina. Rezultat tih istraživanja bila je i njegova vrlo zapažena knjiga o hrvatskim kućnim zadrugama tiskana 1989. godine. Sada je Pavličević nadopunio svoju prvu knjigu, te napisao još jednu – koja prikazuje hrvatske kućne zadruge od 1881. do njihova odumiranja. Time je metodološki, kronološki i znanstveno zaokružio najvažnija saznanja o razvoju obiteljskih zadruga u Hrvatskoj. Čitajući ove dvije podeblje knjige, možemo (možda subjektivno) zaključiti da su one i zacijelo najbolje djelo iz produkcije ovoga plodnoga historiografa.

Kućne-obiteljske zadruge odigrale su izuzetno važnu ulogu u životu i razvoju hrvatskoga društva, poglavito na selu. Njihov vrhunac možemo datirati u 19. i prvu polovicu 20. stoljeća. Te zadruge predstavljale su osnovnu gospodarsku i socijalnu čeliju u kojoj su se odvijali svi oblici života. Stoga nije čudno što je o zadrugama već 1850. pisao Ignjat Utješanović, a potom su redale studije i radovi brojnih istraživača. Spomenut ćemo samo odlične studije koje su napisao Baltazar Bogišić, zatim Antun Radić, Milovan Gavazzi i Rudolf Bičanić, pa sve do suvremenih autora – kao što su Špiro Kulušić, Vera Erlich, Vesna Čulinović-Konstantinović, Dunja Rhtman-Auguštin i, dakako, Dragutin Pavličević.

Ovoj složenoj historiografskoj problematici Pavličević je prišao znanstveno i sveobuhvatno, te vrlo sistematično. U prvoj knjizi obuhvaća razvoj kućnih/obiteljskih zadruga do 1881. godine (odnosno do razvojačenja Vojne krajine). Da bi se bolje razumio slijed i značenje hrvatskih kućnih zadruga, autor u prva dva poglavlja temeljito razrađuje povjesno-teorijski pregled toga fenomena, te navodi sve značajnije fakte o kućnim zadrugama općenito. Tu saznajemo, primjerice, što je to kućna zadruga, kako su nastale i koliko su stare kućne zadruge, o idealizaciji južnoslavenskih zadruga i ruskih općina, o zadrugama u neslavenskim narodima, o teorijama o nastanku i razvoju kućnih zadruga, a podaštra je i kritika zadružnih teorija.

Za bolje razumijevanje knjige od važnosti je i uvodna razrada vrsta i tipova kućnih zadruga, o veličini i unutarnjem ustrojstvu, o zadružnom životu kao temi u hrvatskoj književnosti, o pogledu ideologa materijalista na kućne zadruge, te o zadrugama kao temi inozemnih autora.

Kronološka razradba razvoja kućnih zadruga u Hrvatskoj počinje prikazom razdoblja neoap-solutističke modernizacije od 1848. do 1860. godine (dakle od ukidanja kmetstva, što je u život sela unijelo suštinske mijene). Ova analiza temelji se dobrim dijelom na studiji Ignjata Utješanovića iz 1850., ali i na podacima Gospodarskoga lista, te Franje Žužula, koji je analizirao «život

patriarkalni». U tom kontekstu je za razvoj kućnih zadruga od posebnoga značenja bio odnos zemaljskih i lokalnih organa vlasti. Zadruge su se osobito razvile na području gdje je vlast imao ban ili u tzv. civilnoj Hrvatskoj.

Razdoblje od 1861. do 1867. za razvoj kućnih zadruga bilo je značajno stoga što je Hrvatski sabor nastojao i zakonskim, pa i ustavnim putom razriješiti i ustaliti odnose u zadrizi. U tom smjeru vrlo je važno bilo zasjedanje Sabora tijekom 1861., kada su donijeti i zakonski akti o zadrugama (primjerice, Ukaz o uređenju zadrugah). To je bilo razdoblje Bahova apsolutizma, pa su se i kućne zadruge nastojale uklopiti u nastojanje da obitelj (zadruga) bude osnovna i djelotvorna jedinica tadašnjeg gospodarstva.

U nagodbenom razdoblju (od 1868. do 1881.) dotad dosta stisnuti i okamenjeni zadružni odnosi (s apsolutnom dominacijom starještine), znatno se liberaliziraju. To se dotiče osobito unutrašnjih odnosa u zadrizi, ali i u procesu dijeljenja zadruga. Uskoro nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) Hrvatski sabor na zasjedanju 1868.-1870. konačno donosi prvi hrvatski zakon o zadrugama. Zakon je bio inspiriran tadašnjim promjenama u zadrugama, pa se ti unutrašnji odnosi nastoje urediti zakonskim propisima. To je svakako imalo odraza na bolje uređenje zadruga i produljenje njihova razvoja i postojanja. Ban pučanin Ivan Mažuranić nastojao je znatno modernizirati ustrojstvo kućnih zadruga, nakon što je morao proglašiti «pravostaju» zakona iz 1870. godine. U suprotnom bi bio uslijedio pravi rasap zadruga, a za to naše selo tada još nije bilo spremno. Ovaj dio analize osobito je zanimljiv, jer se podaci odnose ponajviše na tadašnju Bjelovarsku županiju, odnosno na dio bivše Križevačko-đurđevačke krajine. Značajne promjene u funkcioniranju kućnih zadruga na ovom području nastupile su nakon odluke o ukidanju Vojne krajine 1871., dakle tijekom procesa razvojačenja vojne granice do 1881. godine. Poznata agrarna kriza (od 1873. do 1880.) značajno se odrazila i na život i polagano rastakanje tradicionalnih odnosa u kućnim zadrugama.

U drugoj knjizi, koju je D. Pavličević, napisao zadnjih godina, nastavlja se analiza stanja, razvoja i rastakanja kućnih zadruga u Hrvatskoj od 1881. do polovice 20. stoljeća. Spora, neuredna i korumpirana provedba dioba kućnih zadruga, bila je, uz agrarnu krizu i druge faktore, važan razlog za propadanje hrvatskoga sela, pa i za poznate pobune i nemire hrvatskih seljaka 1883. godine. Valjalo je tada dati odgovore na Spomenicu o regulaciji seljačkog posjeda. Nakon žučnih raspri, Hrvatski sabor je konačno 1888. ozbiljno raspravljao o potrebi rješavanja zadružnog i agrarnog pitanja. To je rezultiralo donošenjem Zakona o zadrugah 1889. godine, koji je liberalizirao odnose u zadrugama, ali i znatno produžio njihov život.

U nastavku knjige autor donosi dosta detaljan pregled zadružnih pitanja po županijama, a posebno su vrijedni podaci o zadružnim diobama upisane u upravnim i sudskim spisima (kroz 20 godina, od 1881. do 1901.). U tim turbuletnim vremenima za hrvatsko selo, za život kućnih zadruga od posebne je važnosti Radićeva «Osnova», ali i stalno nastojanje da se unesu dosta bitne promjene u Zakon o zadrugah iz 1889. godine. To je konačno i ostvareno u Noveli o zadrugama iz 1902., čime je znatno liberalizirana dioba kućnih zadruga, čime je nagovješteno i izumiranje kućnih zadruga. Ovo poglavje još donosi statističke iskaze i pravnu raščlambu zadružnih pitanja na početku 20. stoljeća, zatim temeljiti prikaz zagorsko-prigorske zadruge (skupčine, družine), te pregled funkcioniranja kućnih zadruga izvan Hrvatske i Slavonije.

Tokovi rastakanja kućnih zadruga u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata bili su uvjetovani stasanjem građanske klase, uz procese industrijalizacije i urbanizacije. Tzv. zadružno pitanje često je na dnevnom redu organa vlasti, a pogotovo pitanje njihovih dioba. No, zadrugarstvo još uvijek živi, pogotovo u ravničarskim krajevima Hrvatske, pa tako i u Podravini. Autor donosi temeljite statističke i druge podatke o stanju kućnih zadruga u to doba. Zanimljivo je

njihovo djelovanje na tri modela – primjeri Domladovca, Kraljičkovića i Duvnjak-Pilipčevića. Posebno je razrađen život šokačko-bunjevačih kućnih zadruga.

Konačno, nakon Drugog svjetskog rata poništavanje građanskih zakona omogućilo je definitivni rastojanju kućnih zadruga. U područtvljenju agrarne proizvodnje i u tzv. socijalističkoj preobrazbi sela, kućnim zadrugama više nije bilo mesta. U početku se čak išlo i na kolektivizaciju i stvaranje tzv. seljačkih radnih zadruga, ali je taj model početkom šezdesetih godina ipak napušten. Model seoskih i strukovnih zadruga je djelomice nastavio živjeti i dalje, ali i zadnje kućne zadruge nestale su iz hrvatskih sela. Na kraju druge knjige uvršteno je i opsežno poglavlje priloga o kućnim zadrugama, a uvršteni su uglavnom članci iz novina i publikacija koji govore o toj temi – od 1889. do Drugog svjetskog rata.

Dragutin FELETAR

UPUTE SURADNICIMA

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

Časopis "Podravina" objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojem autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorova izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu "građa" koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zagлавju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilozima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis "Podravina" objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihváćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatio, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis "Podravina" moraju biti pisani na računalu, u jednoj od verzija programa MS Word (od 6.0 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS Word. Svi tekstovi moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (**.doc). Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10, a prored jednostruki (single).

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i disketu (ili CD).

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adresu (s naznakom: Za časopis "Podravina"):

- odgovorni urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, Trg mladosti 8, 48000 Koprivnica
- Meridijani, Obrtnička 26, 10430 Samobor, meridijani@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Vinka Vošickog 5, 48000 Koprivnica, h.petric@inet.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa "Podravina" te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije moraju imati numeraciju i takav raspored u tekstu da ih je moguće uvrstiti paralelno s tekstrom. Grafički prilozi se prilažu u originalu, svaki na posebnoj stranici, formata do A4. Naslov tablice (skraćeno Tab.) stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih

autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavlјivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora
- c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi
- d) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi
- e) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljaju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja članka se može, ali i ne mora staviti "str." ili "s." Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

Izdano u Hrvatskoj, za nakladnika Petra Somek